

STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

Dit Jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het
Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.
Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever.

Inzendingen voor de redactie aan het adres:
Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht.

**Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg
XXIX**

ONDER REDACTIE VAN DR REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN PROF. DR J.C.G.M. JANSEN

1984
VAN GORCUM, ASSEN

ISBN 90 232 2095 1

CIP-gegevens

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg : [jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg] / onder red. van Remigius Dieteren en J.C.G.M. Jansen. - 4 (1959) - - Assen : Van Gorcum

Verschijnt jaarlijks.

Jaarboek XXIX-1984

ISBN 90-232-2095-1

SISO limb 938 UDC 949.294(058)

Trefw.: Limburg ; geschiedenis ; jaarboeken.

INHOUD

	blz.
Woord vooraf	VII
J.C.G.M. Jansen, Bezig zijn met geschiedenis	1
J. Vanpaemel, De industrialisatie van de Kempen	36
J.C.G.M. Jansen, Kleine gemeenten in discussie	83
Jaarverslag 1983 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	107
Bestuur Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	148
Begunstigers en contribuanten	152

WOORD VOORAF

In dit deel van de Studies is opnieuw een drietal artikelen opgenomen. De bundel opent met de inaugurale rede van Prof. Dr J.C.G.M. Jansen, getiteld 'Bezig zijn met geschiedenis'. In deze studie zet de auteur uiteen dat er meerdere opvattingen over geschiedenis in zwang zijn. Een eerste groep ideeën over het verleden gaat er van uit dat de geschiedenis datgene beschrijft, wat definitief achter ons ligt: dat wat geweest is. Een andere opvatting houdt evenwel in dat de geschiedvorsching zich vooral bezig houdt met datgene wat uit de historie is overgebleven. Al naar gelang de keuze voor een bepaalde idee over het verleden, variëren ook de werkwijzen van de historici. De voordelen van onderzoeksmethoden en -technieken die het blijvende uit het verleden trachten op te sporen, worden breed uitgemeten. Als uitvloeisel van een dergelijke werkwijze dienen andere eisen aan de organisatie van het historisch bedrijf gesteld te worden. Een goede samenwerking tussen een universiteit en een onderzoeksinstituut kan - zo wordt betoogd - op eenvoudige wijze een verwezenlijking van een vernieuwd organisatorisch model tot stand brengen.

Dr Ir Johan Vanpaemel beschrijft in een artikel, getiteld 'De Industrialisatie van de Kempen' het ontstaan van metallurgische en chemische industrie tussen Lommel en Balen. De auteur laat zien, hoe in de tweede helft van de 19e eeuw talrijke sterk vervuilende industrieën werden overgebracht naar de dunbevolkte delen van de Noorderkempen. Ook daar rezen echter grote bezwaren tegen de enorme pollutie, waardoor de regen niet als water maar als zwavelzuur uit de hemel kwam vallen! Door ingrijpen van de nationale overheid waren de bedrijven gedwongen nieuwe technische procedés te gaan toepassen, waardoor zij enorme hoeveelheden zwavelzuur overhielden. Dit product bleek evenwel uitermate geschikt als grondstof voor de vervaardiging van kunstmeststoffen. Ten gevolge van de grote agrarische crisis ontstond sedert 1880 een grote vraag juist naar deze producten. Dientengevolge ontwikkelden zich naast de zinkfabrieken in de Kempen chemische bedrijven die de derivaten van de zinkproductie verwerkten.

In de laatste bijdrage wordt een thema uit de zeer recente geschiedenis behandeld. In een studie, getiteld 'Kleine Gemeenten in discussie', bespreekt J.C.G.M. Jansen de bijdrage van een zestigtal samenwerkende kleine gemeenten aan de discussie over de herindeling van ge-

meenten in Zuid-Limburg in de jaren zeventig van deze eeuw. De samenwerkende kleine gemeenten lieten door sociologen en bestuurskundigen diverse rapporten opstellen over de meest wenselijke vorm van gemeentelijke indeling. Hoewel deze rapporten weinig aandacht kregen, bleek dat de uitkomsten er van bijna volledig overeenstemden met de inzichten omtrent gemeentelijke indeling van de Minister van Binnenlandse Zaken. De uiteindelijk gekozen gemeentegrenzen weken nauwelijks af van wat de kleine gemeenten zelf hadden voorgesteld. Zo blijkt dat een hechtere samenwerking in Limburg en een grotere bereidheid van de provinciale en gemeentelijke overheden om naar elkaar te luisteren, het herindelingsproces aanzienlijk hadden kunnen versnellen.

Aan deze drie studies wordt, zoals gebruikelijk, het Jaarverslag van het Sociaal Historisch Centrum toegevoegd.

De redactie

BEZIG ZIJN MET GESCHIEDENIS

Historici staan niet bekend als wetenschappers die veel aandacht besteden aan theorievorming of aan methoden en technieken van onderzoek. De wetenschappelijke uitgangspunten van de historicus zijn meestal impliciet aanwezig in zijn werk. Toch is aandacht voor wetenschapstheoretische vragen onder historici niet nieuw. In eigen omgeving treffen we dit verschijnsel al in de 12e eeuw aan. In die tijd beleefde het Maasland een opmerkelijke bloei van kunsten en wetenschappen.

Een van de leidende figuren uit het toenmalige geestesleven, Rodolf, abt van het klooster van Sint-Truiden, verantwoordde de uitgangspunten van zijn historische onderzoeken omstreeks 1130 met de volgende opmerkelijke woorden: 'Iedereen die van een vrijgeveige Fortuna voldoende ervaring heeft mogen opdoen, weet dat oude wijn, die in koele kelders een heel jaar heeft mogen bezinken, in de herfst voor een tijdje terzijde wordt geschoven, omdat men in die periode gretig drinkt van de verse most, die nog zijn natuurlijke vurigheid bezit en nog niet helemaal geklaard is. Waartoe deze vergelijking? Het is zeker niet mijn bedoeling verse, nog troebele wijn hoger aan te slaan dan oude, bezonken. Nieuwe dingen oefenen echter gewoonlijk een sterke bekoring uit op de mensen en prikkelen hun begeerte. Is die begeerte verzadigd, dan keren zij met groter verlangen weer naar het oude Uitgaande van deze vergelijking, mijn beste proost van Saint-Denis, stuur ik U dit geschiedkundig tractaat: het werd opgesteld volgens een nieuwe opvatting en handelt zowel over hetgeen zich vroeger als over wat zich nu pas in onze kloostergemeenschap afspeelde. En zoals U gelukkig is bij het gebruik van oude en ook van nieuwe dingen, zo kan U uit mijn verhaal onze geschiedenis lezen, zowel die van vroeger als de hedendaagse.... Hoewel dit verhaal niet veel zal bijdragen aan Uw geestelijke ontwikkeling, toch zal het U, die er op uit is het nieuwe te kennen met het oude, inzicht geven in de toestand van onze Kerk vroeger en U duidelijk maken, hoe ze herhaaldelijk van de hoogste toppen in de diepste afgrond stortte'.¹

¹ Kroniek van de Abdij van Sint-Truiden, vertaling van de Gesta Abbatum Trudonensium. Boek I, voorwoord. Ik ben de vertaler, Dr E. Lavigne te Sint-Truiden, erkentelijk, dat ik van zijn manuscript gebruik mocht maken.

Vanzelfsprekend kan een tekst als de onderhavige worden aangegrepen voor de bestudering van een hele reeks onderwerpen van de meest uiteenlopende aard. Ik wil de woorden van abt Rodolf hier evenwel slechts gebruiken voor het signaleren van een drietal fundamentele problemen, waarvoor de auteur alleen intuïtief met behulp van enkele beeldende woorden een oplossing aandroeg, die hij overigens nauwelijks met redenen omkleedde. Vooreerst sprak Rodolf herhaaldelijk over de relatie tussen heden en verleden. Hij was in dit opzicht optimistisch. 'Nieuwe dingen oefenen gewoonlijk een sterke bekoring uit op de mensen en prikkelen hun begeerte. Is die begeerte verzadigd dan keren zij met des te groter verlangen weer naar het oude ...', aldus de abt. De schrijver suggereerde derhalve dat belangstelling voor het verleden onontkoombaar is en uit de natuur van de mens voortkomt. Zijn visie is niet onweersproken gebleven. De autofabrikant Henry Ford verwierf faam met zijn uitspraak 'History is humbug', om vervolgens in een ruim 300 pagina's tellend boek zijn eigen leven voor het nageslacht vast te leggen. Ook wetenschappers van grote naam hebben de geschiedbeoefening - zij het op minder bagatelliserende gronden - afgewezen. De wijsgeer Friedrich Nietzsche wilde in zijn opstel 'Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben' aantonen, 'warum Historie als kostbarer Erkenntnis-Überfluss und Luxus ernstlich verhasst sein muss'. Met deze opmerking zette Nietzsche zich niet zozeer af tegen historisch bewustzijn, als wel tegen de geschiedwetenschap van zijn tijd, waarin het historisme onder invloed van Herder en Hegel een levensbeschouwing was geworden.²

Het belang van geschiedenis als wetenschap, het waarheidsgehalte van haar uitspraken en de bruikbaarheid van historische kennis voor het dagelijks leven zijn discussiepunten die vele pennen in beroering hebben gebracht. Geen enkele analyse heeft echter de aarzeling kunnen wegnemen, die abt Rodolf 850 jaar geleden al bekreep, toen hij aan de proost van Saint-Denis schreef dat de geschiedenis van de abdij van Sint-Trudo wellicht niet veel zou bijdragen tot diens geestelijke ontwikkeling. Hij koesterde zich in de hoop, dat zijn geschrift tenminste inzicht zou verschaffen in de op- en neergang van de toestand van de Kerk in Sint-Truiden. Een dergelijke opvatting werd tien jaar geleden nog verdedigd door Charles Wilson die in een voordracht bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan van het Sociaal Historisch Centrum op-

² H. Ford, *Mein Leben und Werk*, Stuttgart 1934; F. Nietzsche, *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*, o.a. Stuttgart 1973, p. 3 en p. 115.

merkte, dat historisch onderzoek slechts kon bijdragen tot maatschappelijke oordeelsvorming en tot het ontstaan van een kritische geesteshouding.³ Daarmee is niet gezegd dat de discussie over de betekenis van de geschiedwetenschap in de voorbije negenhonderd jaar geen nieuwe perspectieven heeft geopend. Allerlei studies over de relatie tussen de geschiedwetenschap en de overige menswetenschappen, zoals sociologie, antropologie, politicologie en economie, hebben zeker bijgedragen tot verdieping van het inzicht in historisch-methodologische problemen, ook al hebben zij in epistemologisch opzicht niet tot algemeen aanvaarde uitspraken geleid.⁴

De vermelding van methodische problemen brengt ons bij het derde vraagstuk, dat door abt Rodolf werd aangesneden, namelijk het nieuwe in zijn opvatting over geschiedenis, die, zoals hij zei, handelde 'zowel over hetgeen zich vroeger als over wat zich nu pas heeft afgespeeld'. Wie de volledige Handelingen van de Abten van Sint-Truiden leest, zal bemerken dat de methodische nieuwigheid die Rodolf introduceerde betrekking had op het zoeken naar oplossingen voor actuele problemen. Als bestuurder van een kleine gemeenschap van monniken met een omvangrijk, maar gedurende lange tijd slecht beheerd bezit, probeerde hij zijn kennis van de historisch gegroeide leefomstandigheden in Sint-Truiden ten nutte te maken voor de recuperatie van het verloren gegaan bezit en het herstel van een levendig religieus en intellectueel leven in de abdij. Daartoe richtte hij zijn studie van het verleden zo in, dat het resultaat kon bijdragen tot het oplossen van een scala van destijds relevante wetenschappelijke problemen en propageerde hij de overtuiging dat wetenschappelijke activiteit op het terrein der geschiedvorsching kon leiden tot herordening van de samenleving en reorganisatie van de bedrijfsvoering door grootgrondbezitters. Deze opzet bleek wetenschappelijke risico's met zich te brengen. De veronderstelde band tussen 'maatschappelijke relevantie' en 'wetenschappelijke methode' heeft abt Rodolf tot eenzijdige opvattingen verleid. Zo vormen zijn heftige aanvallen op de zich destijds langzaam ontwikkelende be-

³ Ch. Wilson, *The Relevance of History*, *Mededelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België*, Klasse der Letteren, jrg. 37, 1975, no. 1, p. (15).

⁴ Uit de stroom van publicaties over deze thematiek worden hier slechts vermeld: F. Braudel, *Geschiedschrijving*, Baarn 1979; S.M. Lipset and R. Hofstadter, eds, *Sociology and History: Methods*, New York 1968; P. Burke, *Sociology and History*, London 1980; I.M. Lewis, ed, *History and social anthropology*, London 1968; J. le Goff et P. Nora, eds, *Faire l'histoire*, vol. II, *Nouvelles approches*, Paris 1974; H.-U. Wehler, hrsg, *Geschichte und Oekonomie*, Köln 1973 en P. Chaunu, *Histoire*, Science Sociale, Paris 1974, p. 53-78.

stuursorganisatie van de landsheerlijkheden een duidelijk bewijs van zijn door gehechtheid aan het verleden vooringenomen kijk op de samenleving. Dientengevolge attendeerde Rodolf met zijn aarzelend geformuleerde methodische opmerking op een probleem, dat ook nu nog hoogst actueel is.

Heden ten dage wordt vooral door het departement van Onderwijs en Wetenschappen gepleit voor een maatschappelijk relevante studie van het verleden. In soms scherpe reacties op dergelijke pleidooien is de regering verweten de om financieel-technische redenen noodzakelijke reorganisaties van het historisch bedrijf te gebruiken voor het manipuleren van wetenschappelijk onderzoek ten behoeve van eigen politieke doelstellingen.⁵ Het is overigens een welhaast onontkoombare vraag of de geschiedwetenschap niet altijd een politiek-maatschappelijke betekenis heeft, welke vragen zij ook aan het verleden stelt. Het staat vast dat Duitse en Engelse historici in de 19e eeuw met hun studies naar het verleden de glorie van 'Reich' en 'Empire' dienden,⁶ terwijl Marxistische historici hun onderzoek naar het waarom van de ontwikkelingen in vroeger tijden ook zelden waardenvrij plegen te verrichten.⁷ Het antwoord op de vraag naar de bijdrage van het verleden aan de huidige maatschappelijke constellatie lijkt onlosmakelijk aan politiek-maatschappelijke interpretaties gebonden.

Deze beschouwingen over een enkele pagina uit een studie, geschreven vlak vóór het ontstaan van de eerste universiteiten, tonen aan dat een drietal problemen in negen eeuwen niet aan actualiteit inboet. Nog altijd is de vraag naar de relatie tussen heden en verleden even omstreden als die naar het belang van geschiedvorsing. Hetzelfde geldt voor de methodisch-organisatorische kwesties omtrent de voor de historicus meest verantwoorde werkwijze. Het leek mij passend aan deze vraagstukken opnieuw enige aandacht te besteden.

⁵ A.M. van der Woude, Geschiedenis, een gezelschapsspel voor fijne luiden? *Spiegel Historiael*, jrg. 19, 1984, p. 42-47.

⁶ H.E. Barnes, *A History of historical writing*,² London 1963, p. 210; H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, London 1931.

⁷ H. Manschot, *Athusser over het Marxisme*, Nijmegen 1980, p. 302-307; A. Schmidt, *Geschichte und Struktur. Fragen einer marxistischen Historik*, München 1971.

Een aantal Duitse wijsgeren, zoals Herder, Kant, Fichte, Hegel en Marx, heeft sedert het laatste kwart van de 18e eeuw de oude christelijke gedachte, volgens welke de geschiedenis een eens-en-vooral is geweest met diepe incisies - bestaande in schepping, zondeval, verschijnen van Gods zoon, einde van de wereld, jongste gericht, op eigen wijze gese-
culariseerd. Voor hen was het verleden niet een gebeuren dat het de mensheid mogelijk maakte zich probleemloos thuis te voelen in de regelmatige terugkeer van de verschijnselen, maar de neerslag van de ontwikkeling van de mensheid naar een welomschreven doel.⁸ Zo is er volgens Hegel in de geschiedenis geen plaats voor de individuele mens en voor afzonderlijke bevolkingsgroepen; zij zijn slechts instrumenten, die door de Rede - in Hegels jargon de Absolute Geest genoemd - worden gebruikt en opgeofferd, zodra zij nutteloos zijn geworden.

Dit soort ideeën is al spoedig nadat het voor het eerst geformuleerd was, heftig bekritiseerd. Een van de grondleggers van de moderne historiografie, Leopold von Ranke, pleitte al in 1824 voor een geschiedopvatting, die aan elk feit, elk individu, elke tijdsperiode een eigen betekenis toekende. Zijn uitspraak 'Jeder Epoche ist unmittelbar zu Gott' is een gevleugeld woord geworden.⁹ Dit hield evenwel niet in dat het verleden als een aaneensluiting van toevalligheden en een discontinue reeks fragmenten moest worden beschouwd. Het hoogste wat de mens volgens Ranke kan bereiken was het laten samenvallen van particuliere met algemene belangen; immers juist in dat moment van integratie verwijdde zich het persoonlijk bestaan tot een moment in de wereldgeschiedenis. Deze stelling is volgens Ranke ook omkeerbaar.¹⁰

Grote persoonlijkheden maakten deel uit van een zedelijke wereldorde, waarin zij volledig zichzelf waren. Zij leefden een zelfstandig, origineel leven, maar oefenden door hun tijd te representeren uit innerlijke kracht beslissend invloed uit op het tijdsbeeld. Op dezelfde wijze namen ook de volkeren hun plaats in de wereldgeschiedenis in door zich te conformeren aan de opinies en de leefwijze van de ontwikkelde mensen en daarop voort te bouwen.¹¹

⁸ K. Jaspers, *Leonardo en Nietzsche*, Utrecht 1966, p. 114-115.

⁹ L. von Ranke, *Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber*, (1824), *Sämtliche Werke*, Bd. 34, p. 150.

¹⁰ L. von Ranke, *Weltgeschichte*, IX. Teil, 2. Abteilung, Schlusswort.

¹¹ L. von Ranke, *Geschichte Wallensteins*, Vorwort zur I. Auflage, *Sämtliche Werke*, Bd. 23, S. V-VI.

Ranke, Humboldt, Droysen, Lamprecht en vele anderen, hebben derhalve wel de betekenis van de grote lijn, van algemene ideeën en regelmatig terugkerende handelwijzen in de geschiedenis onderkend, maar zij hebben die niet afgeleid uit het einddoel der geschiedenis, zoals de hiervoor genoemde wijsgeren deden. Integendeel, de karakteristieken vloeiden voor eerstgenoemden voort uit de beschrijving van de historische verschijnselen zelf en manifesteerden zich tijdens het doorgronden van het accidentele.

Deze werkwijze heeft in vele gevallen geleid tot louter positivistische wetenschap, waarin het onderzoek nog slechts gericht was op het ontdekken van nieuwe feiten en het bestrijden van onjuistheden door het beoefenen van historische kritiek. De bronnen, die met de feiten zelf werden geïdentificeerd, dienden voor zich te spreken en niet door interpretaties van de onderzoeker te worden vervormd.¹²

De idealistische en de historicistische kijk op het verleden, zoals boven beschreven, gingen beide mank aan een eenzijdige kijk op de plaats van de mens in tijd en ruimte. Volgens de idealistische denkers heeft de noodzakelijke gang van de geschiedenis het leven van individuen en samenlevingsvormen bepaald; de historisten beweerden juist het tegendeel. Zij meenden dat het algemene uit het incidentele en individuele moest worden afgeleid. De kritiek op deze beide denkwijzen heeft er vooral na de Tweede Wereldoorlog toe geleid, dat heel andere opvattingen over de plaats van de mens in tijd en ruimte naar voren werden gebracht met weliswaar ingrijpende gevolgen voor de wijze, waarop geschiedenis op wetenschappelijke wijze werd beoefend, maar niettemin zonder dat de spanning tussen accidenten en algemeenheden verdween.

Kortheidshalve zal hier slechts aan een tweetal opvattingen uit de laatste halve eeuw aandacht worden besteed. De existentiële fenomenologie zal worden besproken als representant van de pleidooien voor ruime ontplooiingskansen van de mens in de wereld, terwijl in de opvattingen van Foucault en de structuralisten het individu wordt geringeloorde door de cultuur. Ongelukkigerwijze onderscheidden de vertegenwoordigers van beide denkrichtingen zich niet in helderheid en doorzichtigheid van hun formuleringen. Wanneer hier wordt geprobeerd hun ideeën weer te geven zonder gebruik te maken van een specifiek jargon, gebeurt dat in het besef daarmee het gevaar te lopen bepaalde gedachten te vertekenen. Het is echter de enige mogelijkheid deze theorieën bondig en

¹² P. Corsini, *Storiografia. Saggio Critico, Testimonianze, Documentia*, Milano 1978, p. 38.

helder te verwoorden.

Voor de existentialisten is geschiedenis niet iets dat volledig voltooid is, maar omvat het verleden van de mens ook zijn toekomst, derhalve een toekomst die in verleden en heden verborgen ligt.¹³ Niemand is veranderd omdat de dag van gisteren is afgesloten of zal anders zijn omdat het morgen een andere dag is dan vandaag. Levensangst is gebaseerd op de vraag hoe ik ook in de toekomst mijzelf zal kunnen zijn; zij is niet afhankelijk van de vraag hoe de toekomst mij zal vervormen. De mens kan zijn eigen levensweg slechts rechtvaardigen door duiding van het verleden.¹⁴ Welke vraag de mens zich over het verleden ook stelt, welk antwoord hij ook geeft, steeds zal blijken, dat 'wat geweest is, is', dat wordt overgestapt van verleden naar heden en dat ook de toekomst historisch is gefundeerd. Het doet er niet toe of gebruiken en ideeën uit het verleden ononderbroken worden voortgezet of juist verworpen. Zelfs de befaamde uitspraak van Paul Valéry 'De geschiedenis rechtvaardigt wat men wil. In de grond leert zij niets, want zij omvat alles en geeft voorbeelden van alles', is een bewustwording van het verleden.¹⁵ Dat betekent niet dat geschiedenis een gezelschapsspel is voor intellectuelen. Integendeel, de mens is in zijn concrete existentie, zijn gang door het leven en zijn streven boven zichzelf uit te komen, in diepste wezen historisch. De mens existeert niet, omdat de geschiedenis zich beweegt, maar precies andersom: omdat het bestaan van de mens tijdelijk is, leeft hij als een historisch wezen, dat zich verwerkelijkt in de loop van de tijd dat hij leeft. Uiterst bondig geformuleerd luidt dit axioma: 'Het bestaan geschiedt'.¹⁶

Merleau Ponty heeft aan deze analyse nog een dimensie toegevoegd. De historiciteit van de mens kan niet alleen aan zijn gang door de tijd worden afgemeten, maar wordt ook bepaald door de wijze, waarop hij zijn omgeving accepteert.¹⁷ 'Ik ben niet het resultaat of het knooppunt van de talloze oorzakelijkheden die mijn lichaam of mijn geest determineren; ik kan mijzelf niet denken als een deel van de wereld, als een voorwerp van biologie, psychologie of sociologie zonder meer. Ik kan het domein van de positieve wetenschappen niet met mijzelf laten samenvallen. Alles wat ik van de wereld weet, zelfs dat wat ik door

¹³ K. Jaspers, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*, München 1955, p. 137.

¹⁴ H.G. Gadamer, *Welt ohne Geschichte, Truth and Historicity*, Den Haag 1972, p. 2.

¹⁵ P. Ricoeur, *Wahrheit und Geschichte*, München 1974, p. 40.

¹⁶ Cfr. O. Pöggeler, *Martin Heidegger. De weg van zijn denken*, Utrecht 1963, p. 36-41.

¹⁷ M. Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la Perception*, Paris 1945, introduction: cfr. R.G. Kwant, *De fenomenologie van Merleau-Ponty*, Utrecht 1962, p. 101-102.

middel van positieve wetenschappen weet, weet ik op grond van mijn eigen zicht op de wereld, vanuit mijn ervaring van de wereld, zonder welke de symbolisering van de wetenschappen niets te betekenen zouden hebben. Een wereld, die zich voor mij ordent en die voor mij begint te bestaan, gaat alle kennis vooraf. Daarin is het verleden de traditie die ik verkies op te nemen en de horizon waarvan de afstand tot mij zou verdwijnen, wanneer ik er niet was om hem met mijn blik te doorgronden, want ik ben het die het verleden in mijn wereldbeeld voor-mij-doet-zijn'.

De geschiedenis moet dus aan de ene kant worden begrepen vanuit de mens, voorzover hij haar in zijn wereldbeeld heeft opgenomen, maar tegelijk moet de individuele mens begrepen worden vanuit en binnen de geschiedenis, voorzover die zich aan hem bij de vorming van zijn wereldbeeld aanbiedt.

Enige decennia eerder had de grondlegger van de fenomenologie, Edmund Husserl, hetzelfde gezegd, toen hij betoogde, dat de mens pas in de wereld was, als hij inzag dat hij zich alleen maar in de wereld kon ontplooien, ongeacht of hij de wereld aanvaardde of niet. Wie zich wilde ontplooien, kon dat alleen in een omgeving langs de weg der historiciteit, gaande van het verleden naar de toekomst. Het verleden is in deze optie van belang voor de mens, omdat hij zich ontwikkelt, ontplooit, verandert, ja zelfs wordt, en niet zonder meer is. De weg naar dit verleden wijst ons al het dagelijks leven, waarin niets voltooid en niets zonder relativiteit is.

Het bewustzijn van het verleden brengt ons evenwel pas de rede, die laat zien dat de historiciteit zich op drie niveau's ontplooit. Er dient immers onderscheid te worden gemaakt tussen de oorspronkelijke historiciteit van het dagelijks leven, waarin de mens naïef zijn levensdagen slijt, beheerst door angst en hoop in de schoot van gezin, familie, dorp of stad en de bewuste historiciteit, waarbij de mensheid als geheel streeft naar de verwerkelijking van een gedachte door middel van een cultuurpatroon dat als oneindig wordt voorgesteld. De derde en hoogste fase in de bewustwording der historiciteit wordt bereikt door wetenschappelijke reflectie op de geschiedenis, als gevolg waarvan ieder individu zich bewust wordt van zijn levensdoel en de door hem te vervullen taken. In deze laatste fase worden de doelstellingen van het historisch wordingsproces geëxpliciteerd, zodat de wetenschappelijk opererende historicus de verborgen betekenis van het gebeuren in het verleden ontdekt.¹⁸ De

¹⁸ P. Janssen, *Geschichte und Lebenswelt*, Den Haag 1970, p. 70-80; A. Pezanin, *Wissenschaft und Geschichte in der Phänomenologie Edmund Husserls*, Den Haag 1972, p. 157-171.

wetenschappelijke vraag kan dan alleen maar luiden: 'Waar heeft de historie toe geleid?'

Hoe nauw de na-oorlogse existentialisten ook aanleunden tegen Husserl en hoe vaak zij hem ook citeerden, er is veel verschil tussen de meester en zijn adepten. Husserl laat de geschiedwetenschap de verborgen van periode tot periode verschillende doelstellingen van de historie ontdekken. Hij maakt niet duidelijk hoe de doeleinden, die de mensheid najaagt, konden ontstaan. Gingen zij aan het individu vooraf? Konden zij door al dan niet collectief handelen van mensen onder bepaalde omstandigheden worden gewijzigd? Een antwoord op deze vragen kon Husserl kennelijk niet geven. Hij sprak slechts over een verborgen betekenis. Een bewuste keuze of een persoonlijke beslissing van een of meerdere individuen had daar niet aan ten grondslag te liggen. De existentialisten boden het individu heel wat meer mogelijkheden: het vond zijn weg in een bestaande omgeving, daaraan op zodanige wijze zin gevend dat een bewust levende persoonlijkheid in de loop van zijn leven de doelstellingen van het menselijk bestaan verder kon uitbouwen.

Het is ongetwijfeld van belang hier ook te laten zien, hoe bepaalde historici op deze gedachtingen hebben ingehaakt. Lucien Febvre heeft in een reeks biografieën gespeurd naar de betekenis van opmerkelijke persoonlijkheden voor hun tijd. In zijn werk over Rabelais¹⁹ karakteriseerde hij de schrijver van de beroemde werken over Pantagruel (1532) en Gargantua (1534) als een exponent van de gedachtenwereld en de mentaliteit van het tweede kwart van de 16e eeuw, beperkt door de dimensies en de grenzen waarin zijn tijdgenoten schreven, lazen, waarnamen en ervoeren.²⁰ Febvres opvolger Braudel huldigde een meer genuanceerde opvatting. De betekenis van het evenement staat volgens hem achter bij die van de structuur. De mens ontleent zijn wereldbeeld aan de samenleving, waarin hij wordt opgevoed. Pas op de lange duur kan hij samen met vele, vele anderen een verandering in de structuur van de samenleving bewerkstelligen. De wijsgeer Ernst Bloch heeft deze geschiedopvatting bondig beschreven met een verwijzing naar een vertelling van de Duitse romanticus E.T.A. Hoffmann, waarin Ritter Gluck voortdurend de kamer binnenkomt en door zijn aanwezigheid Armida nieuwe gloed verleent. Ritter Gluck is het fantoom van

¹⁹ L. Febvre, *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle: la religion de Rabelais*, Paris 1942.

²⁰ K. Bertels, *Geschiedenis tussen structuur en evenement*, Amsterdam 1973, p. 37-39; G. Bourdét et H. Martin, *Les écoles historiques*, Paris 1983, p. 176-179.

de historicus, zijn spookachtige glans het ideaal van historisch kennen.²¹ Het mag niet verbazen dat niet iedereen even gelukkig is geweest met een mensbeeld, dat aan het individu een min of meer magische betekenis toekende, zodat ieders toverstokje onverwachte effecten op kon roepen. Met name het structuralisme heeft er naar gestreefd de geschiedwetenschap te ontdoen van deze mythe. Deze stroming kende aan de mens slechts een functionele plaats toe en stelde de waarde van de persoon buiten spel.²² Deze is een nogal verrassende uitkomst voor een denkrichting die zich sterk op het collectief onbewuste richtte. Al in zijn studie over 'Het Wilde Denken' had de antropoloog Lévy-Strauss²³ betoogd dat samenlevingsvormen niet verklaard konden worden uit onderzoek naar de constituerende elementen van de samenleving in hun historische ontwikkeling. Elke samenleving vormde een systeem, waarvan de elementen slechts begrepen kunnen worden uit de functie die zij elk afzonderlijk in het geheel hebben. Hij stelde derhalve het Europese geloof aan een zin van het menselijk bestaan in de toekomst ter discussie.²⁴ Een overgang van de ene structuur naar de andere, zodat nieuwe opvattingen over de mens konden ontstaan, leek impliciet tot de mogelijkheden te behoren. Die weg werd evenwel niet ingeslagen. Derhalve was de opschudding compleet toen Foucault daaruit afleidde dat de mens voorbestemd is om te verdwijnen, zoals een in het zand getekend menselijk gelaat in de vloedgolf wordt weggevaagd. Hieraan moet eerlijkheidshalve worden toegevoegd, dat het woordgebruik van Foucault aanleiding gaf tot overtrokken interpretaties van deze uitspraak. Feitelijk sprak hij niet over de mens als biologisch wezen, maar over het cultureel bepaalde mensbeeld zoals dat in de 17e en 18e eeuw door het ontstaan van de menswetenschappen gestalte kreeg.²⁵ Het bleef nog even onduidelijk als tevoren wie nu eigenlijk de geschiedenis maakt! De complementaire vraag naar de betekenis van het verleden voor het heden werd door Foucault wel eenduidig opgelost. Voor structuralisten kunnen het verleden en het heden parallel verlopen. Beide kunnen tegelijk aanwezig zijn, zij het op een ander niveau van werkelijkheid. Het verleden leeft voort in sociale en culturele structuren; het heden omvat daarnaast ook nog een reeks toevalligheden, zoals alle levende mensen.

²¹ E. Bloch, *Thomas Münzer, Theoloog van de Revolutie*, Utrecht 1969, p. 13-14.

²² R. Bakker, Foucault was als de mens zo anoniem, *Trouw*, 30 juni 1984, blad 7, k. 1-3.

²³ C. Lévy-Strauss, *La pensée sauvage*, Paris 1962.

²⁴ W. Falk, *Vom Strukturalismus zum Potentialismus*, Freiburg 1976, p. 17.

²⁵ M. Foucault, *De Woorden en de Dingen*, Bilthoven 1973, p. 419.

De conclusie uit onze beschouwingen over de relatie tussen verleden en heden kan kort zijn. De wisselende opinies resulteerden steeds weer in nogal uitgesproken opvattingen over de mogelijkheid het verleden in samenhang met onze eigen wereld te kennen. De vier vormen, waarin de relatie heden-verleden werd uitgedrukt, kunnen dan ook op eenvoudige wijze worden weergegeven.

Sommigen zagen het verleden als 'datgene, wat eens was'. Voor hen is de geschiedenis een reeks al dan niet samenhangende gebeurtenissen die ons toestaan het heden te relativiseren en de problemen van alle dag te vergeten. Een niet gering deel van degenen die deze opvatting huldigen, beschouwt het verleden als iets waar met weemoed naar wordt teruggezien. Deze kijk op het verleden wordt teruggevonden in de opvattingen omtrent historisch onderzoek van het historisme, de 'histoire historisante' en een aanmerkelijk deel van de amateuristische geschiedbeoefenaren. De in het verleden geïnteresseerde wetenschapper brengt feiten uit het verleden aan het licht en laat zien hoe zij samenhangen. Het wetenschappelijk onderzoek resulteert in een literair proces; de lezer bepaalt zelf in hoeverre publicaties voor hem tot lering en vermaak strekken.

Anderen hebben het verleden opgevat als 'hetgeen definitief is geweest' en nooit behoort terug te komen. Zo'n opvatting van het verleden is vaak eigen aan beoefenaren van de sociale wetenschappen. Er zijn volgens hen in het verleden negatieve oorzaken te traceren, die schadelijke consequenties hebben gehad voor de betrokkenen tot in het heden. De visie wordt het best gekenschetst door het adagium: Het verleden dient overwonnen te worden.

Weer anderen hebben het verleden opgevat als hetgeen in wording is, als een onderdeel van een onvoltooid proces. De studie van het verleden geeft derhalve inzicht in de langzame zelfverwerkelijking van individu en samenleving. Langs streng wetenschappelijke weg kan uit het verleden de historiciteit van de mens worden beschreven. Omdat de fase waarin het individu of de samenleving zich in het heden bevindt nooit het eindpunt van een ontwikkeling is, maar steeds een moment in een proces, is het van groot belang de mate, waarin levensdoelen en opgaven bereikt zijn, vast te stellen. Dit impliceert een nadruk op kwantificering in het onderzoek, zodat de plaats van elk element in een samenhangend geheel nauwkeurig kan worden bepaald. De Franse geschiedschrijving heeft sedert de Tweede Wereldoorlog veelal deze opvatting van geschiedenis gevolgd. Hier ligt ook de grondslag van structuralisme in de geschiedschrijving, waarin wereld- en mensbeelden worden be-

studeerd die gedurende generaties hun stempel hebben gedrukt op het leven van het individu.

De vierde en laatste groep historici heeft de geschiedenis opgevat als hetgeen uit het verleden is gebleven. Hier ligt de wortel van wetenschappen en activiteiten, die de realia uit het verleden als een voorwerp van zorg aanmerken, zoals de archivaliek, het museaal beheer en de monumentenzorg. Zij streven er naar het verleden te doen voortleven. Het archiefbeheer, de monumentenzorg en de museale wereld hadden al een lange ontwikkeling achter de rug, voordat structuralisten en existentialisten een kentheoretische grondslag voor dit soort geschiedopvattingen propageerden. Al die tijd gingen deze takken van historische wetenschap hun eigen weg en het is daarom niet zo verwonderlijk dat kortsluitingen tussen historici aan de ene kant en archivariissen, museumbeheerders en monumentenverzorgers aan de andere kant niet tot de uitzonderingen behoren.

De visie van historici op het verleden beheerst de onder hen levende wetenschappelijke opvattingen in hoge mate. Er blijken zeer grote verschillen in werkwijze te bestaan tussen degenen die het verleden zien als een discontinue reeks gebeurtenissen, en degenen die de geschiedenis zien als een gebeuren dat min of meer blijvende resultaten kan opleveren. In diverse wetenschapstheoretische werken is vooral op het historisme kritiek geleverd. Een samenvatting kan een idee geven van een aantal kentheoretische problemen, waarmee historici hebben af te rekenen. In dit kader wil ik een achttal punten vermelden, waarbij vooral aandacht wordt besteed aan de gevolgen van een historicistische werkwijze en hun remmende werking op de ontwikkeling van de historische wetenschap.

1. Geschiedschrijving kon, zolang zij feitelijkheden beschreef, geen algemeenheden of wetmatigheden op het spoor komen. Elk feit vond zijn betekenis in zichzelf; steeds werden de eigenheid en individuele aard van personen, feiten en omstandigheden naar voren gehaald. De geschiedvorsing was meer een literaire dan een wetenschappelijke activiteit. De historicus vertelde een op feiten gebaseerd relaas en onderscheidde zich vooral in zijn gedocumenteerde wijze van werken van de schrijver van een historische roman, wiens werk geheel of ten dele op fictieve gegevens placht te steunen.

2. Geschiedschrijving kreeg door de historisten een particularistisch karakter toegewezen. Volkeren, staten, landstrekken en lokale samenlevingsverbanden werden als op zichzelf staande eenheden behandeld. De nadruk viel op hetgeen volkeren en staten van elkaar onderscheidde. De geschiedenis van elke territoriale eenheid en van elk sociaal verband was zelfgenoegzaam. De voorgeschiedenis van een moderne staat bleek merkwaaardigerwijze vaak identiek met die van het landdeel, dat bij de totstandkoming van die staat de grootste invloed uitoefende, zodat in Nederland de vaderlandse geschiedenis bijna samenviel met die van het gewest Holland. Studies over regionale en lokale geschiedenis hadden alleen betekenis voor de onderhavige streek zelf of voor de plaatselijke gemeenschap. De omstandigheid dat in samenvattende werken weinig gebruik werd gemaakt van regionale studies had overigens ook nadelige gevolgen voor de werkwijze van de regionale en lokale historici. Zij maakte hun eigen voorkeuren en liefhebberijen tot voornaamste aandachtspunt van hun studies. Centrale en meer algemene vragen werden in hun werk zelden aan de orde gesteld.

3. Aangezien ieder historicus aan de hand van in de bronnen weergegeven gebeurtenissen zijn eigen verhaal van beperkte strekking schreef, verschilden lokale en regionale historische studies in opzet en uitwerking vaak zeer van hetgeen in nationale of internationale onderzoeken werd bestudeerd. Vergelijking van historische situaties en ontwikkelingen in de ene landstreek met de resultaten van onderzoek dat over andere gebieden was verricht, was nagenoeg onmogelijk. Comparatieve geschiedvorsching, zoals o.a. door Henri Pirenne werd voorgestaan,²⁶ ontmoette veel tegenstand, omdat aan gebeurtenissen een betekenis werd verleend in het licht van andere feiten, terwijl zij toch alleen op zichzelf beoordeeld dienden te worden.

Ook een interdisciplinaire of multidisciplinaire benadering van het verleden was volgens de historisten niet goed mogelijk. Het toetsen van theorieën en hypothesen uit normatieve wetenschappen als sociologie en economie leverde problemen op, omdat gebeurtenissen niet mochten worden opgevat als een voorwerp van abstractie, maar alleen als iets unieks dat slechts in zichzelf betekenis had.

4. De geschiedvorsching viel steeds verder uiteen in deeldisciplines. Zo dienden gebouwen en kunstschaten op hun eigen formele kenmerken te worden onderzocht, evenals literaire geschriften, rechtsuitingen, economische verworvenheden en politieke handelingen. Bijgevolg ontstonden achtereenvolgens disciplines als kunstgeschiedenis, geschiedenis van de letterkunde, rechtshistorie, economische geschiedenis en staatkundige geschiedenis. De fragmentatie van het geschiedbeeld ging steeds verder. De kunstgeschiedenis maakte bijvoorbeeld onderscheid tussen geschiedenis van de schilderkunst, de beeldhouwkunst, de bouwkunst, de ivoorsnijkunst en dergelijke meer. In alle deeldisciplines werd de horizon van dissertaties en artikelen steeds kleiner. Het onderzoek spitste zich steeds meer toe op details. Sprekende voorbeelden van dit gebruik zijn het artikel over 'De aanwezigheid van wilde konijnen in Engeland tussen 1790 en 1910' en de Amerikaanse dissertatie over 'Het gebruik van de subjectivus door Milton'.²⁷ Het zicht op de samenhang van ontwikkelingen in vroegere samenlevingen werd eerder verduisterd dan bevorderd.

5. Geschiedenis werd steeds meer een onthullen van wetenswaardigheden, die de mens niets te zeggen hadden. De discipline was niet langer bereid bij te dragen tot wat wij hiervoor omschreven als 'het verstaan

²⁶ O.a. in H. Pirenne, *Les Villes et les Institutions urbaines*, 2 t., Paris 1939.

²⁷ Ch. Wilson, *The Relevance of History*, o.c., p. 5.

van de mens door zichzelf⁷ en droeg op generlei wijze bij tot het oplossen van de menselijke levensnood. De eenheid van wetenschap en leven werd verbroken.

6. Het enige doel van het historisch onderzoek was het vaststellen van objectieve feiten. Evenwel hoe objectief waren die feiten? Zij werden weliswaar rechtstreeks aan de bronnen ontleend, maar oude geschriften kunnen een onderzoeker voor onverwachte vraagtekens plaatsen. De bronnenkritiek van de positivistische geschiedvorsers is in wezen altijd tamelijk simplistisch gebleven. Zij ging slechts na of de bronnen omtrent een historische gebeurtenis een verslag bevatten dat was ontstaan in dezelfde tijd, als die waarin de gebeurtenissen zich hadden voorgedaan. Allerlei formele kenmerken van oorkonden werden onderzocht. Technische hoogstandjes waren nodig om de soort perkament, het type inkt, de aangetroffen raderingen te onderzoeken. De Middeleeuwse monnik, wiens ganzeveer ongelukkigerwijze was uitgegleden en die zijn fout had hersteld, kwam in een kwaad daglicht te staan, terwijl de goedbetaalde ministeriaal die een gekleurd beeld van de feiten had gegeven, omdat de rol van zijn heer koste wat kost moest worden opgehemeld, gewoonlijk als hoogst betrouwbaar gold. Inhoudelijke kritiek werd niet geleverd. De historisten realiseerden zich niet dat gebeurtenissen steeds gekleurd worden weergegeven, omdat een verslag altijd met een bepaald oogmerk wordt geschreven. Dit geldt in het bijzonder voor documenten die een rechtstitel vastleggen. De eerzame koper van een huis hoort nog altijd met grote verwondering door de notaris voorlezen wat hij volgens de wet met de verkoper heeft afgesproken. Gewoonlijk bevat de inhoud van een akte slechts een paar hoofdlijnen van wat de contractspartijen hebben bedisseld en daarnaast een heleboel dingen, waar zij geen ogenblik bij hebben stilgestaan. In geen geval geeft de notaris iets weer van de sfeer, waarin de gesprekken tussen koper en verkoper hebben plaatsgevonden, evenmin komen de achtergronden en bedoelingen van de transactie aan de orde. Kort en goed: zelfs de meest nauwgezette akte of oorkonde is een formalisering van een rechtshandeling, waarin slechts een deel van een concrete werkelijkheid wordt weergegeven, geplaatst in een juridisch kader dat door partijen slechts in beperkte mate is overzien. Als dit al geldt voor documenten, waarmee alle betrokkenen hun instemming hebben betuigd, hoe beperkt moet de historische betekenis dan wel niet zijn van de weergave van oorlogen en sociale conflicten door kroniekschrijvers die welomschreven belangen vertegenwoordigden?

7. De grote waarde die werd toegekend aan contemporaine historische

documenten heeft er toe geleid dat positivistische historici de opvatting gingen huldigen dat de bronnen voor zichzelf moesten spreken. Voor hen werd het verzorgen van bronnenuitgaven het eenzame hoogtepunt van de geschiedvorsing. Alleen in bronnenpublicaties spraken de oorspronkelijke geschriften volledig en zonder commentaar voor zichzelf.²⁸

8. De opvatting dat de weerslag van een gebeurtenis in een historisch document zijn volle betekenis in zichzelf vindt, heeft ook consequenties gehad voor de gebruikte onderzoekstechnieken. Zo werden statistische technieken gewoonlijk niet gebruikt. Kwantificeringen gaven immers de mate aan, waarin historische verschijnselen zich hebben voorgedaan. Zij leidden tot vergelijking en relatering aan andere verschijnselen, iets wat, zoals wij zagen, als een weinig zinvolle bezigheid werd beschouwd. In vele gevallen werden slechts de cijfers uit de oorspronkelijke bron zonder commentaar overgenomen. Het benutten van cijfermateriaal voor statistische analyses is een recente nieuwigheid, waarvan de mogelijkheden door beoefenaren van andere wetenschappen werden ontdekt.

De historisten is hun feilen niet al te zeer aan te rekenen. Immers, de historici die een procesmatige aanpak voorstonden, hebben ook geen eenduidige wetenschapsopvatting kunnen ontwikkelen. Luisteren wij een ogenblik naar de meeslepende woorden, die Ernst Bloch daarover schreef: 'Geschiedenis is ... een zware, riskante tocht, een lijdensweg, een trekken, een dwalen, een zoeken naar het verborgen vaderland; steeds op tragische wijze doorkruist, kokend, vol barsten en scheuren, erupties, sporadische beloften, discontinu geladen met het besef van het licht. Zelfs heel wat van datgene dat in de historie de boventoon voerde en zich nadrukkelijk deed gelden, was in werkelijkheid ... potsenmakerij, fabel en carnavalsspel, zo al geen onverbloemd werk van de duivel in de ogen van God ... Bijgevolg is de geschiedenis met herinnering alleen niet op te diepen. Bij de categorieën effectief en historisch waardevol komt immers ook nog het criterium van het voortleven, de uiteindelijke persoonlijke en totale participatie, de meest authentieke herdruk, het productieve model van de gedachtenis ...'²⁹

Historische kennis kan niet gericht zijn op het ontdekken van fysisch-mathematische wetten en op absolute geldigheid. Het is slechts

²⁸ P.C. Boeren, Kritische beschouwingen bij het werk van enige Limburgse geschiedschrijvers der laatste honderd jaren, *P.S.H.A.L.*, dl. 100, 1965, p. 17-69.

²⁹ E. Bloch, Thomas Münzer, o.c., p. 13.

een begrijpen en niet een inzichtelijk kennen.³⁰ De historicus behoort vragen te stellen die liggen achter het niveau van de werkelijkheid, zoals zij eertijds werd ervaren, pogend daardoor het zicht op de wereld te vergroten. Door aan zijn vragen wetenschappelijke eisen te stellen, kan de historicus wellicht de toverstaf van de intuïtie mijden, die uit Bloch's woorden sprak.

Deze eisen van wetenschappelijkheid dienen betrekking te hebben op vele aspecten van zijn activiteit. Allereerst dient hij zijn bronnen te toetsen. In sommige gevallen kan dat al gebeuren door vergelijking van gevonden gegevens aan elkaar. Zelfs de ogenschijnlijk meest betrouwbare overlevering verdient nader onderzoek. Zo kan de geschiedenis van het leven van Joden in Limburg tijdens de 18e eeuw alleen bestudeerd worden aan de hand van gegevens, afkomstig uit notariële en gerechtelijke archieven, officiële tellingen en verzoekschriften aan lokale bestuurscolleges. Iedereen weet dat notarissen gewoonlijk heel nauwkeurig zijn, rechtbanken tot taak hebben de waarheid te achterhalen, officiële tellingen met acribie uitgevoerd worden en dat men aan de overheid niet te vlug onwaarheden moet schrijven. Uit de analyse van deze ogenschijnlijk betrouwbare gegevens blijkt echter steeds weer, dat - om een voorbeeld van onnauwkeurigheid te noemen - zelfs de geboortejaren van de mensen die er in worden vermeld, voortdurend verschillen en dat de historicus steeds alert moet zijn op incorrecte mededelingen. Immers, de vaststelling van dit soort onjuistheden hoeft niet te leiden tot het volledig verwerpen van alle in deze bronnen voorkomende informatie. Integendeel, de onjuistheden kunnen leiden tot het stellen van zinnige vragen, bijvoorbeeld naar de mentaliteit van hen die informatie verstrekten of vergaarden.

Ook de vergelijking met elkaar van correct gebleken informatie uit meerdere typen bronnen kan gemakkelijk leiden tot het stellen van nadere vragen, waardoor 'dieptelagen' en onder de oppervlakte verborgen realiteiten kunnen worden opgespoord. Dergelijke vragen stellen allereerst eisen aan de begrenzing van het onderzoeksterrein. Het was vooral Fernand Braudel die ons hier de weg heeft gewezen.

In het voorafgaande werd de geschiedenis omschreven als de wetenschap van de ontwikkeling van de mensheid. Het kader waarin dit gebeurt wordt allereerst bepaald door de bijna onbeweeglijke geschiedenis van de betrekkingen van de mens met het milieu, van de wijze waarop hij zijn omgeving, het landschap, de bergkammen, de waterlo-

³⁰ R.C. Kwant, *De Fenomenologie van Merleau-Ponty*, Utrecht 1962, p. 99-104.

pen weet te benutten. De mens draagt enerzijds zorg voor de organisatie van de ruimte, maar zijn handelen wordt anderzijds ook voor een deel bepaald door het geografisch milieu waarin hij leeft. Een bergbewoner verschilt van een stedeling uit het laagland zonder door zijn herkomst in alle opzichten geconditioneerd te zijn. Welke invloed ruimtelijke omstandigheden ook op de mens hebben, hij kan niet uit die omstandigheden verklaard worden.³¹

Naast het geografisch milieu oefent ook het langzame ritme van het economisch leven zijn invloed uit. De mens moet zich in leven houden door schaarse goederen te verwerven. Succes bij zijn pogingen have en goed te verwerven, heeft hij lang niet altijd zelf in de hand. Sommige mensen worden om onverklaarbare redenen slachtoffer van een crisis, anderen daarentegen worden op de toppen van de golven opgestuwd tot steeds hogere welvaart. Het bestuderen van de verschillende soorten economische remmingen en stimulansen is een dwingende voorwaarde gebleken om het ontwikkelingsproces van het menselijk bestaan te kennen.³²

De systemen van conditionering die de mens heeft toegepast om het samenleven van velen mogelijk te maken, was een andere invloedrijke factor die heeft geleid tot banden van afhankelijkheid, tot sociale stratificatie en tot het vormen van bestuurlijke constellaties,³³ waarvan de gevolgen voor het individu evident waren. Desnoods werd met repressieve middelen diens volgzaamheid afgedwongen. Evenwel, ook hier is geen continuïteit te onderkennen. In de 12e eeuw, toen slavernij en familia werden vervangen door pacht en coniuatio, werden even grote veranderingen tot stand gebracht als in de 16e eeuw door de opkomst van individualisme en handelskapitalisme. De diepe incisie in het historisch gebeuren, aangebracht door de revoluties aan het einde van de 18e eeuw, toen industrialisatie en nationalisme tot wasdom kwamen, liggen nog vers in het geheugen. Ook hier voltrok de beweging zich langzaam.

Dat is ook het geval met de beschaving gevormd door ideeën, mentaliteiten, materiële cultuur, maar ook door taal, literatuur, kunst, zeden, religieuze gevoelens, technieken, ja zelfs door culinaire smaak en het dagelijks leven. Gewoonlijk vormt de beschavingsgeschiedenis een heel

³¹ L. Febvre, *Pour une histoire à part entière*, Paris 1962, p. 43-47 en F. Braudel, *Geschiedschrijving*, o.c., p. 45.

³² Braudel, *Geschiedschrijving*, o.c., p. 117-120.

³³ M. Bloch, *La Société Féodale*, 2 t., Paris 1939.

concert in de historische wetenschap. De eenheid ervan reconstrueren is een eindeloos zoeken naar de kwadratuur van de cirkel. Meer dan enig ander element uit de wordingsgeschiedenis is de beschaving, naar het woord van de antropologe Margaret Mead, datgene, wat de mens in de toekomst niet meer zal kunnen vergeten. Sommige elementen, zoals de taal, het alfabet, het tellen, de woning, het vuur en het wiel leven voort, zelfs al weet niemand meer in welke beschavingskring zij zijn ontstaan, andere elementen zoals de mode, de feestrede, de videoclip en de sportroem vervluchtigen al bijna op het moment van hun realisatie. Nergens is het ritme van de gebeurtenissen zo wisselend als in de geschiedenis van de beschaving. Door niets ook wordt zoveel enthousiasme en zoveel afkeer opgeroepen bij de niet primair betrokkenen als juist hier.

Uit de beschrijving van de thema's die moeten worden behandeld - wil de historicus de geschiedenis beschrijven als een ontwikkelingsgang - is al gebleken dat de verschillende facetten niet in hetzelfde tempo veranderen. Om die reden heeft Braudel gepleit voor de toepassing van een genuanceerd tijdsbegrip.³⁴ Het wetenschappelijk onderzoek heeft behoefte aan een andere maat voor de tijd, dan in de bronnen wordt gebruikt. Daar geldt immers de datering als maateenheid voor het vaststellen of iets vroeger of later is gebeurd. Voor de wetenschapper is een datum echter een grillige en bedrieglijke vorm van tijdsduur. Alleen in een kroniek of een krant is de datering als tijdsmaat te gebruiken. Op grond van de datering kan geen onderscheid worden gemaakt tussen een parkeerovertrading en het uitbreken van een oorlog, tussen een brand en de uitvinding van de computer. De datering reduceert elk gebeuren tot een voorbijgaande gebeurtenis en verhuult de historische laag, waarop de wetenschappelijke reflectie zich in alle rust wil richten. Vandaar de afkeer van de sociale wetenschappen van de opsomming van gebeurtenissen.

De recente breuk met traditionele vormen van geschiedschrijving heeft geleid tot een verandering in de gebruikelijke opvattingen over de historische tijd. Zoals de wiskundigen al eeuwenlang betogen dat een lijn iets anders is dan een verzameling punten, zo hebben de geschiedvorsers ontdekt dat 'duur' iets anders is dan een opeenvolging van gebeurtenissen. Het tegendeel is wel het geval: de gebeurtenis is een punt op een lijn, een moment in een proces, dat eventueel verschuifbaar is. Precies zoals een probleem in de algebra niet wezenlijk verandert,

³⁴ F. Braudel, *Geschiedschrijving*, o.c., p. 54-57.

wanneer voor een der variabelen een ander getal wordt gekozen, zo zijn in de Westerse samenleving de problemen rond de gevolgen van de industrialisatie niet gedifferentieerd, louter en alleen omdat het begin van zichzelf versterkende groei van de productiviteit in het ene land een halve eeuw later plaats vindt dan in het andere. Dit inzicht heeft onder historici tot grote verwarring geleid en de politieke geschiedenis geschaad tot voordeel van de sociale en economische geschiedenis. Gisteren nog kon de tijd worden gezien als een optelsom van dagen en was de dag of het jaar een bruikbare maat voor de beoefenaar van de politieke geschiedenis. En zelfs nu nog verschijnen er nieuwe delen in een reeks, waarin de geschiedenis van Frankrijk wordt beschreven onder de verzameltitel 'Trente Journées qui ont fait la France'. Daarin hebben politici als François Mitterand en Edgar Faure, literatoren als Zoé Oldenbourg en Gérard Walter samen met moderne historici als Roland Mousnier en Georges Duby de geschiedenis van hun land beschreven aan de hand van markante gebeurtenissen als de doop van Clovis, de kroning van Karel de Grote, het bloedbad in de Bartholomeusnacht, de verovering van de Bastille, het uitroepen van de Commune, de staatsgreep van 2 december³⁵ Maar een prijscurve, een bevolkingstoename, een beweging van de lonen, een stijging of daling op de maatschappelijke ladder of een mentaliteitsverandering zijn op deze wijze niet te meten. Die kunnen alleen via het recitatief van de cyclus en de trage beweging van 'meer en minder' worden geduid. Ongelukkigerwijze verschillen de chronologische perioden die hierbij optreden onderling nogal van elkaar. Een gestandariseerde barometer voor het meten van golfbewegingen in het verleden bestaat niet. Economen hebben een instrumentarium ontwikkeld voor het meten van de economische groei en het nationaal inkomen, waarin korte conjunctuurgolven, Kondratieffs en seculaire trends van respectievelijk ongeveer tien, ongeveer vijftig en meer dan honderd jaar optreden.³⁶ Ernst Labrousse heeft sinds zijn manifest op het historisch congres in Rome in 1955 met zijn leerlingen in een breed opgezet onderzoek gepoogd so-

³⁵ In 1977 verscheen bij Gallimord in deze 30-delige reeks de 28ste publicatie: E. Faure, *La Banqueroute de Law*.

³⁶ Cfr. o.a. E. Wagemann, *Struktur und Rhythmus der Weltwirtschaft*, Berlin 1931; J.A. Schumpeter, *Business Cycles*, 2 vol., New York 1939; J.J. van Duyn, *De lange golf in de economie*, Assen 1979; N.D. Kondratieff, *Die Preisdynamik der industriellen und wirtschaftlichen Waren*, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialforschung*, Bd. 60, 1928, p. 165; E. Mandel, *Het laatkapitalisme*, Amsterdam 1976; J.W. Forrester, *Growth Cycles, De Economist*, jrg. 125, 1977, p. 525-543; W.W. Rostow, *The World Economy, History and Prospects*, London 1978; J. Tinbergen, *Economische Bewegingsleer*, Amsterdam 1946.

ciale structuren en conjuncturen te beschrijven, die niet dezelfde snelheid en traagheid bleken te vertonen als de economische.³⁷ Daarnaast bleken de wetenschappen, de techniek, de politieke instellingen, de vormen van mentale uitrusting en de beschavingen weer hun eigen levensritme en hun eigen groeivorm te vertonen. De orchestratie is nog lang niet gereed, laat staan dat het orkest over een repertoire beschikt dat zich voor regelmatige uitvoeringen leent.

Dimensies van historische tijd, die van lange duur zijn of waarbij het gaat om golfbewegingen, zijn alleen op te sporen met behulp van kwantitatieve gegevens. Een geschiedenis van veranderingen die zich op verschillende tijdsniveau's voordeden, is vanzelfsprekend een geschiedenis van meerdere processen en structuren, die gelijktijdig of afwisselend of met wisselende intensiteit invloed uitoefenden. De onderlinge verhouding tussen die invloedssferen kan alleen worden ontdekt, door na te gaan in welke mate de factoren werkzaam zijn geweest. Dit impliceert meetbaarheid, kwantificatie en het vergelijken van aantallen uitgedrukt in gelijke eenheden. Uitsluitend op die wijze is het mogelijk de constante, vaak remmende en belemmerende factoren tegenover de variabele en dynamische te stellen. Alleen zo kan ook de onderlinge samenhang der elementen worden bepaald. Slechts langs kwantitatieve weg kan worden nagegaan op welke wijze een verandering in een der factoren de werking van andere heeft beïnvloed.

Kwantitatieve gegevens kunnen echter niet worden gebruikt, zonder dat aan zekere voorwaarden is voldaan. Allereerst dienen er bronnen te zijn die zich voor statistische bewerking lenen en geschikt zijn om de vragen die aan de orde zijn, te beantwoorden. Gewoonlijk heeft de historicus echter te maken met cijfermateriaal uit het verleden dat voor heel andere doeleinden is bijeengebracht en dientengevolge ernstige beperkingen bij de bewerking oplevert. Vervolgens heeft hij modellen nodig, die aangeven hoe de verschillende factoren idealiter in elkaar grijpen. Meestal kan hij die modellen aan andere wetenschappen ontleenen. Als hij dat doet, dreigt hij evenwel verstrikt te raken in een *petitio principii* of een anachronisme, want hoe kan een samenhang worden opgespoord aan de hand van een vermoede samenhang? Hoe kan de historicus er zeker van zijn dat een relatie die in de huidige tijd wordt aangetroffen ook in een voorafgaand tijdvak, in een andere sociale en

³⁷ C.E. Labrousse, *Voies nouvelles vers une histoire de la bourgeoisie occidentale aux XVIIIe et XIXe siècles (1700-1850)*, *X Congresso Internazionale di Scienze Storiche* (Roma 1955), *Relazioni*, Vol. IV, p. 365-396; F. Braudel et C.E. Labrousse, *Histoire économique et sociale de la France*, vol. II, Paris 1970.

economische context of in een andere cultuur werkzaam is geweest? Dwingt het opsporen van samenhangen in het verleden niet tot het construeren van anderssoortige modellen? Bij dit alles komt nog dat geavanceerde statistische technieken moeten worden toegepast. Uit de sociale wetenschappen weten we echter dat een methode van onderzoek kan leiden tot het ontdekken van structuren, die zich niet in de werkelijkheid hebben voorgedaan, maar zijn opgeroepen door de gebruikte onderzoekstechniek.

Het is niet eenvoudig voor al deze problemen adequate oplossingen te bieden. Gelukkig staat de onderzoeker hier niet alleen. Sedert de Tweede Wereldoorlog zijn heel wat onderzoeken gepubliceerd, waarin historici vraagstukken met behulp van kwantitatieve methoden oplossen. Er zijn zelfs tijdschriften, zoals de *Journal of Economic History* en *Explorations in Economic History*, die vrijwel geheel gevuld zijn met artikelen, waarin aan de hand van concrete historische kwesties modellen en statistische technieken ontwikkeld worden. Vooral ten aanzien van de groei van nationale economieën, van prijzen en lonen, van de omvang en samenstelling van de bevolking en van sociale structuren is inmiddels voldoende gebleken hoe groot de bijdrage van kwantitatieve data is voor het betoog.³⁸

Ook de ontwikkeling van modellen is geen taak, die de historici helemaal zelfstandig moeten vervullen. In veel gevallen kan een beroep worden gedaan op andere menswetenschappen, die evenals de geschiedenis de relatie van de mens met zijn omgeving bestuderen, ook al plaatsen zij die relatie niet in het perspectief van het langdurig tijdsverloop. Zo kan de geografie modellen aanreiken voor de relatie van de mens tot het natuurlijke milieu, beschikt de economie over inzichten omtrent de verdeling van schaarse goederen over een groot aantal vragers, verschaft de psychologie mogelijkheden om de zelfrealisatie van het individu in een zich autonoom ontplooiende en bedreigende Umwelt te meten en heeft de sociologie heel wat theorieën paraat met betrekking tot groepsinteracties en groepsgedrag. De laatste tijd heeft ook de culturele antropologie perspectieven geopend om door vergelijking van samenlevingsvormen verborgen structuren op te sporen.³⁹ De

³⁸ B.H. Slicher van Bath, *Geschiedenis: Theorie en Praktijk*, Utrecht 1978, p. 132-134.

³⁹ O.a. C. Ginsburg, *I Benandanti. Stregoneria e Culti Agraria tra '500 e '600*, Torino 1966; dez., *De Kaas en de Wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar*, Amsterdam 1981; E. le Roy Ladurie, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Paris 1974; dez., *Le Carnaval de Romans. De la Chandeleur au Mercredi des Cendres 1579-1580*, Paris 1979; E.P. Thompson, *Rough Music: le Charivari Anglais*, *Annales ESC*, jrg. 27, 1972, p. 285-312.

samenwerking tussen geschiedschrijvers en beoefenaren van menswetenschappen is de laatste decennia heel vruchtbaar geweest. Zo hebben historici en economen nieuwe vormen van economische geschiedenis ontwikkeld, waarin de gebeurtenissen uit het verleden worden geanalyseerd en getoetst met behulp van een hoog ontwikkeld geheel van economische theorieën in vergelijking waarmee de theoretische fundamente van andere takken van de geschiedenis voorlopig weinig betekenden.⁴⁰ In sommige gevallen zijn de mogelijkheden echter overschat. De uitgangspunten van de New Economic History, waarvan de aanhangers desnoods surrogaat-gegevens creëerden als er geen goed statistisch materiaal voorhanden was en vervolgens zogenaamde 'counterfactual hypotheses' opstelden, waarbij een ontwikkeling werd geschetst die zich zou hebben voorgedaan, indien het te onderzoeken verschijnsel niet had plaatsgevonden,⁴¹ heeft begrijpelijkerwijs veel weerstanden opgeroepen. Uit de wetenschappelijke discussie die hierop volgde, kwam naar voren dat een methode, waarbij naar goed economisch gebruik slechts enkele variabelen worden onderzocht, terwijl de andere gelijk blijven (ceteris paribus) niet toegepast kan worden bij het onderzoek van historische thema's waarbij het aantal variabelen groot is. Aan de economie ontleende theorieën voldoen ook niet, indien rekening moet worden gehouden met ingewikkelde juridische en sociale verhoudingen uit vroegere samenlevingen.⁴²

Discussies als de hierboven genoemde maken de relatie tussen de geschiedenis en de sociale wetenschappen steeds duidelijker. Theoretische inzichten omtrent moderne samenlevingen kunnen - zo is gebleken - niet zonder meer worden toegepast op maatschappijtypen in een ver achter ons liggende tijd. Hier en daar zijn uit deze vaststelling inmiddels consequenties getrokken. De redactie van de tweede reeks van de *Rivista di Storia Economica*, die in 1984 begon te verschijnen, heeft zich afgekeerd van de gedachte van haar voorganger, Luigi Einandi, die van 1936 tot 1943 in dit tijdschrift het verleden trachtte te verstaan met behulp van de beste theorieën door het moderne economische denken naar voren gebracht. De huidige uitgevers zien in de economische geschiedenis een onafhankelijke wetenschap met eigen methoden, die een brug kan slaan tussen geschiedenis en economie, door te laten zien, hoe werkwijzen en modellen gebonden zijn aan de vroegere samenle-

⁴⁰ D. Landes and Ch. Tilly, eds, *History as Social Science*, Englewood Cliffs 1971.

⁴¹ Cfr. R. Andreano, ed, *New Views on American Economic Development*, Cambridge Mass 1965 en Peter Temin, ed, *New Economic History*, Hamondsworth 1973.

⁴² B.H. Slicher van Bath, *Geschiedenis, Theorie en Praktijk*, o.c., p. 157-178.

vingen, waarin de bestudeerde feiten zich hebben voorgedaan en hoe de theorie zelf veranderingen moet ondergaan vanwege de structuur van de samenleving waarop zij wordt toegepast.⁴³ In deze visie vormen de moderne sociale wetenschappen niet langer het uitgangspunt bij het formuleren van werkhypothesen voor historisch onderzoek, maar een referentiekader waarmee uitkomsten van zelfstandig onderzoek kunnen worden vergeleken. Uiteindelijk zal dit leiden tot interdisciplinair of multidisciplinair werken, waarbij een onderwerp vanuit meerdere invalshoeken wordt bestudeerd.

De hier ten tonele gevoerde begrippen referentie en toetsing veronderstellen de aanwezigheid van autonome methoden, waarmee diepere lagen van de werkelijkheid uit het verleden kunnen worden opgespoord. Evenwel, er dient op te worden toegezien dat pogingen grootschalige processen en structuren te ontdekken niet uitmonden in hersenspinsels waarmee aan de werkelijkheid wordt voorbijgegaan. Het is noodzakelijk de relevantie van de gebruikte gegevens, van de benutte werkhypothesen en die van de schijnbaar ontdekte processen en structuren vast te stellen. De consistentie van de gebruikte bronnen en hypothesen en de mate van algemeenheid van de gevonden uitkomsten kan uitsluitend worden vastgesteld door toetsing aan andere data, door vergelijking met wat elders of in andere tijdvakken is voorgekomen.

Om dit doel te bereiken dienen comparatieve methoden te worden gebruikt. Deze methode is in de geschiedschrijving al vaak toegepast, waarbij geleidelijk een aantal werkwijzen werd ontwikkeld. Zo werd in de 18e eeuw met behulp van paradigmatische vergelijking de gedachte ontwikkeld dat het algemeen menselijke in zijn hoogste vorm werd verwezenlijkt in het toenmalige denken van de Verlichting. Later is met de analogische vergelijking gewerkt, waarbij werd verondersteld dat gelijkheid algemeen aanwezig was zodat op grond daarvan het onbekende kon worden verklaard. In de generaliserende vergelijking is het algemene tot uitdrukking gebracht; in de individualiserende vergelijking trad het bijzondere aan de dag. De synthetiserende vergelijking vatte bijzonderheden samen tot een totaliteit van hogere orde, terwijl tenslotte de kwantitatief-correlerende vergelijking door het vaststellen van correlaties tussen cijferreeksen de verhouding tussen getallen vaststelde.⁴⁴

⁴³ Una nuova serie della 'Revista', *Revista di Storia economica*, nuova serie, volume I, fascicolo I, Torino Einandi editore giugno 1984.

⁴⁴ B.H. Slicher van Bath, *Geschiedschrijving, Theorie en Praktijk*, o.c., p. 145-146.

Het nuttig effect van de toepassing van deze methoden was vanzelfsprekend niet steeds even groot. De techniek werkte het best bij sociale en economische geschiedenis, indien het aantal variabelen niet te groot was. Wel bleek het nodig er bij het toepassen van vergelijkingen op historische processen op te letten, dat verschijnselen, waarbij een tijdsverschil optreedt, bijzondere moeilijkheden opleveren.⁴⁵ Hetzelfde is wel het geval indien de geografische afstand tussen de vergeleken gebiedsdelen zo groot is, dat verschillen van culturele aard optreden.

De nieuwe aanpak vergt het gebruik van heel andere bronnen dan tot nu toe gebruikelijk was. Vooral de vertegenwoordigers van de z.g. 'nouvelle histoire' hebben een grote vindingrijkheid aan de dag gelegd bij het opsporen van nieuwe gegevens, die als bron voor de kennis van vroegere tijdperken kunnen worden benut. Informaties over het weer, de afzetting van gesteenten en de opgetreden vormen van erosie hebben geleid tot studies over de invloed van het klimaat op het menselijk gedrag. De resultaten van pollenanalyse zijn gebruikt voor studies over de geschiedenis van de akkerbouw. De droge zomer van 1976 gaf aanleiding om in Frankrijk hele departementen aan de hand van luchtfoto's te carteren, waarbij enkele honderden grondplannen van verdwenen Gallo-Romeinse nederzettingen werden opgespoord. Niet alleen de resultaten van archeologisch onderzoek, maar ook gesproken documenten, allerhand beeldmateriaal en zelfs de exvoto's in bedevaartplaatsen worden gebruikt als historische bronnen. Tegelijk werd met geschreven en gedrukte stukken heel anders omgegaan dan vroeger. Documenten die gewoonlijk door historici niet werden geraadpleegd zoals oude menukaarten en kookboeken hebben aanleiding gegeven tot opmerkelijke studies. Folkloristische gegevens, zoals verhalen over feesten, ceremonies, defilés en processies, werden uitgangspunt voor beschouwingen over de aard van de samenleving. Al lang bekende bronnen werden herlezen en op geheel andere wijze geïnterpreteerd. Voor sommigen rees zelfs de vraag of wel naar archivalische gegevens mocht worden gezocht bij studies naar structuren die indertijd niet waren herkend. Duby bijvoorbeeld heeft een boek geschreven aan de hand van afwezige documentatie.⁴⁶

Wat blijkt te ontbreken, is een nieuwe bronnenkritiek. Vaak werd slordig met de beschikbare documentatie omgesprongen en werden gege-

⁴⁵ Cfr. I. Schöffer, *Revolutie als historisch verschijnsel*, in Z.R. Dittrich e.a., *Zeven Revoluties*, Amsterdam z.j., p. 169-192; A.E. Cohen, *Vergelijken in de tijd*, Groningen 1961, p. 14.

⁴⁶ G. Duby, *Les trois Ordres ou l'Imaginaire du Féodalisme*, Paris 1978.

vens op willekeurige wijze geselecteerd. Vanwege het enthousiasme, waarmee historici telkens weer nieuwigheden wilden brengen en nog niet gebruikte bronnen presenteren, viel in bepaalde studies eenzijdig de nadruk op marginale verschijnselen in de samenleving, hetgeen leidde tot een soort nieuwe romantiek. In zulke studies lijkt de dorps-samenleving rond 1600 te worden beheerst door de lokale heks en de trek naar de stad twee eeuwen later door criminele overwegingen.⁴⁷

Hoe interessant de vernieuwingen in de geschiedschrijving in de laatste decennia ook zijn geweest en welke belangwekkende nieuwe perspectieven zij ook hebben geopend, tot een samenhangende en niet voor misverstanden en misvattingen vatbare wetenschapstheorie hebben zij niet geleid. Integendeel, de problemen zijn veeleer groter geworden. Enkele open vraagstukken kunnen hier worden genoemd.

Er is onduidelijkheid omtrent de taal, die de historicus gebruikt en omtrent de wijze waarop hij de resultaten van zijn onderzoek formuleert. Er worden allerlei begrippen uit moderne wetenschappen gebruikt voor situaties uit het verleden zonder dat de verschillen nauwkeurig worden aangegeven. Zo goed als het woord 'Dux' in de Romeinse tijd legeraanvoerder en in de Middeleeuwen hertog betekent, wordt in de 17e eeuw onder het begrip gesloten landbouwhuishouding iets anders verstaan als in het begin van de 20e eeuw. Het is gevaarlijk door een bepaald woordgebruik economische en sociale continuïteiten te suggereren, die niet hebben bestaan. Het is noodzakelijk de begripsomschrijvingen te verbeteren, bij voorkeur zonder een voor buitenstaanders onbegrijpelijke vaktaal te scheppen, zoals in de informatica is gebeurd. Welke moeilijkheden het vinden van passende benamingen oplevert voor hetgeen in de geschiedenis aan de tijdgenoten ontging, is bijvoorbeeld uit het werk van Foucault duidelijk geworden.⁴⁸

Over de noodzaak van bronnenkritiek is hiertoe al gesproken, maar oplossingen werden nog niet aangedragen. Een aanzet in die richting is overigens een eeuw geleden door Droysen al gegeven, toen hij er op wees dat het ware wezen van een maatschappelijke ontwikkeling nimmer uit de bronnen zelf naar voren treedt.⁴⁹ Het materiaal is niet meer

⁴⁷ G. Bourdé et H. Martin, *Les écoles historiques*, o.c., p. 201-226.

⁴⁸ Cfr. M. Foucault, *Les Mots et les Choses*, Paris 1966; dez., *L'Archéologie des Savoirs*, Paris 1969; dez., *L'Ordre du Discours*, Paris 1971.

⁴⁹ J.G. Droysen, *Historik, Vorlesungen über Encyclopedie und Methodologie der Geschichte*, ⁷ München 1937, p. 61-83. De jongste door de auteur bewerkte druk is van 1882.

dan een 'chaos van ontvangen gegevens',⁵⁰ waaruit een geschiedverhaal moet worden gedistilleerd. In dit opzicht verschillen historische bronnen niet wezenlijk van de door elkaar tollende deeltjes, waarmee de kernphysicus werkt. Uit de herhaling der gebeurtenissen - en daarmee wordt geen identieke herhaling bedoeld - kan het historisch proces worden geanalyseerd. Zo kunnen veranderingen in sterftepatronen worden ontdekt door telkens en telkens weer de leeftijd bij overlijden en de doodsoorzaak te noteren en de uitkomsten langs kwantitatieve weg te analyseren. Niet de allerindividueelste, maar de algemene informatie uit de bron is zinvol. Historische bronnen bevestigen elkaar. Het gehalte van de informatie blijkt uit de samenhang tussen de data.

Deze conclusie biedt tevens uitzicht op het oplossen van het probleem van de wetenschappelijke abstractie bij historisch onderzoek. De wijze waarop de historicus zijn bronnen benut, wordt niet door toevalligheden ingegeven en is nimmer afhankelijk van zijn geneigdheid tot romantiseren, maar van zijn vraagstelling. Dezelfde gegevens, die worden gebruikt om veranderingen in de levensduur aan te geven, kunnen in combinatie met gegevens over het beroep en het bezit van de gestorvenen worden benut voor studies van economisch-historische en sociaal-historische aard. In combinatie met opmerkingen over de plaats waar de dood toesloeg - thuis, in een pesthuis of in een hospitaal - geven zij inzicht in veranderende cultuurpatronen en sociaal-psychologische reacties. Van de vragen, die de historicus zich stelt hangt af welke informatie uit de bron hij gebruikt en welke uitkomsten hij bereikt.⁵¹

Naarmate de vraagstellingen gecompliceerder worden, zal vaker de hulp van andere disciplines moeten worden ingeroepen, een weg vol valkuilen en klemmen. Wie meent - zoals in ons land nog wel voorkomt - dat economische geschiedenis het best geschreven kan worden door economen, verwacht deskundigheden en maakt zich schuldig aan wetenschappelijke mythevorming. Evenmin als een goed op zijn taak voorbereide arts het af moet leggen tegen de intuïtie van de natuurgenezer, kan de econoom het laatste woord spreken over geschiedenis.

⁵⁰ B.H. Slicher van Bath, *Geschiedschrijving, Theorie en Praktijk*, o.c., p. 132-134.

⁵¹ Cfr. o.a. L. Henry, *Anciennes Familles Genevoises, Etude demographique: XVIe-XXe siècle*, Paris 1956, p. 143-169; F. Lebrun, *Les Hommes et la Mort en Anjou aux 17e et 18e siècles*, Paris-La Haye 1971; M. Vovelle, *Piété baroque et Déchrétianisation en Provence au XVIIIe siècle*, Paris 1973; Th. McKeown, *The modern Rise of Population*, London 1976; Ph. Ariès, *L'Homme devant la Mort*, Paris 1977; P. Chaunu, *La Mort à Paris, 16e, 17e, 18e siècles*, Paris 1978; J. Ruffié et J.C. Sournia, *Les Epidémies dans l'Histoire de l'Homme*, Paris 1984.

Alleen hij, die een wetenschap door en door heeft geleerd, zal de streng wetenschappelijke methodes van die wetenschap toepassen. Vanzelfsprekend geldt deze regel ook voor de historicus. Zijn vak is het slechts de fundamentele dimensie van de tijd aan te geven. Dat plaatst hem niet in het centrum van de sociale wetenschappen en geeft hem niet het recht van zijn program een uitgangspunt voor de sociale wetenschappen te maken.⁵² Samenwerking van wetenschappen eist gelijkwaardigheid van ieders inbreng. Het is onjuist van hulpwetenschappen te spreken.

Veel ingewikkelder is het probleem van het waarheidsgehalte van historische studies. Geschiedenis is een ervaringswetenschap en als zodanig verbindt zij de kennis met de mens als levend wezen. Dat houdt in dat denken en kennen telkens opnieuw worden opgebouwd op basis van een afspiegeling van een tijdgeest, want alle kennis wordt steeds weer herleid tot paradimata die in bepaalde historische omstandigheden zijn ontstaan, zoals Kuhn heeft aangetoond.⁵³ Alleen, indien geschiedenis wordt opgevat als een studie van referentiekaders, voldoet zij aan de voorwaarden van objectiviteit. Het begrip objectief dient dan niet te worden gedefinieerd als overeenstemming van kennis met de werkelijkheid, maar als datgene wat methodisch denken ontdekt, geordend en begrepen heeft en dientengevolge ook voor anderen begrijpelijk kan maken.⁵⁴ In deze optiek is het geen probleem dat de kunsthistoricus met heel andere ogen naar een bouwwerk kijkt en daarin heel andere ontdekkingen doet, dan de beoefenaar van de geschiedenis van de techniek en dat de resultaten van hun onderzoekingen sterk van elkaar verschillen. Op deze wijze omzeilt men ook de moeilijkheden die voortspruiten uit de persoonlijke en subjectieve gebondenheid van de historicus bij de resultaten van zijn onderzoek: vanuit *zijn* vraagstelling en op grond van *zijn* onderzoek brengt *hij* inzicht. Een consequentie van deze opvatting is wel dat de historische waarheid tijdgebonden is en dat de grenzen van het historische weten steeds worden verlegd.

Het hier geschetste wetenschappelijk program is een ontwerp voor het langzamerhand inzichtelijk maken van de historie, het is geen afgerond en gesloten kader, waarbinnen een wetenschap zich hoe dan ook dient te ontwikkelen. Dat heeft consequenties voor elk onderzoekprogram,

⁵² G. Bourdé et H. Martin, *Les écoles historiques*, o.c., p. 202-204.

⁵³ Cfr. Th.S. Kuhn, *De Structuur van wetenschappelijke Revoluties*, Meppel 1972; dez., *De noodzakelijke Spanning. Traditie en Vernieuwing in de Wetenschap*, Meppel 1979 en I. Latakos, *Wetenschapsfilosofie en Wetenschapsgeschiedenis. De controverse tussen Popper en Kuhn*, Meppel z.j.

⁵⁴ P. Ricoeur, *Geschichte und Wahrheit*, München 1974, p. 40.

dat niet als een afgeronde, helder geformuleerde taak kan worden omschreven, maar alleen als een opdracht waarvoor organisatorische kaders nodig zijn, die het mogelijk maken al doende steeds nieuwe resultaten te bereiken, die periodiek worden geëvalueerd. Het resultaat van die evaluatie is echter nooit meer dan een verder uitgewerkt wetenschappelijk program, grondslag voor nieuwe beslissingen van organisatorische aard.

III

Deze laatste opmerkingen brengen ons bij organisatorische vraagstukken. Het is tegenwoordig gebruikelijk wetenschappelijke activiteiten te vertalen in organisatiemodellen. Vooral de Minister van Onderwijs en Wetenschappen heeft de laatste jaren gestreefd naar het scheppen van nieuwe organisatorische kaders voor de wetenschapsbeoefening. Veelal waren zijn ideeën ontleend aan opvattingen ontwikkeld binnen de organisatiekunde en waren zij niet ipso facto afgestemd op de behoeften van het wetenschappelijk bedrijf. Het mag dan ook niet verbazen, dat zijn inzichten weerstanden hebben opgeroepen. De kritiek op het departementaal beleid met betrekking tot de organisatie van het wetenschappelijk bedrijf op historisch terrein is onlangs door A.M. van der Woude samengevat in woorden die niet voor misverstand vatbaar zijn.⁵⁵ Van der Woude was pessimistisch gestemd over de toekomst van het historisch onderzoek in Nederland. Hij somde een reeks hinderpalen op, zoals de verstikkende bureaucratie, het krimpbeleid, ook wel afslankingsoperatie geheten, het accentueren van maatschappelijke relevantie bij de keuze van onderzoeksthema's, de nonchalance van de overheid ten opzichte van het verleden, de voorwaardelijke financiering en de tweefasenstructuur.

De hier aangestipte belemmeringen dienen ernstig genomen te worden. Desondanks ben ik optimistischer en dat niet alleen vanwege mijn grotere naïeviteit, maar ook vanwege mogelijkheden die Van der Woude zelf aangaf en die wonderwel lijken te passen met het in het voorafgaande gestelde. Dat houdt echter niet in, dat alle genoemde hindernissen uit de weg geruimd kunnen worden met behulp van het hierboven geschetste model voor historisch onderzoek. De financiële nood van de overheid die haar noopt allerwegen bezuinigingen op te leggen en de uitermate gecompliceerde besluitvormingsprocessen op het terrein van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek, die de bureaucratie bevorderen, zijn exogene belemmeringen voor elke vorm van wetenschappelijke activiteit. Zij kunnen niet door betrekkelijk eenvoudige organisatorische ingrepen worden opgelost. Andere hinderpalen kunnen daarentegen snel verdwijnen door het benadrukken van het blijvende in de geschiedenis en door het onderzoek te richten op de vraag waartoe historische processen hebben geleid. Maatschappelijke

⁵⁵ A.M. van der Woude, *Geschiedenis, een gezelschapsspel voor fijne luiden?*, *Spiegel Historiae*, jrg. 19, 1984, p. 42-47.

relevantie wordt bij de hiervoor geschetste aanpak als vanzelf bereikt. Verheldering van criteria, waaraan het belang wordt afgemeten van sommige historische processen in vergelijking met andere, zal de gesignaleerde nonchalance ten opzichte van het verleden allicht doen afnemen. Zodra immers het geveleugelde woord van Benedetto Croce dat iedere waarachtige geschiedenis geschiedenis van het heden is,⁵⁶ gestalte krijgt door de geschiedschrijving te definiëren als de vorm, waarin het heden zich rekenschap geeft van het verleden omwille van de toekomst, zoals Van der Woude zelf voorstelde,⁵⁷ mag worden verwacht dat velen zich geleidelijk weer bewust worden van de relevantie van geschiedenis.

Veel meer bedreigend lijken de interne reorganisaties binnen het wetenschappelijk bedrijf zelf, zoals de voorwaardelijke financiering bij het onderzoek en de half uitgevoerde wet op de tweefasenstructuur bij het onderwijs. De voorwaardelijke financiering was bedoeld als een sympathieke maatregel: de overheid bleek bereid voor een langere termijn gelden te reserveren voor wetenschappelijk onderzoek, voorzover de noodzaak er van kon worden aangetoond. De uitvoering van dit beleidsvoornemen leidde tot een toetsing vooraf van onderzoeksvoorstellen. De in dit verband geëntameerde procedures hebben tal van problemen opgeroepen. Een van de toetsingscriteria bleek te bestaan in het nagaan of de voorsteller van een project over zijn onderwerp al belangwekkende publicaties had verricht. Op die wijze worden evenwel superspecialisten gekweekt die zich vele jaren met eenzelfde thema bezig houden en wordt de studie naar samenhangen tussen themata afgeremd. Een ander bezwaar is wel gelegen in de koppeling tussen financiering van onderzoek en een voor een reeks van jaren vastgelegd thema. Daardoor kan moeilijk worden ingehaakt op actuele behoeften en vragen uit de samenleving. Op langere termijn valt te vrezen dat alle bezwaren tegen kwaliteitscontrole door de overheid, zoals wij die kennen uit studies over het Middeleeuwse gildewezen, zich opnieuw zullen voordoen. Dat zou inhouden dat wij geconfronteerd worden met structurele verstarring, het belemmeren van innovaties en een vorm van professionalisering, waarbij een elite kans krijgt de activiteiten te monopoliseren.

Veel meer mogelijkheden tot de uitbouw van nieuwe wetenschappelijke

⁵⁶ B. Croce, *L'histoire comme Pensée et comme Action*, Genève 1968 (oorspronkelijke editie 1938).

⁵⁷ A.M. van der Woude, o.c., p. 47.

paradigma's en tot een geleidelijke ontwikkeling van innoverend onderzoek dan de universiteiten met hun voorwaardelijke financiering kennen, schijnt aan onderzoekinstellingen zoals het Sociaal Historisch Centrum te worden geboden. Voor dergelijke instituten is ter bewaking van de kwaliteit van het onderzoek een systeem van periodieke zelf-evaluatie ontwikkeld, waarbij resultaten die gedurende een verslagperiode zijn bereikt aan de hand van een aantal kernvragen worden samengevat. Dit systeem biedt de mogelijkheid de interactie te versterken tussen meerdere typen van wetenschappelijk onderzoek, zoals het toegepast onderzoek, waarbij vragen uit de samenleving worden beantwoord, het infrastructuur versterkend onderzoek, dat gericht is op het ontwikkelen van mogelijkheden om gebruik te maken van nieuwe soorten historische bronnen, die vooraf ten algemene nutte bewerkt en getoetst worden en het fundamenteel onderzoek, waarbij o.a. kernvragen uit de historiografie in het buitenland aan de hand van de Nederlandse situatie kunnen worden bestudeerd. Door in een evaluatienota conclusies uit dit spectrum van onderzoeksactiviteiten te trekken, kunnen samenhangen, methodische problemen en geboekte vooruitgang worden beschreven en uitgewerkt tot een toekomstperspectief, waarover overleg mogelijk is.

De verdieping van het besef van historische relevantie in brede lagen van de samenleving kan, zoals gezegd, tot stand komen door kennisgeving van publicaties, waarin zij toepassing vond. Beter nog wordt zij bevorderd door een onderwijskundig leerproces, waarin aan de studenten kwalificaties worden bijgebracht die hen in staat stellen de aangeleerde methoden en technieken verder te ontwikkelen. Het uitstralingseffect van onderwijs is zo gezien groter dan dat van onderzoek. De koppeling van onderwijs en onderzoek geeft maximale garantie dat de mogelijkheden tot verbreiding en benutting van de resultaten van historisch onderzoek optimaal worden gebruikt. Een dergelijke koppeling had in Maastricht op eenvoudige wijze gerealiseerd kunnen worden dank zij de aanwezigheid van een onderzoeksinstituut met een onderwijstaak - als het Sociaal Historisch Centrum - als niet het krimpbeleid nieuwe hinderpalen had opgeworpen. Geschiedenis kan aan de R.L. voorlopig ten hoogste een ondersteunende functie hebben binnen andersgerichte opleidingen. Zelfs indien afstudeervarianten zouden worden ontwikkeld binnen een of meer van deze opleidingen, waarin het accent ligt op bezig zijn met het verleden, zal het ontbreken van middelen voor het entameren van een tweede fase in de opleiding het onmogelijk maken meer dan partieel gekwalificeerden op te leiden.

Tijdens een eerste fase kan de student slechts kennis maken met methoden en technieken van onderzoek, het is uitgesloten dat hij dan al een bijdrage leert leveren aan de verdere ontwikkeling er van.

Het zou bijzonder spijtig zijn, indien tengevolge van de organisatie van het onderwijs in Nederland het leerproces slechts tot zeer beperkte kwalificaties bij de afgestudeerden zou leiden terwijl er veel betere mogelijkheden zijn. Ook voor de beroepspraktijk is het van groot belang dat de student leert deelnemen aan een proces, waarbij methoden en technieken van onderzoek geleidelijk worden ontwikkeld, zodat hij ook in zijn latere werkzaamheden het accent meer zal leggen op participatie dan op representatie, dat is het klakkeloos toepassen van het aangeleerde. Ook mag worden verwacht dat het deelnemen aan een ontwikkelingsproces tijdens de studietijd zal leiden tot een grotere mate van flexibiliteit bij de toekomstige beroepsbeoefenaar, terwijl de samenwerking die tijdens dit proces ontstaat met oudere historici en met ervaren beoefenaren van andere menswetenschappen allicht leidt tot geschiktheid om later in een netwerk van multidisciplinair werkenden te opereren en minder aan te leunen tegen directieven afkomstig uit een hiërarchisch verband, iets wat bij de overvloed aan informatie die eerlang verwacht wordt, heel wenselijk lijkt.⁵⁸

Een samenwerking tussen een onderzoeksinstelling als het Sociaal Historisch Centrum en een opleidingsinstituut als de Rijksuniversiteit Limburg zou het mogelijk kunnen maken een historicus op te leiden die in technisch instrumenteel opzicht geleerd heeft wetenschappelijke methoden en technieken verder te ontwikkelen en zodoende bepaalde werkwijzen te vernieuwen. Ook zal hij in staat zijn welomschreven problemen aan te vatten, zoals het ontwikkelen van criteria voor het behoud van historische relicten, het ontdekken van aspecten in de samenleving waarin historisch gegroeide situaties langdurig doorwerken of het reconstrueren van golfbewegingen in historische processen. Tenslotte zal hij georiënteerd zijn op nauwkeurig omschreven doelgroepen. In ons land is de feitelijke bemoeienis met het verleden nog altijd veelal opgedragen aan niet-historici. Bij vraagstukken van ruimtelijke ordening bepalen vooral geografen hoe met het verleden wordt omgegaan, bij de monumentenzorg zijn dat bouwkundigen, in het archiefwezen juristen, bij de musea kunsthistorici en bij het beleid beoefenaren van sociale wetenschappen. Alle waardering voor hun inzet en

⁵⁸ Ik ben Drs L.J.M. Frederix zeer erkentelijk voor zijn suggesties op het stuk van de omschrijving van gewenste kwalificaties bij toekomstige afgestudeerden.

enthousiasme kan niet rechtvaardigen dat zij die het historisch ambacht werkelijk hebben geleerd, aan de kant blijven staan en vaak ook nog kritiekloos toezien. Een hogere mate van professionalisering lijkt bij de uitoefening van beroepsactiviteiten, waarbij historische vraagstukken in het geding zijn, heel wenselijk. Het zal evenwel nog heel wat inspanningen vergen om vakhistorici te betrekken bij de hier genoemde beroepsactiviteiten, omdat de organisaties in het werkveld heel hecht zijn en goed gestructureerd, zodat de beroepsoriëntatie en de taakomschrijving van de huidige niet echt historisch geschoolde medewerkers, aan wie feitelijk de zorg voor het verleden is opgedragen, het binnendringen van op andere wijze opgeleiden niet vlug zal toestaan.

In sociaal-normatief opzicht biedt de samenwerking tussen een onderwijsinstelling en een bedrijfsmatig georganiseerde onderzoeksinstelling nog een extra winstpunt. In recent onderzoek is er onder meer door Mertens op gewezen dat bij het onderbrengen van leerprocessen bij bedrijven de leerwinst op het terrein van de sociale vaardigheden als het meest reëel ervaren wordt.⁵⁹ Het is ook om die reden te hopen dat de begonnen samenwerking tussen Rijksuniversiteit Limburg en Sociaal Historisch Centrum in de toekomst verder kan worden uitgebouwd. Voorlopig zal de preciaire financiële toestand van de Rijksoverheid daar allicht niet zoveel mogelijkheden toe bieden. Misschien is het ook beter nog wat verwachtingen te blijven koesteren. In de Talmud werd er immers al op gewezen dat de verwachting zoet is en de realisatie vaak bitterder dan de dood.⁶⁰

Dames en heren, leden van het bestuur van het Sociaal Historisch Centrum,

Het verbinden van een onderwijstaak aan een bedrijfsmatig georganiseerd onderzoeksinstituut levert heel wat problemen op. De bedrijfsorganisatie wordt een stuk gecompliceerder. De inspanningen ten behoeve van het management moeten anders worden verdeeld over de medewerkers. Het tijdsbeslag voor allerlei secundaire taken, die toch telkens weer in grote omvang op het instituut afkomen, dienen te worden beperkt, ook al zijn zij voor de relatie naar het draagvlak van de instelling, de Limburgse samenleving, van groot belang. Ondanks al deze

⁵⁹ O.a. F.J.H. Mertens, *Stages in een Beroepsopleiding*, z.pl. 1981.

⁶⁰ Cfr. *Der babylonische Talmud*, ausgewählt u. übersetzt von R. Mayer, ³ München 1963, p. 488.

bezwaren heeft U de voorkeur gegeven aan de perspectieven van een intensieve samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg. Voor dit pro-actief beleid verdient U veel waardering.

Heren leden van het curatorium op de door het Sociaal Historisch Centrum ingestelde bijzondere leerstoel,
Uw inspanningen om met grote voortvarendheid te zorgen voor de vervulling van de bijzondere leerstoel hebben alle betrokkenen zeer aangenaam getroffen. Het vertrouwen dat U mij schonk, waardeer ik ten zeerste en hoop ik niet te beschamen.

Dames en heren, medewerkers van het Sociaal Historisch Centrum,
Uw inzet voor het SHCL is wijd en zijd vermaard. De onderwijstaak die mij is opgedragen, heeft ook U niet onberoerd gelaten. Het aantal diensten dat van het instituut wordt gevraagd, is er sterk door toegenomen en dientengevolge ook de aanslag die steeds weer op Uw werkracht wordt gedaan. Niemand van U heeft gearzeld zich extra in te spannen. Het is duidelijk dat het U plezier doet dat het Centrum meer bezoekers krijgt, dat er meer gebruik wordt gemaakt van bibliotheek en archief en dat meer vragen en verzoeken op U afkomen. Het enthousiasme waarmee U Uw taken vervult, schenkt mij het vertrouwen mijn taak op passende wijze te kunnen vervullen.

Dames en heren leden van de capaciteitsgroep medische ethiek en wijsbegeerte,
De collegialiteit, waarmee U mij heeft begeleid op mijn eerste schreden binnen het Maastrichtse universitaire bedrijf, zal altijd onvolprezen zijn. Samenwerken met U is een vreugde, die ik nog lang hoop te smaken.

Dames en heren studenten,
Het onderwijs aan de Rijksuniversiteit Limburg is probleemgeoriënteerd. Bij de keuze van de vraagstukken die Uw studie richting geven, worden U heel wat vrijheden gelaten. Een keuze Uwerzijds voor historische problemen is daardoor een voorrecht dat U mij schenkt. Wees er van overtuigd dat ik Uw vertrouwen zal weten te waarderen en mij in zal spannen U doelmatig en doelgericht ter zijde te staan bij het tot een goed einde brengen van Uw studie.

DE INDUSTRIALISATIE VAN DE KEMPEN

Tot het laatste kwart van de 19e eeuw was de Kempen een dunbevolkt gebied met een onvruchtbare bodem en vrijwel zonder industriële traditie. Er waren geen delfstoffen voorhanden en geen geschoolde arbeiders. Tussen 1885 en 1910 werd er in korte tijd een aantal bedrijven gevestigd, waardoor de Belgische Kempen in de 20e eeuw hét centrum werd van de Belgische non-ferro productie en een belangrijke kern van chemische nijverheid. Deze vrij abrupte verandering had een technologische achtergrond, die in deze studie wordt opgespoord.

A. De Kempen

De Kempen is een streek in België die bijna de gehele provincie Antwerpen en de noordelijke helft van de provincie Limburg omvat. De noordelijke en oostelijke grens wordt gevormd door de staatsgrens met Nederland en de zuidelijke begrenzing loopt langs Ekeren, Wijnegem, Lier, Duffel, Mechelen, Aarschot, Diest, Hasselt, Bilsen en Lanaken. Deze laatste grens is van geologische aard: zij bakent een gebied af waarvan de bodem bestaat uit weinig vruchtbare zandgrond. Men vindt er duinen, heide, dennebossen, en langs de rivieren en kanalen land- en tuinbouw. In de 19e eeuw waren er nog veel moerassen. Zo besloegen de moerassen van Kinrooi 3.000 hectaren. Vroeger kwamen in de noordelijke Kempen vanwege die moerassen steeds malariakoortsen voor.¹ Tevens was de voeding van de Kempische boer en landarbeider onvoldoende, zodat de bevolking niet geschikt was voor de zware fabrieksarbeid.²

B. De nijverheid in de Kempen vóór de industrialisatie

In de Kempen kwam van oudsher enige nijverheid voor, zoals linnen- en wolweverijen, olieslagerijen, brouwerijen en likeurstokerijen. Het waren meestal lokale bedrijfjes, over heel de streek verspreid. Meestal waren zij heel klein. Zo had te Zonhoven elk huis zijn weefgetouw.³

¹ Vliebergh, E., *De landelijke bevolking der Kempen gedurende de 19e eeuw. Bijdrage tot de economische geschiedenis*, Brussel 1906, p. 7 e.v. en p. 164.

² Id., p. 120 en 170.

³ Id., p. 167 e.v.

Slechts enkele grotere centra kunnen worden vermeld, zoals Turnhout met zijn papierindustrie en drukkerijen, Lier met textiel, Arendonk waar wollen kousen en mutsen werden gemaakt en Hasselt, befaamd door zijn stokerijen. Van handelscentra in de ware zin van het woord kan men niet gewagen. In Mol woonden enige wolhandelaren die wol kochten in Wallonië en verdeelden onder de boeren in de Kempen; voorts werd Kempisch zand naar de glasblazerijen gezonden en werd vanaf 1840 ijzererts uitgegraven om naar de Waalse ijzerindustrie te worden verstuurd. De geringe handelsactiviteit was te wijten aan het lokaal karakter van de industrie en aan de slechte staat van de verbindingen.⁴ Een beknopt overzicht moge hiervan het bewijs leveren:

Lijst van de voornaamste nijverheden in de Kempen.⁵

Turnhout: textielfabricage (bleken van weefsels en draden, weven van wol en katoen, wolverven, het maken van tijk, kantwerk en hoeden), drukkerijen, met als specialiteit de vervaardiging van speelkaarten, brouwerijen, stokerijen, olieslagerijen, sigaren- en tabaksfabricage, aardewerkproductie, messenmakerijen, leerlooierijen, zeemtouwerijen, kaarsenfabrieken, zoutraffinaderijen.

Lier: textielfabricage (bleken van katoen, katoenspinnen, -weven, -drukken, wolweven en -verven, productie van flanel, kantwerk op tulle, zijde en hoeden), brouwerijen, stokerijen (6 rond 1830), olieslagerijen (10 rond 1830), zeepziederij, zoutraffinaderij, messenmakerij, productie van muziekinstrumenten, looierij, touwslagerij.

Geel: textielfabricage (o.a. wolweven en -verven, maken van kantwerk en hoeden), oliepersen, stokerij, tabaks- en sigarenfabricage, volderij, touwslagerij, looierij, kaarsenfabriek.

Herentals: textielfabricage (lakenweverij, verven van weefsels, maken van baaien en kant), brouwerij, oliepersen, leerlooierij, schoenfabriek, touwslagerij.

⁴ Id., p. 167 e.v.

⁵ Vander Maelen, Ph., *Dictionnaire géographique de la Province d'Anvers*, Bruxelles 1834 (= Vander Maelen (1), p. 213-248; Vander Maelen, Ph., *Dictionnaire géographique du Limbourg*, Bruxelles 1835 (= Vander Maelen (2), p. 101-111; Moureaux, Ph., *Les préoccupations statistiques du gouvernement des Pays-Bas Autrichiens*, Bruxelles 1971, p. 468-499.

- Mol:* textielfabricage (lakenweverij, vervaardigen van wollen stoffen en hoeden, verven van weefsels), sigaren- en tabaks-fabricage, olieslagerij, zeemtuwerij, exploitatie van zand-groeven.
- Balen:* textielfabriek, oliepersen, stokerij, touwslagerij.
- Tessen-derlo:* wollen stoffenfabriek, olieslagerij, looierij, kaarsenfabriek.
- Reppel:* brouwerij, oliepers.
- Lommel:* stokerij, olieslagerij.
- Overpelt:* brouwerij, stokerij, oliepers.
- Hasselt:* stokerijen (25 rond 1830), tabaksfabriek, looierij, zoutaffi-naderij.
- Arendonk:* fabricage van wollen kousen en mutsen, waarbij rond 1830 $\frac{1}{4}$ van de bevolking was betrokken; verven van weefsels, sigarenfabriek vanaf 1875.

Verder waren er nog kleinere centra, waar men zich bezig hield met: *textielfabricage* te Dessel, Baarle-Hertog, Wortel, Kasterlee, Brecht, Meerhout, Retie, Wuustwezel, Zoerle-Parwijs, Herenthout, Loenhout, Olmen en Oostmalle;

wolverven te Dessel (2), Meerhout (2), Brecht, Kasterlee, Herenthout, Olmen, Retie, Veerle en Zoerle-Parwijs;

stoken van jenever te Loenhout (3), Westerlo (3), Kapellen, Herenthout, Olmen, Meerhout, Olen, Veerle, Herselt, Rijkevorsel en Tongerlo;

brouwen van bier te Aartselaar, Boechout, Herenthout, Loenhout, Wortel, Wijnegem, Kalmpthout, Meerle, Meerhout en Westmalle;

persen van olie uit koolzaad te Boechout (2), Meerhout (2), Baarle-Hertog, Brecht, Kasterlee, Dessel, Ravels, Retie, Tielen, Veerle, Weelde, Wijnegem, Zoersel en Grobbendonk.

De sigarennijverheid, die pas ontstond in de tweede helft van de 19e eeuw, toen deze bedrijfstak, die voorheen te Antwerpen geconcentreerd was, zich vanwege de lage lonen in de Kempen vestigde, kwam al op het einde van die eeuw tot grote bloei. Zo telde Arendonk in 1896 394 sigarenmakers.⁶

⁶ Olyslager, P.M., *De localisering der Belgische Nijverheid*, Antwerpen 1947, p. 105.

De cijfers over de werkgelegenheid in de brouwerijen in 1846 tonen dat die industrie in de Kempen alleen maar lokale betekenis had en niet boven het niveau van de dorpsnijverheid uitkwam.

Limburg telde 1,38 arbeiders per bedrijf tegen	
Luxemburg	2,37
Luik	2,66
Namen	1,93
Antwerpen	2,41
Henegouwen	2,97
West-Vlaanderen	1,98
Oost-Vlaanderen	2,60
Brabant	3,28 ⁷

De belangrijkste industrie van de Kempen, de textielindustrie, bloeide reeds in de 18e eeuw, zoals blijkt uit de vestigingsvergunningen (octrooien) van: de blekerij van Turnhout uit 1757 van D. Vermanden; de flanelfabriek van Lier uit 1758 van Deheyder, Beekmans en Vanskerpenberg; de wolfabriek te Lier uit 1762 van Deheyder en Cie; de wolfabriek te Arendonk uit 1762 van N. Corsten.⁸

Een telling uit 1755 wees uit dat destijds in Turnhout en omstreken ongeveer 660 mensen in het textielbedrijf werkten. Daarnaast verdienden nog 140 personen hun brood in de kantindustrie. In 1764 beliepen deze aantallen resp. 1150 en 1000. Te Herentals werkten in 1755 66 mensen in het textielbedrijf en 217 in de kantnijverheid.⁹ De firma Deheyder in Lier stelde rond 1760 ongeveer 750 arbeiders te werk. Deze onderneming was rond 1830 trouwens één der belangrijkste en best georganiseerde katoenbedrijven van België, waar alle bewerkingen van de katoen waren vertegenwoordigd in een blekerij, een spinnerij, een weverij en een katoendrukkerij.¹⁰

Met het graven naar ijzererts, dat in de Kempische grond zeer dicht bij de oppervlakte ligt - dikwijls op minder dan één meter diepte - werd vanaf 1840 begonnen in het noorden van de stad Antwerpen, te Brasschaat en Kapellen.¹¹ Later volgden o.a. Baal, Beringen, Kermt, Die-

⁷ Id., p. 167.

⁸ Van Houtte, H., *Histoire économique de la Belgique à la fin de l'Ancien Régime*, Gent 1920, p. 533-550.

⁹ Moureaux, o.c., p. 460-461.

¹⁰ Van der Wee, H., *Historische aspecten van de economische groei*, Antwerpen-Utrecht 1972, p. 174; Vander Maelen (1), p. 246.

¹¹ Vliebergh, o.c., p. 10, 68, 168-169.

penbeek en Zonhoven, zodat er rond 1880 in Limburg elf exploitaties met circa 250 werknemers waren. In 1896 waren er nog slechts 107 mensen in deze bedrijfstak werkzaam.¹² Deze activiteit heeft slechts kort geduurd.

Een heel aparte tak van nijverheid trof men aan te Wuustwezel, waar zich een fabriek van zwavelzuur bevond. Zij was tijdens de Franse overheersing door de weduwe Castels opgericht. In 1839 deelde Briavoinne mede dat ze niet meer bestond,¹³ maar in 1834 werd ze nog wel door Vander Maelen vermeld.¹⁴ Eveneens te Wuustwezel (Gooreind) werd in 1828 een bedrijf voor de vervaardiging van natriumsulfaat opgericht.¹⁵ Vander Maelen vermeldde beide bedrijven samen: een fabriek van soda en zwavelzuur,¹⁶ waarmee hij een probleem opriep: soda is de benaming van natriumcarbonaat (Na_2CO_3), terwijl Briavoinne over natriumsulfaat (Na_2SO_4) sprak. Deze moeilijkheid kan eventueel worden opgelost als we het fabricageproces bekijken, waarbij zwavelzuur en natriumverbindingen vaak samen in één bedrijf voorkomen, zoals uit de volgende alinea's moge blijken.¹⁷

Door de verbeteringen aan de weef- en de spinmachine was men in staat tot een grotere productie te komen, waarbij bredere weefsels in een sneller tempo werden gemaakt. Deze weefsels waren echter nog niet geschikt voor de verkoop. Zij hadden een grijze of bruine kleur en moesten nog worden gebleekt.

De eerste fase van het bleekproces bestaat erin de stoffen 2 tot 5 dagen te weken in een kaliumoplossing, zoals o.a. in België gebruikelijk was, of in een zwak zuur (Engels procedé). Dit werd voornamelijk gedaan om organische bestanddelen te verwijderen die later de verf zouden aantasten. Als zuur gebruikte men vooral azijn of botermelk. Bij een toenemende textielproductie ontstond een tekort aan deze bleekmiddelen. Tijdens de tweede fase werden de weefsels gedurende verschillende maanden aan het zonlicht blootgesteld. Dit gebeurde op bleekweiden

¹² Vols, G., *Het ontstaan van de maatschappelijke werken in Limburg in het kader van het sociaal-economisch gebeuren van de 19e eeuw*, Hasselt 1969, p. 17.

¹³ Briavoinne, N., *De l'industrie en Belgique, causes de décadence et de prospérité; la situation actuelle*, 2 t., Bruxelles 1839, deel 1, p. 384.

¹⁴ Vander Maelen (1), p. 248.

¹⁵ Briavoinne, o.c., deel 1, p. 388.

¹⁶ Vander Maelen (1), p. 142 van het alfabetisch register.

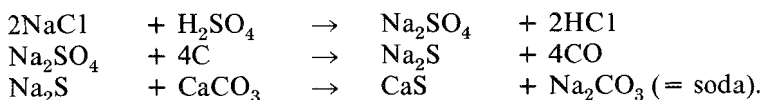
¹⁷ S. Lilley, *Technological Progress and the Industrial Revolution 1700-1914*, in: *The Fontana Economic History of Europe* ed. by C.M. Cipolla, Vol 3, *The Industrial Revolution*, Glasgow 1977; André-Félix, A., *Les débuts de l'Industrie chimique dans les Pays-Bas autrichiens*, Bruxelles 1971, p. 13-26.

en kon alleen tijdens de zomermaanden plaats vinden. Het bleken leverde in feite een verlies voor de landbouwsector op die zich beroofd zag van het gebruik van weiden. Ook dit onderdeel van het productieproces leverde bij een toenemende productie al vlug moeilijkheden op, omdat men maar enkele maanden van het jaar kon werken en dan meestal ook nog te weinig weiden ter beschikking had. Het leek er op dat de mechanische verbeteringen in de textielindustrie uiteindelijk niet tot een grotere productie konden leiden wegens de geringe flexibiliteit van de verdere bewerkingen. Oplossingen voor beide problemen werden gevonden in het tot ontwikkeling brengen van een industriële productie van zwavelzuur en in het gebruik van bleekpoeder waardoor men de bleekweiden niet langer nodig had en de bleektijd tot enkele dagen werd ingekort.¹⁸ Een verdunde oplossing van zwavelzuur werd gebruikt als weekmiddel,¹⁹ terwijl een reactie van zwavelzuur met natriumchloride (zeezout) waterstofchloride leverde, een grondstof voor de bereiding van het bleekpoeder dat uit chloor bestond. De industriële productie van zwavelzuur dateerde van rond 1746 en die van waterstofchloride en bleekpoeder van ongeveer 1790. Het waren deze procedés die in feite de snelle groei van de textielindustrie mogelijk hebben gemaakt. Deze toepassing van zwavelzuur in de industrie leverde evenwel nog andere mogelijkheden op. De reactie voor de vervaardiging van waterstofchloride verloopt immers als volgt: $2\text{NaCl} + \text{H}_2\text{SO}_4 \rightarrow \text{Na}_2\text{SO}_4 + 2\text{HCl}$, zodat er natriumsulfaat overblijft, wat kon dienen om een soortgelijk probleem uit dezelfde periode, het tekort aan soda (natriumkarbonaat) of potas (kaliumkarbonaat) o.a. gebruikt in de glas- en zeepindustrie, op te heffen.²⁰ Tot dan toe was gebruik gemaakt van natuurlijke grondstoffen o.m. door de verbranding van zeewier en hout en het oplossen van de as in water. Vanwege de houtschaarste moest wier worden gebruikt dat gevonden werd in Spanje, Schotland, Ierland en Noorwegen. Deze afhankelijkheid van het buitenland leidde er toe dat vooral in Frankrijk werd gezocht naar andere methodes om soda te winnen. Zo ontstond de uitvinding van Leblanc waarbij soda met behulp van zwavelzuur uit zout kon worden gewonnen. De methode van Leblanc, die in 1791 werd gepatenteerd, kwam neer op de volgende reacties:

¹⁸ The Open University, *Science and the Rise of Technology since 1800* (AST 281), Unit 3, 1973, p. 108-111.

¹⁹ André-Félix, o.c., p. 19.

²⁰ The Open University, AST 281, Unit 11, 1973, p. 27-34.

De eerste stap in deze reactiereeks was, zoals hoger vermeld, al in gebruik voor de winning van waterstofchloride. Uit dit alles blijkt, dat de zwavelzuurfabricage nauw verbonden was met die van de natriumverbindingen. Het is dus zeer goed mogelijk dat in het bedrijf te Wuustwezel zowel natriumsulfaat als natriumkarbonaat werden vervaardigd, omdat de fabricage van het tweede product slechts een verdere stap is in hetzelfde productieproces. Omdat de methode van Leblanc waarschijnlijk sedert de jaren 1830-1840 in België werd toegepast,²¹ zouden zowel Vander Maelen als Briavoine gelijk kunnen hebben. Rond 1850 werd het bedrijf te Wuustwezel evenwel niet meer vermeld.²²

In verband met deze kwestie dient ook te worden gesproken over de bleekindustrie in België. Tot in de 18e eeuw waren de Belgische linnenwevers voor het bleken vooral aangewezen op Nederlandse bedrijven, vooral die in de omgeving van Haarlem, opgericht door Vlaamse emigranten tijdens de godsdienststroevelen in de 16e eeuw. Omstreeks 1700 werd besloten opnieuw eigen blekerijen op te richten. Er ontstonden bedrijven te Borgerhout, Turnhout, Lier, Oelegem, Vilvoorde, Brussel, Kortrijk, Gent en Menen.²³

Deze bedrijven werkten aanvankelijk volgens de traditionele methodes, maar zij gingen al vlug over tot vernieuwingen. Zo vermeldt Briavoine dat rond 1805 in het bleekbedrijf van Menen geëxperimenteerd werd met chloorpoeder voor het bleken van linnen. Vanwege klachten van de afnemers kwam hier echter een eind aan.²⁴ Voorlopig werd het bleken van linnen draden en weefsels in België voortgezet volgens de oude methode van bleekweiden.²⁵ Anders was het echter voor het bleken van katoen: de gebroeders Bauwens begonnen er vernieuwingen in te voeren, maar echte resultaten werden pas bereikt rond 1825 te Gent, te

²¹ Etienne, R., *L'Industrie chimique belge (1830-1930)*, in: *Mémorial du Centenaire de l'Indépendance de la Belgique*, Bruxelles 1930, 2e t., p. 449-472.

²² *Statistique générale de la Belgique. Exposé de la situation du Royaume, 1851-1860*, t. III, Bruxelles 1865, ch. 4, Industrie, p. 196-197.

²³ Sabbe, E., *Histoire de l'industrie linière en Belgique*, Bruxelles 1945, p. 23, 25, 31 en 34.

²⁴ Briavoine, o.c., deel I, p. 344.

²⁵ Id., p. 343.

Antwerpen (Wood) en te Stalle.²⁶ Sindsdien werden voor het katoenbleken zowel de oude als de nieuwe methode gebruikt.²⁷

De aanwezigheid van enkele bleekindustrieën in de Kempen en de Antwerpse agglomeratie kan de vestiging verklaren van het chemisch bedrijf in Wuustwezel. Het feit dat dit bedrijf buiten de 'bewoonde' wereld was gelegen, werd veroorzaakt door het ongezond karakter van deze onderneming.

Het decreet van 15 oktober 1810 verbood immers de vestiging van zwavelzuurondernemingen in de buurt van woonconcentraties. Eenzelfde regeling gold sedert 22 juni 1825 voor de fabricage van soda.²⁸

C. De industrialisatie

In het laatste kwart van de 19e eeuw werd in de Kempen vrij snel na elkaar een aantal belangrijke basisindustrieën gevestigd, zoals blijkt uit tabel I:

Tabel I. *Vestiging van basisindustrieën in de Kempen*

jaar	plaats	product	bezetting
1871	Arendonk	springstoffen	55 arb. in 1896
1883	Kaulille	springstoffen	77 arb. in 1896
1880-85	Balen	springstoffen	51 arb. in 1910
1888	Overpelt	arsenicum	33 arb. in 1896
1888-89	Balen	zinkroosten	147 arb. in 1896
1889	Overpelt	loodfabricage	173 arb. in 1896
1889	Overpelt	kopersulfaat	67 arb. in 1896
1893	Overpelt	zinkfabricage	196 arb. in 1896
1894	Tessenderlo	soda-raffinage	15 arb. in 1896
1895	Balen	calcinatie zinkertsen	
1898	Overpelt	zwavelzuur	
1899	Balen	zwavelzuur en salpeterzuur	

Rond de eeuwwisseling werd het productiepakkett van deze bedrijven verder uitgebreid. Te Arendonk werd een bedrijf voor de vervaardiging

²⁶ Id., p. 344.

²⁷ Id., p. 343.

²⁸ *Pasinomie ou collection complète des lois, décrets, arrêtés et réglemens généraux qui peuvent être invoqués en Belgique*, 1819, 15 oktober, p. 179.

van salpeterzuur aan de springstoffenfabriek verbonden en te Tessenderlo werd natrium- en kaliumsulfaat vervaardigd met als bijproduct waterstofchloride. Te Balen maakte men o.a. zinkoxide en superfosfaten. In Overpelt produceerde de 'Société Unitas' zwavelzuur en superfosfaten en te Reppel werd arsenicum gefabriceerd in een bedrijf met een 250-tal arbeiders. Rond 1900 was de totale personeelsbezetting te Balen (zinkroosten en nevenbedrijven) tot ongeveer 800 personen uitgegroeid. Na de eeuwwisseling zette deze trend tot uitbreiding zich voort:

1904-05	Lommel	zinkfabricage (700 à 800 arb.)
1905	Overpelt	zinkwalsen
1911	Balen	lood, zilver en antimoon
1912	Rotem	zink (380 arbeiders)
1912	Beerse	antimoon

In 1913 werkten in het bedrijf te Overpelt, waar o.m. zink, lood, zwavelzuur, superfosfaten, arsenicum en kopersulfaat werden vervaardigd en waaraan een walserij was verbonden, circa 1200 arbeiders en te Lommel 900. Tijdens het interbellum werd de productie in deze bedrijven nog verder uitgebreid: lood (Beerse), zwavelzuur (Lommel en Rotem), cadmium, thallium (Balen).²⁹

Het belang van deze vestigingen ligt niet zozeer in het aantal tewerkgestelde arbeiders, als wel hun betekenis voor het geheel van de Belgische nijverheid:

- Te Arendonk en Balen werd dynamiet vervaardigd. Samen met

²⁹ *Recensement général des industries et des métiers* (31 octobre 1896), publié par le Ministère de l'Industrie et du Travail, Bruxelles 1900-1903, delen 6, 9, 11; Pintelon, M. en Janssens, P.G., De chemische sector in het economisch leven van de provincie Antwerpen, in: *De Chemische Nijverheid in de Provincie Antwerpen*, Antwerpen 1964, p. 13; Colle-Michel, M., *Archives de la Vieille Montagne*, IUCHG, no. 46, 1967, p. 67; Wauthy, R., *L'expansion économique mondiale appliquée à l'enseignement*, Tamines 1906, p. 167; Leemans, J., L'effort belge dans le domaine des métaux spéciaux: plomb, cuivre, étain, cobalt, radium et métaux précieux, in: *Mémorial du Centenaire de l'indépendance de la Belgique*, Bruxelles 1930, p. 570-572, p. 585-588; Vols, o.c., p. 32-33, 85; Gazet van Antwerpen 30-11-1979, p. 29; Kesteloot, J., *België's Economische bedrijvigheid*, Brugge 1938, p. 140; Prost, E., *La métallurgie en Belgique et au Congo Belge*, Liège 1936, p. 251-252; *Industrieel erfgoed in Limburg*, uitg. Provinciale Dienst voor het Kunstpatrimonium, Sint-Truiden 1980, p. 57-59; *Monographies industrielles*, VI. Fabrication des produits chimiques proprement dits, Bruxelles 1905, p. 91-98.

Matagne-la-Grande waren dit de enige bedrijven in België die dit product maakten.³⁰

- In Kaulille vervaardigde men een 'rookloos poeder', samen met de hiervoor vereiste grondstof, nitrocellulose, een product dat tevens de vervaardiging van kunstzijde mogelijk maakt. Samen met een onderneming te Clermont was het bedrijf te Kaulille de enige Belgische onderneming voor de vervaardiging van nitrocellulose en 'rookloos poeder'.³¹
- Te Overpelt en Reppel waren de twee enige Belgische fabrieken voor de productie van arsenicum gevestigd.³²
- De fabriek van Beerse was de enige in haar soort in België.³³
- De zinknijverheid was voor België een uitermate belangrijke nijverheid: zij ontstond er voor het eerst als industrieel grootbedrijf. Ondanks het gebrek aan eigen ertsen bleef België lange tijd de tweede wereldproducent van dit metaal.³⁴ Bij de fabricage van zink ontstaan enkele zeer belangrijke bijproducten zoals zwavelzuur, waarover dadelijk meer zal worden verteld, zinkoxide, een minerale kleurstof ter vervanging van loodwit en tevens de gewichtigste grondstof voor antiseptische huidzalven.

Deze tak van nijverheid was lange tijd uitsluitend in het Luikse bekken gevestigd. Pas rond de eeuwwisseling kwam een massale

³⁰ *La Belgique, Institution, Industrie, Commerce*, Uitg. Min. van Nijverheid en Arbeid, 1906, p. 534.

³¹ Id., p. 568.

³² Id., p. 563.

³³ Leemans, o.c., p. 588.

³⁴ Vanpaemel, J., 'Het ontstaan van de zinkindustrie in België', in: *Het ingenieursblad*, maart 1983, p. 89-99.

Situatie van de Belgische zinkproductie in de wereld (in ton)

	België	Duitsland	Engeland	Frankrijk	Polen	V.S.
1883	75.366	116.854	29.627	15.915		33.375
1890	81.700	139.266	29.600	19.372		61.111
1900	120.000	155.799	—	—		11.100
1913	204.220	281.000	59.000	64.100	7.600	323.200
1925	170.860	58.600	42.300	67.100	114.300	519.800

Bron: Firket, V., *Origines et développements de l'industrie du zinc en Belgique*, in: *Mémorial du Centenaire*, o.c., t. 1, p. 367; Prost, o.c., p. 143, 146 en 227; *Encyclopaedia Britannica*, 11e edition, 1910-11, see 'Zinc'.

In 1900 nam België de tweede plaats in op de wereldmarkt en zorgde voor 25% van de totale wereldproductie. In 1913 kwam België op de derde plaats in de wereld met 20,4% van de wereldproductie en 30% van de Europese productie (Firket, o.c., p. 369).

verplaatsing naar de Kempen op gang. De zinkbedrijven in de Kempen namen na verloop van tijd een aanzienlijke plaats in in de Belgische zinkindustrie: in 1938 bedroeg de productie van de drie Kempische zinkfabrieken te Overpelt, Lommel en Rotem 55% van de totale productie van de zeven Luikse bedrijven.³⁵

- De productie van zwavelzuur vormde de allerbelangrijkste basisnijverheid. Zwavelzuur wordt immers in bijna elke sector van de industrie toegepast, zoals voor

- de vervaardiging van nitrocellulose, op zijn beurt grondstof voor de vervaardiging van dynamiet, 'rookloos poeder' en kunstzijde; de raffinage van oliën;

- de productie van fosforzuur, grondstof voor de vervaardiging van superfosfaat, een kunstmest;

- de productie van ammoniumsulfaat;

- de productie van kaliumsulfaat (beide eveneens kunstmesten);

- de productie van salpeterzuur, dat gebruikt wordt voor de vervaardiging van nitroglycerine, o.a. bij de dynamietproductie en nitrocellulose, waarover reeds is gesproken;

- de productie van natriumsulfaat, een grondstof bij de glasfabricage en waterstofchloride. Dit laatste product vormt weer de grondstof voor de productie van chloorgas, gebruikt bij het bleken van vezels en weefsels;

- het 'weken' van weefsels vóór het eigenlijke bleken;

- het karboniseren van wol, waarbij de vegetale bestanddelen worden vernietigd;

- het duurzaam maken van de kleur van geverfde stoffen;

- het vervaardigen van accumulatoren;

- de productie van vetzuren, zoals stearine en oleïne. De eerstgenoemde is een grondstof bij de fabricage van kaarsen.

In België werd twee-derde van het geproduceerde zwavelzuur gebruikt bij de fabricage van kunstmeststoffen.³⁶

In 1913 was België de vijfde Europese mogendheid voor de productie van zwavelzuur, de vijfde voor de superfosfaten en de vierde voor de fabricage van synthetische vezels.³⁷ De zwavelzuurproductie bedroeg in 1903 in België 310.000 ton, waarvan minstens 60.000 ton werd geleverd door de fabriek van Balen.³⁸ Er waren destijds min-

³⁵ Olyslager, o.c., p. 245.

³⁶ Pintelon en Janssens, o.c., p. 10.

³⁷ Zie verder tabel XVI.

³⁸ La Belgique, p. 561.

stens 21 bedrijven in België die zwavelzuur produceerden.³⁹ De fabriek van Balen leverde echter 1/5 van de totale Belgische productie en was daarmee een van de grootste.

- De loodindustrie was in België van minder betekenis. Toch nam dit land in 1927 de tweede plaats in in Europa, ondanks het gebrek aan eigen ertsen. Het kwam hiermee na Spanje maar vóór Duitsland, twee landen die wel eigen ertsen hebben.⁴⁰
- De twee loodbedrijven van de Kempen waren belangrijk omdat er in België maar drie van dergelijke bedrijven bestonden, namelijk te Montzen, gesticht in 1828 en gesloten in 1914, te Seilles gesticht in 1855 en te Hoboken opgericht in 1887, waar voornamelijk ingevoerd ruw lood werd ontzilverd. Hier kwamen nu Overpelt en Balen bij.⁴¹

Het is opmerkelijk dat al deze industrieën zich vestigden in kleine plaatsen waar, behalve Arendonk, voorheen geen industrie voorkwam en derhalve geen nijverheidstraditie bestond. Hoe klein die gemeenten waren, blijkt uit de volgende tabel.

Tabel II. *Inwonertal van enige Kempische gemeenten in 1891*⁴²

Arendonk	3723
Balen	4140
Beerse	1588
Kaulille	634
Lommel	3312
Overpelt	1802
Reppel	289
Rotem	1058
Tessenderlo	3654

³⁹ Wauthy, o.c., p. 167.

⁴⁰ Leemans, o.c., p. 609.

⁴¹ 1828 Montzen (tot 1914 of 1921) 113 arb. in 1896

1855 Seilles 456 arb. in 1896

1887 Hoboken (raffinage van ingevoerd ruw lood)

1887-89 Overpelt 173 arb. in 1896

1897 Hoboken (tevens smelten van ertsen)

1911 Balen

Bron: Prost, o.c., p. 256-257.

⁴² *Nouveau Dictionnaire universel illustré* par P. Guérin et G. Bovier-Lapierre. Nouvelle édition remaniée, augmentée et complètement mise à jour jusqu'à 1902. Edition spéciale pour la Belgique par M.J. de la Vallée Poussin, Tours s.d.

D. Factoren ter verklaring van deze vestigingen

Er dient in de eerste plaats op gewezen te worden dat deze vestigingen totaal niets te maken hadden met de aanwezigheid van steenkool in de Limburgse Kempen. De ontdekking hiervan dateert uit 1901 en de eerste exploitatie te Winterslag begon pas in 1917.⁴³ Ook het graven van de Kempense kanalen is geen rechtstreekse oorzaak geweest van deze vestigingen. Deze kanalen vonden hun voltooiing voornamelijk tussen 1844 en 1859. De laatste sectie van Sint-Lenaarts naar het kanaal Schelde-Maas was in 1874 gereed. De eerste Schelde-Maasverbinding kwam via Nete en Rupel in 1846 tot stand en het volledige net van kanalen was in 1859 voltooid.⁴⁴ De nieuwe bedrijven vestigden zich pas sedert 1880: het was dus niet zo dat het graven van deze kanalen onmiddellijk nieuwe industrieën aantrok. De kanalen werden trouwens niet gegraven om industrievestiging mogelijk te maken. Men wilde de vruchtbaarheid van de Kempense bodem verbeteren en dit zou enkel dank zij voldoende bevloeiing en de aanvoer van voldoende mest mogelijk zijn. Voor beide doelstellingen waren deze kanalen uitstekend geschikt.⁴⁵ Een stelsel van sloten en wateringen maakte het mogelijk met behulp van het water uit de kanalen vloeivelden aan te leggen.⁴⁶ Pas later rees de gedachte dat het net van kanalen ook van nut kon zijn voor de nijverheid.

Ook de uitputting van een deel van de Waalse steenkoolbekkens was geen reden voor de verplaatsing van de metaalindustrie naar de Kempen. Deze stelling kan men met verschillende argumenten staven:

Dank zij een rationelere bouw van oveninstallaties, een betere controle op het warmteverlies, betere scholing van het personeel en de samenvoeging van kleinere bedrijven, werd het mogelijk een gegeven hoeveelheid energie per productie-eenheid of arbeidseenheid nuttiger te gebruiken. Zo was in 1830 nog ongeveer 3 ton cokes nodig om 1 ton ijzer te produceren, in 1860 slechts 1,5 ton en in 1900 nog maar 1,2 ton.⁴⁷ In 1810 had men 20 ton steenkool nodig om één ton zink te vervaardigen, in 1910 kon dit met slechts 5 ton steenkool gerealiseerd worden.⁴⁸ De

⁴³ Olyslager, o.c., p. 242.

⁴⁴ Delmer, A., L'influence des voies navigables sur la localisation de l'industrie belge, in: *Bulletin de la Société belge d'Etudes géographiques*, 1936, no. 1, p. 47.

⁴⁵ Vliebergh, o.c., p. 156; *Exposé de la situation du Royaume (1851-1860)*, Bruxelles 1865, t. III, Agriculture, p. 50.

⁴⁶ Vliebergh, o.c., p. 160.

⁴⁷ Olyslager, o.c., p. 77.

⁴⁸ Firket, o.c., p. 372.

betekenis van de steenkool als allocatiefactor werd aldus minder belangrijk. Via de kanalen van de Kempen kon de Waalse industrie zich sinds 1860 gemakkelijk met vreemde steenkool bevoorraden.

De zinkindustrie heeft vooral magere steenkool (antraciet) nodig. In de Waalse mijnen werd vooral de vette steenkool,⁴⁹ gebruikt in de cokesfabricage en de ijzer- en staalindustrie, schaars. Voor dit soort industrieën moesten vette kolen uit Nederland, Duitsland, Engeland en Polen worden ingevoerd, maar dit was in veel mindere mate het geval voor de zinkindustrie.⁵⁰ De behandeling van de zinkertsen vereist immers een calcinatie of een 'roostbewerking'. Voor de calcinatie gebruikt men magere steenkool.⁵¹ De roostbewerking geschiedt daarentegen met behulp van redelijk vette kolen.⁵² Oorspronkelijk werd daarvoor een reverbeeroven gebruikt, waarin het steenkoolverbruik 25% van de hoeveelheid mineraal bedroeg. In de moffelovens, die rond de eeuwwisseling in gebruik kwamen, daalde dit verbruik tot 10 à 12%.⁵³

Ook voor het smelten of reduceren van de behandelde zinkertsen was langzamerhand minder steenkool nodig, die bovendien nog van een andere soort was. De inhoud van de kroezen in de oven bestaat uit zinkerts en magere kolen. Deze laatste in een hoeveelheid die 40 à 45% bedraagt van de hoeveelheid erts.⁵⁴ De oorspronkelijke zinkovens, de 'Luikse' ovens, werden verwarmd met vette steenkool. Zij werden vervangen door een oven van het type Valentin-Cocq waarin halfvette steenkool werd gebruikt. Deze oven bleef in gebruik tot in de jaren 20 van deze eeuw.⁵⁵ De Luikse ovens werden sedert 1878 tevens vervangen door ovens met gasverwarming van het type Loiseau.⁵⁶

Om een beter warmterendement te verkrijgen, werden spoedig daarna gasovens gebouwd waarbij de warmte van de verbrandingsgassen opnieuw werd gebruikt. Dit gebeurde door deze gassen boven aan de oven op te vangen en door een 'recuperator' te leiden, meestal een kamer gevuld met vuurvaste stenen. De gassen gaven hun warmte af aan deze stenen, waarna men de te verbranden gassen en de hierbij benodigde

⁴⁹ Olyslager, o.c., p. 73-74.

⁵⁰ Destoop, A., *Economische Aardrijkskunde van België*, Gent 1939, p. 116-117; Olyslager, o.c., p. 74-76.

⁵¹ Prost, o.c., p. 152.

⁵² Id., p. 160.

⁵³ Id., p. 158, 162, 167.

⁵⁴ Id., p. 177; Dennis, W.H., *Metallurgy of the non-ferrous metals*, London 1966, p. 195.

⁵⁵ Prost, o.c., p. 184.

⁵⁶ Firket, o.c., p. 381-382.

lucht door dezelfde kamer stuurde. De warme stenen gaven op hun beurt hun warmte af aan dit gas en de lucht, hetgeen een winst betekende aan verbrandingswarmte.⁵⁷

De fabrieken in de Kempen werden al vanaf hun oprichting met dergelijke gasovens uitgerust. Rond 1900 volgden ook Engis, Corphalie, Sclaigneaux, Flône (alle in Wallonië) en Boom hun voorbeeld.⁵⁸ Het gaat dan steeds om ovens van de zogeheten types 'Overpelt' en 'Dor-Delattre'. Het gas voor deze gasovens werd verkregen door vergassing van steenkool. Meestal gebruikte men hiervoor magere steenkool.⁵⁹

Naast een verschuiving in de soort steenkool die werd benut, van vet naar mager, leverde de veranderingen in oventype ook een vermindering op van de benodigde hoeveelheid steenkool.

Tabel III. *Benodigde hoeveelheid steenkool in de zinknijverheid naar oventype*

Luikse ovens	1600 kg steenkool per ton min.
Valentin-Cocq	1200 à 1300 kg steenkool per ton min.
Gasoven Loiseau	1600 kg steenkool per ton min.
Gasoven met voorverwarming	900 kg steenkool per ton min.

Klaarblijkelijk werd bij de zinkwinning steeds meer de voorkeur gegeven aan magere steenkoolsoorten en nam de benodigde hoeveelheid kolen per ton mineraal steeds verder af.

Men mag dus concluderen, dat de verplaatsing van de zinkindustrie uit Wallonië naar de Kempen niet direct het gevolg was van de uitputting van de Waalse steenkoolmijnen, een uitputting die, zoals reeds eerder vermeld, slechts betrekking had op de vette steenkoolsoorten.

De aanwezigheid van zinkertsen was evenmin een factor van betekenis bij de verplaatsing van de zinkindustrie. Hoewel België aanvankelijk voor zijn zinkproductie voldoende had aan de productie van de eigen mijnen veranderde deze toestand vanaf 1857 en moest zinkblende uit Ammeberg in Zweden worden ingevoerd.⁶⁰ In 1878 was nog slechts 25% van de gebruikte ertsen uit eigen land afkomstig en in 1898 werd 278.682 ton ingevoerd tegen 13.295 ton uit eigen winning, hetgeen

⁵⁷ Prost, o.c., p. 188-191.

⁵⁸ Firket, o.c., p. 381-382.

⁵⁹ Prost, o.c., p. 191.

⁶⁰ Id., p. 143.

neerkomt op 5% van het totale verbruik. In 1912 werd 488.035 ton ingevoerd tegen 840 ton eigen erts, ofwel 0,17%. De voornaamste landen waaruit erts werd ingevoerd, waren in 1898 Italië, Frankrijk, Spanje en de Scandinavische landen en in 1912 Australië (voor 20%), Italië, Afrika en Spanje.⁶¹ Omdat deze ertsen bij hun aankomst in de haven van Antwerpen toch verbodemd moesten worden, maakte het niet veel uit of ze nu per trein of per binnenschip naar de Kempen werden vervoerd of naar het Waalse gebied. De aanwezigheid van zinkertsen speelde dus ook geen rol van doorslaggevende betekenis bij de vestiging van deze industrie in de Kempen.

Eén van de oorzaken welke ongetwijfeld heeft meegespeeld bij de vestiging van de basisindustrieën in de Kempen, was de plotselinge bevolkingsaanwas in dit gebied. Door de landbouwcrisis van 1846 en de emigratie naar de Waalse industriebekkens was de bevolking van de Vlaamse provincies sterk verminderd. Vanaf 1880 kwam hierin een kentering doordat het aantal geboortes in de Waalse provincies afnam en daarentegen in de Vlaamse gewesten weer op het peil kwam van vóór 1846. Het aandeel van de Vlaamse bevolking in de totale Rijksbevolking nam weer toe.⁶²

Tabel IV. *Aandeel van de Vlaamse bevolking in de totale bevolking van België*

1831	60,8%
1866	57,4%
1880	57,4%
1900	59,6%
1920	61,3%
1937	64,4%

De bevolkingsaanwas in de Vlaamse provincies was vooral in Antwerpen en Limburg geconcentreerd, omdat het geboorteoverschot daar beduidend hoger was.

⁶¹ Id., p. 144; Firket, o.c., p. 371.

⁶² De Raet, L., *Over Vlaamse Volkskracht*, Antwerpen 1939 (= De Raet, I); Olyslager, o.c., p. 111.

Tabel V. *Geboorteoverschot per 1.000 inwoners in België, 1890-1900 en 1905*⁶³

	1890-1900	1905
Limburg	11,5	16,0
Antwerpen	13,9	14,5
West-Vlaanderen	12,6	13,4
Oost-Vlaanderen	12,6	12,4
Brabant	10,1	8,7
Luik	7,6	6,2
Henegouwen	7,5	6,0
Luxemburg	6,0	7,9
Namen	5,0	4,9

In het arrondissement Turnhout bleef de bevolking ongeveer stabiel tot 1880, maar steeg daarna snel en wel met 11,95% van 1891 tot 1900.⁶⁴ Op de lijst van de geboortecijfers uit 1925 staat de Kempen bovenaan:

Tabel VI. *Geboortecijfer per 1.000 inwoners in enige Belgische arrondissementen in 1925*⁶⁵

Maaseik (o.a. Overpelt, Kaulille, Lommel, Rotem, Reppel)	34,79
Turnhout (o.a. Arendonk, Balen, Beerse)	30,80
Hasselt (o.a. Tessenderlo)	30,77
Tongeren	28,09
Ieper	26,10
Roeselare	25,43
Brugge	21,65
Oudenaarde	20,72
Eeklo	19,85
Antwerpen	19,29

De Kempische landbouw was, vanwege de weinig vruchtbare bodem, niet in staat deze plotselinge toename op te vangen.⁶⁶ De landbouwer

⁶³ De Raet (1), p. 138-139.

⁶⁴ Vliebergh, o.c., p. 28.

⁶⁵ Kruyt, J.P., *België, Boeren en arbeiders sedert den wereldoorlog*, Groningen 1932, p. 7. In 1913 was dit geboortecijfer (per duizend inwoners): Maaseik 36,7; Turnhout 33,9; Tongeren 29,4; Leuven 26,9; Tiel 26,6; Antwerpen 24,3; Uit: *Studiedagen van den Belgischen Boerenbond*, Leuven 1933.

⁶⁶ Delmer, o.c., p. 57.

had er van oudsher reeds bijverdiensten moeten zoeken in de huisweverij, in seizoenswerk op de hoeven van Wallonië, in het plukken van denneappels of het verzamelen van miereneieren.⁶⁷ Vanwege het groeiend over-aanbod van arbeidskrachten lag het voor de hand dat de lonen in de Kempen zeer laag bleven. Deze situatie werd verder in de hand gewerkt door het feit dat de enige industrietakken die in de Kempen waren gevestigd, sectoren waren met een laag loonniveau. De nijverheidstelling van 1896 liet de regionale verschillen in de Belgische loonstructuur duidelijk zien.⁶⁸ Hoge lonen werden betaald in Henegouwen, vooral in de arrondissementen Charleroi, Mons, Soignies en Thuin; Luik-Verviers en wel de arrondissementen Luik en Verviers; het arrondissement Brussel en het arrondissement Antwerpen.

Streken met middelhoge én lage lonen door elkaar waren de arrondissementen Aarlen, Virton, Neufchâteau en Bastogne, alle in de provincie Luxemburg. De hoge lonen waren een gevolg van het feit dat vele inwoners werk vonden in de metaalindustrie van Longwy in Frankrijk of in die van het Groothertogdom.

Lage lonen kwamen uitsluitend voor in de Vlaamse provincies Limburg, West- en Oost-Vlaanderen alsmede in het arrondissement Turnhout. Zelfs in bedrijfstakken die over het hele land voorkwamen, zoals de sigaren- en tabaksnijverheid, de bleekindustrie en de textielfabrieken, lagen de lonen beduidend beneden het niveau, dat betaald werd in soortgelijke bedrijven elders in het land.⁶⁹ Daar kwam bij dat de textielnijverheid, de belangrijkste bedrijfstak in de Kempen, op zichzelf al een buitengewoon lage bezoldiging kende.⁷⁰ Nog lager was het loon in de landbouw, waar de arbeiders in 1895 slechts 1,50 frank per dag verdienden.⁷¹ Een meer rechtstreekse oorzaak van de vestiging van industrieën in de Kempen was gelegen in de aanwezigheid van zeer goedkope grond, omdat er in deze streken een overvloed aan woeste heidegrond was. Terwijl de gemiddelde prijs per hectare in 1895 voor het arrondissement Turnhout 1637 frank bedroeg voor bouwland en 2254 frank voor weiland en in het arrondissement Maaseik resp. 1243 en 1816 frank, kostte de woeste grond in de Kempen slechts 200 tot 300 frank per hectare.⁷² Als we deze prijzen vergelijken met die van andere

⁶⁷ Vliebergh, o.c., p. 141 e.v.

⁶⁸ Recensement général des industries, 1896, 18e deel, p. 305 e.v.

⁶⁹ Id.

⁷⁰ Olyslager, o.c., p. 96.

⁷¹ Id., p. 136.

⁷² Vliebergh, o.c., p. 90.

streken in Vlaams-België,⁷³ zien we hoe goedkoop de grond in de Kempen was.

Tabel VII. *Grondprijzen in Vlaams-België in 1895 per ha.*

arrondissement	koop prijs		pachtsom	
	bouwland	weide	bouwland	weide
Aalst	4882	4265	156	138
Oudenaarde	4326	3742	143	123
Tielt	3959	3682	116	111
Roeselare	3821	3676	120	116
Dendermonde	3807	4708	123	154
Kortrijk	3709	3632	120	128
Sint-Niklaas	3685	3769	102	115
Ieper	3415	3718	107	118
Oostende	3255	4133	92	115
Mechelen	3176	4432	101	142
Leuven	3166	2957	113	114
Diksmuide	3156	4480	104	143
Brugge	3124	4055	84	117
Veurne	2980	3927	103	148

Vergelijken we deze prijzen met die in dorpen en steden, dan zien we dat in de dorpskom van Genk de prijs voor goed land in 1895 kon oplopen tot 4600 frank per hectare,⁷⁴ en dat de jaarlijkse huurprijs in 1880 voor een huis in de Lakenstraat te Brussel 3000 frank bedroeg en in de Vaartstraat 2000 frank.⁷⁵

Het was dus voordeliger om tien hectaren woeste grond te kopen in de Kempen dan in de stad een huis te huren voor een jaar.

De voornaamste oorzaak van de vestiging van industrieën in de Kempen is echter gelegen in milieufactoren,⁷⁶ zoals heel wat auteurs beklemtonen. Het is de moeite waard hieraan wat meer aandacht te besteden, waarbij we er van uit gaan dat het zinkbedrijf een ongezond bedrijf is zowel voor de arbeiders als voor de bevolking, die in de omgeving van het bedrijf woont. Deze milieuproblemen waren inherent

⁷³ De Raet, L., Vlaanderens economische ontwikkeling, in: *Vlaamsch België sedert 1830*, dl. 6, Gent 1912 (= De Raet, 2).

⁷⁴ Vliebergh, o.c., p. 91.

⁷⁵ Olyslager, o.c., p. 103.

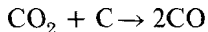
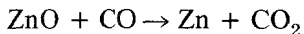
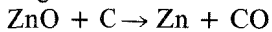
⁷⁶ Id., p. 244; Delmer, o.c., p. 57.

aan het productieproces van zink, waarbij een reeks gassen vrijkomt, dat deels ongezond deels giftig is.

Zinkmetaal wordt gewonnen uit oxide-ertsen, te weten zinkcarbonaten, die ook Smithsoniet, kalamien of galmei genoemd worden en sulfidische zinkertsen, waarvoor de namen sfaleriet of blende worden gebruikt. Voordat deze ertsen kunnen worden gesmolten, moeten ze eerst een speciale bewerking ondergaan. De oxidische ertsen moeten worden gecalcineerd om de hoeveelheid koolstofdioxide te verminderen die bij de smelting een ongunstige rol speelt.⁷⁷ De scheikundige reactie verloopt als volgt. $\text{ZnCO}_3 \rightarrow \text{ZnO} + \text{CO}_2$. Daarbij komt koolstofdioxide vrij.

Ook de sulfidische ertsen kunnen niet dadelijk worden gesmolten omdat de hiervoor vereiste temperatuur veel te hoog ligt, nl. 1600°C . Daarom wordt dit sulfide 'geroost', d.i. verwarmd tot $700\text{--}800^\circ\text{C}$, waarbij voldoende lucht wordt toegevoerd, zodat het sulfide wordt omgezet tot een zinkoxide door volgende scheikundige reactie: $2\text{ZnS} + 3\text{O}_2 = 2\text{ZnO} + 2\text{SO}_2$, waarbij zwaveldioxide vrijkomt.

Het zinkdioxide kan nu worden gesmolten of gereduceerd bij een temperatuur van ongeveer 1100°C . De giftige stoffen ontstaan bij de smelting of reductie zelf, omdat daar de volgende reacties optreden:

Koolstofmonoxide (CO) is zeer giftig. Zelfs kleine hoeveelheden veroorzaken hoofdpijn, duizeligheid en verstikking, zoals algemeen bekend is uit de gevolgen van het stoken van kachels met onvoldoende trek. Het koolstofmonoxide gaat in het menselijk lichaam een verbinding aan met de hemoglobine van de rode bloedlichaampjes, zodat deze geen zuurstof meer kunnen opnemen.⁷⁸

Koolstofdioxide (CO₂) is weliswaar niet giftig, maar kan in bepaalde omstandigheden toch tot verstikking leiden. Zodra de lucht er teveel van bevat, kan het koolstofdioxide dat door het menselijk organisme zelf wordt gevormd niet meer worden afgescheiden.⁷⁹

Zwaveldioxide (SO₂) werkt dodend op plantaardige organismen. Daarom verbrandde men vroeger wel eens zwavelwieken in bier- of

⁷⁷ Berger, P., *La Belgique. Cours de géographie économique*, Bruxelles 1925, p. 223; Firket, o.c., p. 387; Halkin, J., *Cours de géographie économique*, Namur 1927, p. 26. Kesteloot, o.c., p. 126.

⁷⁸ Peeters, C., *Leerboek van Scheikunde*, Brugge 1937, deel 1, p. 155.

⁷⁹ Id., p. 157.

wijnvaten om ze te reinigen van plantaardige sporen.⁸⁰ Zwaveldioxide lost bovendien vrij gemakkelijk op in water. Bij normale temperatuur wordt ongeveer 50 liter SO₂ opgelost in één liter water. Hierbij gaat het gas met het water een verbinding aan en wordt er zwaveligzuur gevormd. In een oplossing wordt het zwaveldioxide tevens gemakkelijk geoxideerd zodat zwaveltrioxide (SO₃) ontstaat. Zwaveltrioxide is gemakkelijk oplosbaar in water en vormt dan zwavelzuur.⁸¹ Als er zwaveldioxide-gas in de lucht zit, is een regenbui voldoende om zwaveligzuur en zwavelzuur te vormen. Deze zuren zijn schadelijk voor de plantengroei en tasten de kalksteen van gebouwen aan.

In zinkertsen zijn steeds sporen van arsenicum, lood, ijzer en zilver aanwezig. Bij de smelting blijven deze stoffen grotendeels in de vorm van metaaloxide of metaalsulfide achter in het residu waaruit het zink is afgescheiden. Bij het reinigen van de smeltkroezen werpt het residu dit metaalstof op, hetgeen zeer schadelijk is voor arbeiders die in de buurt van de zinkovens werken en dit stof inademen. Wanneer dit stof in contact komt met de lucht, gaat het vaak ontvlammen zodat schadelijke metaaldampen ontstaan, terwijl de sulfiden opnieuw tot oxiden worden omgezet waarbij SO₂-gas vrijkomt.⁸² Aanvankelijk gebruikte men in de Belgische zinknijverheid vrijwel uitsluitend oxide-ertsen. In die periode had men dus nog niet met zwaveldioxide af te rekenen. Tijdens de jaren na 1840 waren er evenwel niet genoeg oxide-ertsen meer beschikbaar, deels omdat de mijnen uitgeput raakten, deels omdat de vraag naar zinkmetaal toenam. De zinkindustrie werd zodoende verplicht haar toevlucht te nemen tot sulfidische ertsen.⁸³

Het roosten van het zinkblende gebeurde eerst in een zogeheten reverbeeroven. In een dergelijke oven bestaat er geen contact tussen de ertsen en de brandstof, maar worden de ertsen alleen maar blootgesteld aan de vlam en de rookgassen. Het zwaveldioxide dat tijdens de roostoperatie vrijkomt, mengt zich met de rookgassen en verdwijnt, samen met deze gassen, via de schoorsteen in de atmosfeer. Waarom deze methode het open-lucht-proces wordt genoemd, hoeft geen verder betoog.⁸⁴

Het valt dan ook niet moeilijk te begrijpen dat reeds van bij het begin

⁸⁰ Id., p. 93.

⁸¹ Id., p. 94-99; Delaruelle, A. en Claes, A.I., *Beginselen der Moderne Chemie*, dl. 1. Anorganische chemie, Standaard uitgeverij 1949, p. 163 en 203-205.

⁸² Firket, o.c., p. 383-385.

⁸³ Prost, o.c., p. 139 en 141.

⁸⁴ Id., p. 157-159; Firket, o.c., p. 377; *Meyers Konversationslexikon*, 5e oplage, 1897, Zinkgewinnung, 17e Band.

van de industriële zinkfabricage door de omwonenden werd geklaagd over de nefaste nevenverschijnselen van het fabricageproces. In 1826 richtten de omwonenden van de eerste Belgische zinkfabriek (Saint-Léonard te Luik) een petitie tot koning Willem I met het verzoek de fabriek te verplaatsen. In 1838 mocht te Angleur een zinkfabriek worden opgericht ondanks het protest van de omwonenden die zich zorgen maakten over hun landbouwgrond.⁸⁵ In 1843 mocht het zinkbedrijf in Moresnet worden opgericht ondanks de voorafgaande klachten van de omwonenden over eventuele veeziektes en schade aan vegetatie en oogst.⁸⁶ Omstreeks 1850 wilde de maatschappij 'Vieille Montagne' calcinatie-ovens in Welkenraedt bouwen voor de verwerking van het zinkerts. Dit lokte hevige protesten uit bij de omwonenden omdat het bedrijf schadelijk zou zijn voor plant en dier.⁸⁷ In 1854 dienden de bewoners van de wijk Saint-Léonard te Luik bij de Bestendige Deputatie van de Luikse provincieraad een klacht in tegen de zinkfabriek aldaar.⁸⁸ Deze actie vond ook enige weerklank in het parlement, toen op 14 februari 1856 in de Kamer van Volksvertegenwoordigers vragen werden gesteld over de controle op ondernemingen als die van Saint-Léonard. In dezelfde Kamer was al op 15 januari 1856 gediscussieerd over bovengenoemde klacht van de Luikse bevolking. In december 1856 werd de klacht na een Kamerdebat verworpen. Later werd er nog op gewezen dat de 'Vieille Montagne' experimenteerde met procedés die de overlast van de zinkovens aanzienlijk reduceerden (Kamerzitting van 17 januari 1860).⁸⁹

De reactie van de overheid op deze gegronde klachten was steeds zeer terughoudend. Nooit is ingegrepen bij bestaande ondernemingen. De onderneming van Saint-Léonard waartegen reeds in 1826 klachten waren ingediend, werd pas in 1881 opgeheven.⁹⁰ Wel stelde de overheid voorwaarden aan nieuwe ondernemingen. Zo mocht de fabriek in An-

⁸⁵ Dony, A., *Le proces 'Liégeois' de fabrication du zinc*, Académie Royale de Belgique, Bulletin de la classe des lettres, Bruxelles 1943, p. 239; *Pasinomie*, 1838, 25 januari, nr. 206, p. 119-120; Colle-Michel, o.c., p. 61.

⁸⁶ Colle-Michel, o.c., p. 52.

⁸⁷ Vilain, J., *Traité théorique et pratique de la police des établissements dangereux insalubres ou incommodes*, Bruxelles 1857, p. 230-231.

⁸⁸ Lewinski, J., *L'évolution industrielle de la Belgique*, Bruxelles-Leipzig 1911, p. 398.

⁸⁹ Hymans, L., *Histoire parlementaire de la Belgique*, Bruxelles 1878, Kamer van volksvertegenwoordigers 14 februari 1856, 15 januari 1856, 17 januari 1860; Colle-Michel, o.c., p. 60.

⁹⁰ Dony, o.c., p. 239.

gleur pas worden opgericht mits bepaalde voorzorgsmaatregelen waren getroffen. De reductie-ovens moesten in het midden van de fabriek staan en omringd worden door hoge gebouwen. De schoorstenen van de ovens moesten tenminste 15 meter boven het waterpeil van de Ourthe uitkomen. De residu's van de kroezen moesten onmiddellijk in kelders worden gestort en mochten pas na volledige afkoeling verder worden behandeld.⁹¹ Desondanks werd het zinkbedrijf niet uitdrukkelijk vermeld op de lijst van de ongezonde bedrijven van 31 januari 1824. Dat gebeurde wel op de lijst van 12 november 1849. Die vermeldt als ongezond o.a.: 'Zinc (fonderie de)' en 'Sulfures métalliques (grillage des) en plein air'. Op 12 september 1851 werd daaraan 'Calamine (Fours à calciner la)' toegevoegd.⁹²

Al deze bedrijven werden gerangschikt in klasse 1, wat betekende dat nieuwe bedrijven van deze aard slechts mochten worden opgericht wanneer ze tenminste 300 meter van bewoonde gebieden verwijderd lagen. Merkwwaardigerwijze vermeldde de lijst van 29 januari 1863 deze bedrijven niet meer. Een wijziging in het beleid schijnt men uit deze omstandigheid evenwel niet te mogen afleiden. Bij Koninklijk Besluit van 22 augustus 1863 werd toestemming gegeven voor het oprichten van een zinkbedrijf in Jemeppe, maar het roosten werd verboden. Voorts moesten de reductie-ovens er uitgerust zijn met een apparaat om de metaaldeeltjes uit de uitlaatgassen te verwijderen.⁹³ Ook de lijst van 31 mei 1887 vermeldde het zinkbedrijf niet expliciet; een Koninklijk Besluit van 20 december 1892 vestigde er echter de aandacht op dat de zinksmelterijen wel degelijk impliciet op deze lijst en ook op die van 1863 voorkwamen en wel behorende tot de 'Métaux (travail en grand des) n'entraînant pas de changement dans leur nature'.⁹⁴

Uit deze opsomming van maatregelen van overheidswege wordt duidelijk dat het niet eenvoudig was een nieuw zinkbedrijf op te richten. De meeste Belgische zinkbedrijven zijn dan ook vóór 1850 ontstaan. Sedertdien was het door de werking van de lijst van 1849 moeilijk nog

⁹¹ *Pasinomie*, 1838, 25 januari, nr. 206, p. 119-120.

⁹² *Pasinomie*:

1824, 31 januari, p. 470 e.v.

1849, 12 november, nr. 694, p. 472 e.v.

1863, 29 januari, nr. 34, p. 45 e.v./22 augustus, nr. 376, p. 442

1887, 31 mei, nr. 157, p. 152 e.v.

1892, 20 december, nr. 599, p. 424.

Vilain, o.c., p. 113; grillage = roosten.

⁹³ Zie 92.

⁹⁴ Zie 92.

nieuwe bedrijven te stichten.⁹⁵

De stagnatie in de oprichting van nieuwe bedrijven bleek nadelig voor de mensen, die in de buurt van de bestaande fabrieken woonden. Deze bedrijven werden immers steeds groter, doordat de productie aanzienlijk toenam.

Tabel VIII. *Productie van zink in België*⁹⁶

1810	107 ton	1875	49.960
1815	584	1880	59.000
1837	1.833	1883	75.366
1840	3.631	1890	82.701
1844	6.517	1895	108.000
1850	15.219	1900	120.000
1855	29.802	1905	143.165
1860	45.457	1910	181.745
1871	45.623	1913	204.220

⁹⁵ De opgegeven stichtingsdata van de zinkfabrieken verschillen nog al eens in de diverse bronnen. Dit komt omdat de ene bron de datum van de stichting van het bedrijf zelf geeft en de andere van de stichting van de maatschappij waartoe dit bedrijf behoort. Beide data vallen niet steeds samen. Zo zal de maatschappij 'Vieille Montagne' de stichting van haar bedrijven laten samenvallen met de datum waarop bedrijven die al langer bestonden, met deze maatschappij fuseerden. Ook is het soms zo dat een latere zinkfabriek oorspronkelijk een loodfabriek was of slechts een zinkverwerkende fabriek, een zinkmijn, een fabriek van bijproducten van de zinkfabricage of een onderneming waar men het zinkerts niet smolt, maar alleen waste of verbrijzelde. Deze ondernemingen vindt men soms vermeld als 'zinkbedrijven'. De stichtingsdatum van zo'n bedrijf is dan niet altijd de datum waarop het eigenlijke zinksmelten begon. Zo geeft Firket (o.c., p. 368-369) als stichtingsdatum de datum waarop een onderneming, die reeds bestond, fuseerde met de maatschappij 'Vieille Montagne'. Dit is het geval voor de bedrijven van Flône en Valentin-Cocq. Bij de Algemene nijverheidsstelling van 1896 hanteerde men veeleer als stichtingsdatum de datum van de stichting van de zinkonderneming s.l.: ook indien het bedrijf pas later een echt zinkbedrijf wordt, geldt als stichtingsdatum de datum van oprichting van het oorspronkelijk bedrijf (Recensement général des industries ... deel 6, 9, 11). Bij het bepalen van de datum van de stichting van de Belgische zinkbedrijven s.s. maakten wij gebruik van bovenvermelde bronnen en de werken van Prost (o.c., p. 138-142), Briavoine (o.c., p. 269, deel 1 en p. 303, deel 2) en Colle-Michel (o.c., p. 52 e.v.). Zie verder ook noot 12 en 29.

⁹⁶ Vanpaemel, Het ontstaan van de zinkindustrie, o.c., p. 95; Prost, o.c., p. 141-144; Percy, J., *Traité complet de Métallurgie*, tome 5, Paris/Liège 1867, p. CCXV; Bartlet, Ed., *Histoire du commerce et de l'industrie de la Belgique*, Malines 1885³, p. 228; *Encyclopaedia Britannica*, 11e edition, o.c., see 'Zinc'; *La grande Encyclopédie*, s.d., Paris, voir 'Zinc'; *Annuaire statistique de la Belgique et du Congo Belge*, Bruxelles diverse jaren.

Doordat de productie toenam, werd het probleem van de ertsbereiding steeds groter, vooral vanwege het roosten. Toen in 1849 het roosten in de open lucht verboden werd, ontstond er een groot tekort aan roostbedrijven. Uit het voorbeeld van Jemeppes, dat hierboven werd aangehaald, bleek dat er evenwel niet gemakkelijk toestemming werd gegeven voor de oprichting van nieuwe roostfabrieken. Dit dwong de industrie naar andere oplossingen te zoeken. Twee mogelijkheden lagen voor de hand: men kon een technische oplossing zoeken om de gevaarlijke SO₂-gassen uit de atmosfeer te houden, of de gehele roostoperatie kon worden verplaatst naar gebieden met een geringe bevolkingsdichtheid en een grote oppervlakte onbebouwde grond. In dergelijke gebieden zou de pollütie minder schadelijke gevolgen hebben voor mens en vegetatie. Een roostbedrijf in een dunbevolkt gebied kon dan de leverancier van geroost erts worden voor de Waalse zinkbedrijven. Vooral de maatschappij 'Vieille Montagne' zocht de oplossing in het verplaatsen van het roostbedrijf.

Grote stukken woeste grond die spaarzaam waren bewoond, werden in België destijds alleen nog aangetroffen in de Kempen en in de provincies Luxemburg en Namen. De vraag kan overigens worden gesteld waarom men zich bij het zoeken naar gunstige vestigingsplaatsen tot België beperkte. Een maatschappij zoals de 'Vieille Montagne' bezat mijnen in een groot deel van de wereld, o.m. in Duitsland, Zweden, Sardinië, Algerië, Tunesië, Frankrijk en Italië, zodat ze haar nieuwe roostbedrijven ook buiten België had kunnen vestigen.⁹⁷ Om diverse redenen werd aan België de voorkeur gegeven. Allereerst waren de meeste ontginningsgebieden van zinkertsen niet geschikt voor het oprichten van een zinkbedrijf vanwege het ontbreken van brandstof ter plaatse, de afwezigheid van voldoende geschoolde arbeidskrachten en ongunstige klimatologische omstandigheden. Bovendien leverden vele mijnbouwgebieden niet genoeg erts voor de voorziening van één enkel modern zinkbedrijf, zodat men toch ertsen zou moeten aanvoeren.⁹⁸ Tenslotte had de Belgische zinksector allereerst behoefte aan een roostbedrijf dat zou voorzien in de behoeften van de Waalse zinkfabrieken en niet aan nieuwe zinkfabrieken tout court. De aanwezigheid van een reeks zinkfabrieken maakte het nodig het roostbedrijf in België op te richten in de nabijheid van de bestaande zinkfabrieken. Zo werd de roostfabriek van Balen door 'Vieille Montagne' opgericht

⁹⁷ Prost, o.c., p. 141-144.

⁹⁸ Firket, o.c., p. 388; deze situatie verandert na 1914.

om haar bedrijven in het Luikse te bevoorraden. Toen het bedrijf van Balen eenmaal goed draaide, was er een dubbele reden in de Kempen ook nieuwe zinkfabrieken te vestigen: de ruime milieu-faciliteiten en de aanwezigheid van een roostbedrijf. Dit bedrijf had immers de voordelen van een vestiging in de Kempen duidelijk bewezen. Andere maatschappijen volgden nu het voorbeeld van de 'Vieille Montagne', zoals de 'Cie des Métaux d'Overpelt-Lommel-Corphalie' en de 'Soc. An. de Rothem'. Op te merken valt overigens, dat, na de oprichting van het roostbedrijf te Balen door de 'Vieille Montagne', vooral buitenlandse groepen zich in de Kempen vestigden. Te Overpelt kwam de Duitse groep 'Schulte & Co.' onder de naam 'Société en commandite Schulte et Co.' (tot 1918). Ook in Lommel vestigde zich een Duitse groep onder de naam 'Soc.Mét. de Lommel S.A.'. In 1913 smolten beide samen tot de 'Compagnie des métaux...'. In Tessenderlo werd een fabriek opgericht door Franse financiers: 'Produits chimiques de Tessenderlo'.⁹⁹ Het navolgend overzicht maakt duidelijk, waarom de terreinkeuze op de Kempen is gevallen.

Tabel IX. *Bevolkingsdichtheid in België en in de Kempische arrondissementen en gemeenten in 1891*¹⁰⁰

A. provincie	oppervl. (ha)	inwoners	bevolkingsdichtheid per km ²
Luxemburg	441.800	212.041	48
Namen	366.000	336.543	92
Limburg	241.200	223.531	93
West-Vlaanderen	325.300	744.188	231
Antwerpen	283.200	713.740	252
Luik	289.400	711.168	266
Henegouwen	372.200	1.058.737	284
Oost-Vlaanderen	300.400	955.520	318
Brabant	328.300	1.120.976	341

⁹⁹ Vols, o.c., p. 32-33 en p. 85.

¹⁰⁰ Zie 41.

B. arrondis.	oppervlakte	inwoners	bevolkings- dichtheid per km ²
Maaseik	88.900	44.771	50
Turnhout	135.600	121.794	90
Hasselt	90.500	95.199	105
Tongeren	62.800	83.561	133

C. gemeente	oppervlakte	inwoners	bevolkings- dichtheid per km ²
Lommel	10.216	3.312	32
Kaulille	1.658	634	38
Reppel	670	289	43
Overpelt	4.138	1.802	44
Arendonk	5.657	3.723	66
Rotem	1.450	1.058	73
Balen	5.586	4.140	74

Tabel X. *Oppervlakte woeste gronden in België tussen 1846 en 1895 in % van de totale oppervlakte*¹⁰¹

	1846	1880	1895
Limburg	32	21	18
Antwerpen	15	19	16
Luxemburg	31	21	14
Luik	10	7	4
Namen	10	5	4
West-Vlaanderen	1,3	3	2
Oost-Vlaanderen	1,2	2	1,5
Henegouwen	0,9	0,9	0,68
Brabant	0,5	0,5	0,35

¹⁰¹ *Limburg. De provincie vroeger en nu*, Gemeentekrediet België, juni 1976, p. 61-62; *Agriculture, recensement général 1895*, Bruxelles 1898-1901, Partie analytique, p. 497 e.v.

Tabel XI. *Oppervlakte bossen in België tussen 1846 en 1895 in % van de totale oppervlakte*

	1846	1880	1895
Limburg	8,7	18	20
Antwerpen	16	19	22
Luxemburg	34	37	41
Luik	17	22	24
Namen	33	29	31
West-Vlaanderen	9	3,7	4,2
Oost-Vlaanderen	9	4,1	5,4
Henegouwen	17	13	14
Brabant	11	9,4	10

Tabel XII. *Woeste gronden en bossen in Limburg, de Brabantse Kempen en Zuid-Luxemburg in 1895 in ha.*

arrondissement	woeste grond	bossen
Maaseik	23.600	21.560
Turnhout	23.400	
Tongeren	3.926	6.202
Hasselt	11.864	14.630
Aarlen	1.492	6.183

Tabel XIII. *Percentage woeste grond en bos in enige arrondissementen in 1895*

arrondissement	woeste grond	bossen	totaal
Maaseik	31	28	59
Bastogne	24	32	56
Turnhout	20	26	46
Neufchâteau	17	46	63
Antwerpen	16	22	38
Hasselt	15	18	33
Veurne	10		
•			
•			
•			
Aarlen	5	20	25

Tabel XIV. *Woeste grond en bossen in een aantal Kempische gemeenten in 1895*

gemeente	woeste grond	bossen
Lommel	4.749 (46%)	2.633 (26%)
Overpelt	1.683 (41%)	700 (17%)
Rotem	110 (8%)	524 (36%)
Reppel	21 (3%)	220 (33%)
Kaulille	625 (38%)	411 (25%)

Bronnen: Agriculture. Recensement général 1880 en 1895.

Uit deze gegevens blijkt dat de Kempische arrondissementen Turnhout, Maaseik en Hasselt samen met de provincies Luxemburg en Namen de laagste bevolkingsdichtheid hadden en tevens het grootste percentage onbebouwde grond.¹⁰² Hierbij zij aangestipt dat de sterke bevolkingstoename in de Kempen, waarvan hierboven sprake was, hoegenaamd niet in tegenstelling is met een lage bevolkingsdichtheid.

De provincie Luxemburg kwam niet in aanmerking omdat de lonen er vrij hoog, het geboortecijfer aan de lage kant en de verbindingswegen niet erg geschikt waren. De provincie Namen bezat goede transportmogelijkheden, zoals de Samber en de Maas, maar kende een laag geboortecijfer. Bovendien herbergden sommige delen van de provincie tamelijk belangrijke landbouwbedrijven.¹⁰³

Uiteindelijk hebben milieufactoren samen met de geografische, demografische en loonstructuren de doorslag gegeven bij de vestiging van de zinkindustrie in de Kempen. Hierbij speelde ook het gunstig sociaal klimaat een rol. Door het gebrek aan een nijverheidstraditie waren er nog geen arbeidersorganisaties die hinderlijk konden zijn. Ook was het niet aannemelijk dat de bevolking snel zou klagen over de ongezonde bedrijven, zoals in industriestreken was gebeurd. In dit verband verdient vermelding dat de provincie Namen ook om deze reden voor de industrieel niet zo geschikt was. In 1856 waren er zoveel klachten bin-

¹⁰² In Lommel trof men 4.749 ha. braakland aan. Om zich daar een voorstelling van te kunnen maken, kan men er op wijzen dat de stad Leuven slechts 425 ha. groot is en de kern Brussel 1.320 ha.

¹⁰³ De Condroz was en is een streek met grote boerderijen; de streek rond Gembloers is een typische landbouwstreek en de Ardennen (zowel Namen als Luxemburg) zijn de voornaamste houtleveranciers van het land.

nengekomen van bewoners van de Sambervallei tegen aldaar gevestigde chemische bedrijven, die zwavelzuur en natriumsulfaat produceerden en schade berokkendende aan de aardappeloogst, dat in de Senaatszitting van 24 mei 1856 de minister werd geïnterpelleerd en maatregelen tegen deze bedrijven werden genomen.¹⁰⁴

De zinkfabricage was dus één van de meest ongezonde takken van nijverheid. In dit opzicht wedijverde zij met de loodnijverheid. In de lijsten van 1849, 1863 en 1887 wordt het smelten van lood tot de ongezonde vormen van bedrijvigheid gerekend wegens het stof en de metaaldampen die in deze bedrijfstak voorkomen.¹⁰⁵

Looderts is een sulfidisch erts en moet vóór de reductie worden geroost, waarbij zwaveldioxide vrijkomt. Dit gebeurt nog eens bij het eigenlijke reductieproces.

Ook de arsenicumproducenten werden genoemd bij de ongezonde bedrijven op de lijsten van 1824, 1849, 1863 en 1887. De laatste drie lijsten vermelden ook de productie van kopersulfaat, evenals de fabricage van kruit en kanonpoeder en sedert 1868 nitro-glycerine. Voor de fabricage, het vervoer en de bewaring van explosieven werd nog een hele reeks bijzondere verordeningen uitgevaardigd.¹⁰⁶

Al deze ongezonde of gevaarlijke bedrijven hebben zich op het einde van de negentiende eeuw in de Kempen gevestigd, waarbij, net zoals voor de zinknijverheid, steeds de milieufactoren de voornaamste drijfveer waren. De Kempen vormde om bovengenoemde redenen dan ook een ideale vestigingsplaats van zulke bedrijven, ook al was het tekort aan geschoolde arbeidskrachten een groot nadeel.

Men moest er voor de meer gespecialiseerde taken geschoold personeel aantrekken, vooral uit Wallonië. Lodewijk de Raet gaf daarvan uit eigen ervaring een voorbeeld: toen de zinkfabriek in Balen werd opgericht kon men, ondanks alle inspanningen, geen Vlaamse geschoolde arbeiders vinden. De Vlamingen moesten daarom het grove werk doen, zoals het vervoeren van erts, terwijl Walen de beter betaalde arbeidsplaatsen bezetten.¹⁰⁷ Als gevolg van dit tekort aan geschoold personeel bleef de omvang van de industrie in de Kempen beperkt: ondanks de vele zinkfabrieken in deze streek werd er maar één zinkwal-

¹⁰⁴ *Pasinomie*, 1856, 25 februari, nr. 97, p. 48 e.v.; Hymans, Senaatszitting van 24 mei 1856.

¹⁰⁵ Zie 40.

¹⁰⁶ *Pasinomie*, o.a. 1868, 13 juli, nr. 269, p. 209 e.v. (verbod van fabricage en gebruik van nitro-glycerine); 1891, 1 december, nr. 534, p. 543 e.v.

¹⁰⁷ De Raet (1), p. 162.

serij opgericht, namelijk te Overpelt; de acht andere Belgische walse-rijen bleven in het Luikse gevestigd, omdat het walsen hoogwaardiger arbeidskrachten vereist dan de zinkwinning.¹⁰⁸

E. *De ontwikkeling van de Kempische nijverheid*

De verplaatsing van de zink- en loodnijverheid naar de Kempen geeft evenwel nog niet voldoende redenen om van een industrialisatie van dit gewest te kunnen spreken. Daarvoor waren andere factoren verantwoordelijk. Ook zij hingen nauw samen met de milieuproblematiek en tevens voor een deel met externe omstandigheden.

Er werd reeds op gewezen dat het roosten van de sulfidische ertsen grote schade berokkende aan het milieu en dat het oprichten van nieuwe roostbedrijven in 1849 bij wet werd geregeld. Ook is al opgemerkt dat het roostprobleem behalve door reallocatie van de bedrijven kon worden opgelost door een technische vinding, die het mogelijk maakte de zwavelgassen uit de atmosfeer te houden. Terwijl de 'Vieille Montagne' een deel van haar productie overbracht naar de Kempen, werkten andere maatschappijen aan een oplossing waarbij de zwaveldioxidegassen werden opgevangen en - wat meer is - nuttig gebruikt. Dit doel werd bereikt door het roosten te laten plaatsvinden in een z.g. 'moffeloven'.

Aanvankelijk ontsnapten de SO_2 -gassen, die bij de roostoperatie vrijkwamen, in de atmosfeer. Was het niet mogelijk het gas vast te houden en voor industriële doeleinden te gebruiken? Het probleem leek eenvoudig op te lossen. Sinds 1840 werd SO_2 industrieel gewonnen door het roosten van piriet (FeS_2). Bij dit productieproces werd het gas opgevangen voor de productie van zwavelzuur. Wat lag meer voor de hand dan de roostoperatie van het zinkerts uit te voeren in ovens van hetzelfde type dat bij de pirietroosting gebruikt werd en aldus het SO_2 -gas op te vangen. Dit werd inderdaad geprobeerd, maar zonder succes, omdat het piriet, eenmaal op de roosttemperatuur gebracht, verder brandt zonder extra warmtetoevoer, hetgeen niet het geval is bij zinkblende. Het roosten van zinkblende vereiste een voortdurende verhitting tot minimaal 750°C , hetgeen 200°C hoger is dan voor piriet (zie appendix 2).

Ook technisch bestond er een moeilijkheid. De oven voor het roosten van piriet bestond uit een reeks platen, haarden of tafels genoemd, die boven elkaar waren geplaatst. Onderaan bevond zich de vuurhaard.

¹⁰⁸ Olyslager, o.c., p. 245.

Het erts werd op de bovenste tafel gelegd en dan regelmatig van buiten af op een lager gelegen tafel geschoven met behulp van een rakelijzer. Zo werd de gehele oven doorlopen. Bovenaan werd het SO₂-gas opgevangen en onderaan verzamelde zich het gerooste erts. De lucht die voor dit proces nodig was, werd continu van onder aangevoerd.¹⁰⁹ Dit systeem kon niet worden gebruikt voor het zinkblende omdat de benodigde verwarming in deze oven onvoldoende was. Voor het roosten van blende is immers een verwarming van elke tafel vereist en dit voor de hele duur van het proces. Via een enkele vuurhaard onderaan is dit niet te realiseren. Anderzijds bracht de continue verwarming tijdens het roostproces een vervuiling van het vrijkomende SO₂-gas met zich mee: de verbrandingsgassen vermengden zich met het ontsnappende zwaveldioxide. Dit was niet het geval bij het pirietroosten omdat tijdens het proces geen verwarming was vereist.

De stortoven die omstreeks 1853 door Hasenclever en Helbig werd ontworpen, zorgde voor een - gedeeltelijke - oplossing van deze problemen. In deze oven werd het zinkerts eerst geroost in een ruimte die door de vlam en de rookgassen voortdurend werd verwarmd, maar waarbij elk contact tussen het erts en de rookgassen werd vermeden. Een dergelijke afgesloten ruimte wordt in vaktaal een 'moffel' genoemd. In de moffel werd het oorspronkelijke zwavelgehalte van het erts, ongeveer 20 tot 33%, herleid tot ca. 6,4%. Het ontsnappende zwaveldioxide werd in zuivere toestand via een opening bovenaan de moffel opgevangen. De verdere roosting vond evenwel in een ander gedeelte van de stortoven plaats volgens het traditionele open-lucht-proces. Hierbij werd het zwavelgehalte tot 1,2% teruggebracht zodat een goede 5% van het zwavelgehalte verloren ging: onder de vorm van zwaveldioxide kwam het, samen met de rookgassen, via de schoorsteen in de atmosfeer terecht met alle schadelijke gevolgen vandien.

Kort na 1870 werd een definitieve oplossing voor dit probleem gevonden, dank zij de inspanningen van o.m. Eichhorn, Liebig en opnieuw Hasenclever. De tafels voor de pirietroostoven werden alle door moffels vervangen. Deze werden boven elkaar geplaatst en via verticale kanalen verbonden. Het erts dat bovenaan werd ingebracht, kon met een rakelijzer naar lager gelegen moffels worden gebracht. Tussen de moffels stroomden gedurende het hele proces warme rookgassen die de nodige warmte leverden. Aldus werd elk contact tussen de rookgassen en het ontsnappende SO₂-gas vermeden. Dit gas kon dan in zuivere toestand

¹⁰⁹ Meyers *Konversationslexikon*, 5e oplage, 1897, 15e Band, Schwefelsäure.

worden opgevangen. Het eindproduct van de operatie had een zwavelgehalte van 0,35 tot 1,1%.

Van dergelijke ovens kwamen diverse varianten in gebruik. Een oven die veel succes had, de Delplace-oven, werd door een Belgisch ingenieur ontworpen.¹¹⁰ Zo werd het probleem van de verontreiniging door de roostgassen opgelost. Het bestrijden van de pollutie lag dus aan de basis van verdere technologische vernieuwing.

Nu rees er evenwel een nieuw probleem. Door het verbeteren van de roostoperatie bleef een grote hoeveelheid zwaveldioxide over. Naar dit product bestond echter niet onmiddellijk vraag: het SO₂, dat nodig was voor de fabricage van zwavelzuur, werd in voldoende hoeveelheid verkregen door het roosten van piriet en het verbranden van zwavel.

De landbouwcrisis van de jaren na 1880 bood een oplossing voor dit probleem. Vanwege de invoer van goedkoop graan uit de Verenigde Staten, Argentinië, Canada, Rusland en Roemenië, daalden in Europa de graanprijzen. Het ingevoerde graan was zo goedkoop omdat genoemde landen voordelig produceerden vanwege de mechanisatie van de landbouw op de uitgestrekte ontginningen aldaar. De dure handarbeid werd vermeden. Ook waren de pachtprijzen er laag, terwijl ze bijvoorbeeld in België sedert 1860 hoog opliepen.¹¹¹ De mogelijkheid van mechanisatie bestond niet voor de kleinschalige landbouw in België. De enige oplossing voor deze crisis¹¹² lag in overschakeling op de teelt van producten waarin de concurrentie minder groot was, zoals peulvruchten, fruit en groenten of de overschakeling op veeteelt, waar de arbeidskosten minder hoog waren. Hier hing ook het telen van veevoeders mee samen. Andere mogelijkheden bestonden in het opdrijven van de productiviteit per hectare door het gebruik van kunstmest en een zorgvuldige selectie van zaaigoed, het treffen van protectionistische maatregelen ter bescherming van de nationale landbouw of in het verminderen van het aantal arbeidsplaatsen in de landbouwsector en een overschakeling naar industriële werkgelegenheid.

Van deze vijf mogelijkheden bleken er maar een paar werkelijk toepasbaar. Protectie strookte niet met de belangen van de Belgische nijverheid omdat deze specifiek gericht was op export. Beschermende

¹¹⁰ Id., Schwefelsäure, Zinkgewinnung, (Metallurgische) Öfen' Meindert Stokroos, *Zink in Nederland*, Amsterdam 1983, p. 8-9; Prost, o.c., p. 159 e.v.

¹¹¹ De Bruyker, C., *Het land- en tuinbouwonderwijs*, in: *Vlaamsch België sedert 1830*, vijfde deel, Gent 1911, p. 91-92.

¹¹² De Raet (2), p. 93.

maatregelen ten gunste van de landbouwsector konden door de klanten van de Belgische nijverheid met industriële protectie worden beantwoord. Bovendien kon de Belgische nijverheid op de wereldmarkt alleen concurreren door lage lonen, die alleen wanneer de kosten van voeding in België relatief laag waren, konden worden gehandhaafd. De invoer van goedkoop graan zou de situatie in de industrie nog verbeteren zodat elke protectie van dure eigen producten ongewenst was. Het terugdringen van de werkgelegenheid in de landbouw zou andere spanningen oproepen. Wanneer de industrie de toevloed van arbeidskrachten niet kon opnemen, zouden de lonen, vanwege het grote aanbod, nog verder dalen. Dat zou dan tot sociale onlusten leiden, een ideale voedingsbodem voor socialisme en radicalisme. Ook de Kerk verzette zich tegen zo'n omschakeling van landbouw naar industrie uit vrees voor een teloorgang van de traditionele godsdienstigheid en volgzzaamheid van de landbouwers.¹¹³

Andere oplossingen werden wel passend geacht en vooral het gebruik van kunstmest werd gepropageerd. Nu trof het dat bij het vervaardigen van sommige kunstmeststoffen zoals superfosfaten, zwavelzuur nodig was. Een groter gebruik van kunstmest had dus een dubbel voordeel. De landbouwcrisis werd overwonnen zonder gebruik te maken van economisch schadelijke middelen als protectie; de voedselprijzen bleven laag doordat ook de inlandse markt in staat was producten tegen lage prijzen te leveren. Tegelijk steeg de vraag naar zwavelzuur waardoor meteen een oplossing ontstond voor het overschot van de grote hoeveelheden zwaveldioxide.

Het is duidelijk dat vooral de industrie van deze voordelen profiteerde. De lonen bleven laag en er ontstond een mogelijkheid om van een tot nog toe waardeloos product als het roostgas nuttig gebruik te maken. De landbouwcrisis betekende dan ook een stimulans voor de Belgische zwavelzuurproductie. Twee-derde deel van het zwavelzuur dat in België

¹¹³ Doctoraatproefschrift dat door de auteur momenteel wordt voorbereid aan de Faculteit van Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, afdeling Historische Pedagogiek, over het landbouwonderwijs voor jongens in België van 1830 tot 1884; De Laveleye, E., *La crise et ses remèdes*, Verviers 1886, p. 65-71; Proost, A., *La crise agricole et l'avenir de l'agriculture*, Louvain 1885, p. 21-22; Babut du Marès, J., *Remède à la situation agricole de la Belgique, dédié au congrès agricole de Bruxelles*, 1884, p. 16, 57, 59, 69, p. VI e.v.; Pirmez, E., *La Crise. Examen de la situation économique de la Belgique*, Bruxelles s.d. (1885?), p. 61-62, 116 e.v.; Van Molle, L., Belgische katholieke landbouwpolitiek vóór W.O. I, in: *Belgisch Tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, X, 1979, 3, p. 428-431, p. 456.

werd geproduceerd, kon tot superfosfaten worden verwerkt.¹¹⁴ Ook bij de productie van andere kunstmesten, zoals 'opgelost guano', ammoniumsulfaat en kaliumsulfaat werd zwavelzuur gebruikt.¹¹⁵

De ontdekking van de kunstmeststoffen dateert van 1840 toen Liebig gemalen beenderen, die reeds als meststof werden gebruikt omwille van het daarin aanwezige fosfor, met zwavelzuur ging behandelen, waardoor de fosfor beter assimileerbaar werd. In 1843 paste Lawes hetzelfde procedé toe bij minerale fosfaten, waardoor een product ontstond, dat superfosfaat werd genoemd. Het werd reeds in 1856 door enkele Belgische landbouwers op grote bedrijven gebruikt, tesamen met guano en natriumnifraat. Het grootste gedeelte van de landbouwers was toen evenwel nog niet vertrouwd met het gebruik van kunstmesten.¹¹⁶

Om deze meststoffen bij de grote massa bekendheid te geven, was een mentaliteitsverandering nodig. Hiervoor werd een beroep gedaan op het onderwijs. Er werd landbouwonderwijs gegeven op de bestaande scholen en er werden nieuwe vormen van onderwijs gesticht. Dit werd door de overheid bewust nagestreefd met een reeks verordeningen. Zo werd sedert 1884 het landbouwonderwijs voor jongens verplicht op de lagere scholen ten plattelande. Omstreeks 1890 werd deze wet op circa 3000 scholen uitgevoerd, in 1910 waren het er ongeveer 4000. Van 1887 af werden ook bij het volwassenenonderwijs landbouwlessen gegeven. In 1886 werden de landbouwleergangen die sinds 1879 bij wijze van proef op enkele middelbare scholen waren gegeven, uitgebreid tot 28 scholen. Dit aantal liep later op tot een veertigtal scholen. De wet van 4 april 1886 maakte het mogelijk dat ook op de vrije scholen zulke cursussen konden worden gegeven. Sedert 1885 ontstonden middelbare landbouwscholen in het vrije onderwijs. Zij werden van 1890 af door de Staat gesubsidieerd. Eveneens in 1885 werd een 'Dienst voor landbouwkundigen van de Staat' opgericht. Een aantal landbouwingenieurs werd belast met voorlichting aan de plattelandsbevolking door middel van voordrachten en schriftelijke raadgevingen. In 1895 gaven ze 640 voordrachten en in 1904 was dit aantal opgelopen tot 844. Deze door de Staat betaalde agronomen waren tevens belast met het aanleggen van

¹¹⁴ Vanpaemel, J., De chemische industrie, in: *Industriële revoluties in de provincie Antwerpen*, ed. R. Baetens, Antwerpen 1984, p. 141-142; La Belgique, o.c., p. 561; Berger, o.c., p. 223; Zie appendix 1.

¹¹⁵ Zie appendix 1.

¹¹⁶ Bublot, G., *La production agricole belge. Etude économique séculaire 1846-1955*, Leuven-Parijs 1957, p. 68-69, 145; *Encyclopaedia Britannica*, 11e edition, 1910-11, vol. 17, see 'Manures'; Vliebergh, o.c., p. 178.

proefvelden waarop de voordelen en het juist gebruik van kunstmest werden gedemonstreerd. Van 1887 af werden speciale landbouwleergangen voor landbouwers gegeven. In datzelfde jaar begon men met 43 cursussen met 2.174 toehoorders. Dit aantal liep al snel op tot een 400-tal cursussen met ongeveer 20.000 cursisten. Tenslotte werden ook nog voordrachten voor militairen gehouden.¹¹⁷

Deze maatregelen van de overheid om het landbouwonderwijs te stimuleren, werden in een zeer kort tijdsbestek genomen, namelijk van 1884 tot 1890. De inspanningen waren vooral gericht op de massa kleine landbouwers die middels proefvelden, voordrachten en volwassenenonderwijs werden bereikt. Het nieuwe onderwijs probeerde vooral de leerlingen te overtuigen van de ontoereikbaarheid van stalmest, die echter niet mocht worden afgeschreven, maar moest worden aangevuld met kunstmest.¹¹⁸ Als belangrijkste kunstmeststoffen werden ammoniumsulfaat, superfosfaten, slakken en natriumnitrat aangeprezen.

¹¹⁷ *Pasinomie*:

1884, 20 september, nr. 310, p. 349-350

1885, 26 september, nr. 287, p. 335 e.v.

1886, 3 april, nr. 88, p. 190 e.v.

1890, 15 februari, nr. 36, p. 23 e.v.

1890, 4 april, nr. 115, p. 91 e.v.

Zie het desbetreffende 'Rapport triennal sur la situation de l'Instruction primaire en Belgique' o.a.

1891-93, p. LXXXVI

1894-96, p. 336-337

1906-08, p. CXXXIX

1909-11, p. CXXXV

Zie het 'Rapport triennal sur l'état de l'enseignement moyen en Belgique', o.a. 1897-99, p. XCIV-CI; Vanpaemel, J., Driving forces in the development of agricultural education in Belgium at the end of the XIXth century, in: *The supply of schooling*, ed. W. Frijhoff, Paris 1983, p. 197-206; De Bruyker, o.c., p. 96 en 101-102; Bublot, o.c., p. 109; Vermeersch, A., L'enseignement agricole en Belgique, in: *Manuel social*. Louvain 1904², p. 24, 32 van het 'Exposé sommaire, extrait du Manuel social'.

¹¹⁸ *Pasinomie*:

1886, 3 april, nr. 88, p. 191

1890, 15 februari, nr. 36, p. 33-35

1890, 15 februari, nr. 36, p. 35-36

Hoeveel belang men aan de kunstmeststoffen hechtte, blijkt o.a. uit het volgende: de omzendbrief van 15 februari 1890 (zie *Pasinomie*) bevatte een lijst met boeken voor de onderwijzers aan lagere landelijke scholen of adultenscholen. Van de 29 boeken bestond het overgrote deel uit werken over scheikunde en meststoffen. Twaalf boeken handelden hierover tegen o.a. vijf over groenten- en fruitteelt en vier over veeteelt en melkerij.

Het succes van dit onderwijs kan mede worden afgeleid uit het toenemend gebruik van deze kunstmeststoffen.¹¹⁹

Tabel XV. *Verbruik van kunstmest in België 1895-1913*

	1895	1900	1903	1910	1913
superfosfaat	54.327	76.763	103.197	148.926	159.100
natriumnitraat	53.061	73.921	82.894	105.696	164.100
ammoniumsulfaat	7.600	5.404	6.687	33.493	50.000
kaliumsulfaat	1.346	1.253	1.454	2.021	
slakken	42.271	66.443	74.237	100.659	

Het voordeel voor de industrie van zo'n actie via het onderwijs was niet te verwaarlozen: België stond al spoedig bovenaan de lijst van gebruikers van stikstof- en fosformeststoffen en in de periode vóór de eerste wereldoorlog was het de voornaamste exporteur van superfosfaten.¹²⁰ Dat de industrie zich van de waarde van zulk onderwijs bewust was, blijkt o.a. uit het feit dat de bedrijven zelf 'voorlichtingsboekjes' uitga-

¹¹⁹ La Belgique, p. 201; *Annuaire international de statistique agricole 1929-1930*, Rome 1931, Table 275, 277, 279 en 280; *Encyclopédie Agricole belge*, Bruxelles s.d., p. 275, 'Les engrais minéraux', par F. Godart; Vander Vaeren, J., *Les faits principaux de l'histoire de l'agriculture belge durant un siècle 1830-1930*, Bruxelles 1930, p. 60 en p. 72-76; Op het eerste gezicht lijkt het vanzelfsprekend dat het landbouwonderwijs resulteert in een groter verbruik van kunstmest, indien het lesprogramma zulks stimuleert. Dat dit echter niet zo vanzelfsprekend is tonen de volgende beschouwingen: in de periode 1845-1866 was het aantal adultenscholen het grootst in Oost-Vlaanderen (32,6% tot 40,5%) en in West-Vlaanderen (21,6% tot 29,6%), dan pas volgde Henegouwen met 8,6% tot 17,5%. Het kleinste aantal scholen vond men in Luxemburg: 0,0% tot 1,0%. Het zou dus vanzelfsprekend zijn dat in de streken met een groot aantal scholen en leerlingen (Oost- en West-Vlaanderen telden 80% van alle leerlingen) het analfabetisme op het einde van deze periode geringer zou zijn dan in andere provincies. Niets is minder waar: in 1866 was het aantal ongeletterden juist het grootst in Oost-Vlaanderen (60,12%), West-Vlaanderen (58,42%) en in Henegouwen (56,55%). Het kleinste aantal vond men in Luxemburg (36,55%). Bron: *Het volksonderwijs in België in de 19e eeuw*, ed. M. de Vroede, Gent 1979, p. 49, 142. Het is dus duidelijk dat niet alleen het aantal scholen en leerlingen, maar ook andere factoren de doeltreffendheid van het onderwijs bepalen zoals kwaliteit van het onderwijs en absentisme. Dat door het landbouwonderwijs het gebruik van kunstmest toenam, dient hier daarom speciaal vermeld te worden.

¹²⁰ *Annuaire international de statistique agricole 1929-1930*, Rome 1931, Table 275, 277, 279 en 280; Id., 1915-1916, Rome 1917, p. 784 (Tableau 786); *Encyclopédie Agricole belge*, Bruxelles s.d., p. 275, 'Les engrais minéraux' par F. Godart; Kruyt, o.c., p. 30; La Belgique, p. 201; België was lange tijd het voornaamste exportland ter wereld van superfosfaten. In 1907 beliep de uitvoer:

ven en de officiële uitgaven rijkelijk met advertentiepagina's vulden.¹²¹ Ook voor de landbouw was de uitkomst positief. De Belgische landbouw had de hoogste productie ter wereld voor rogge, gerst, haver, suikerbieten en aardappelen. Dit was bijna uitsluitend te danken aan het gebruik van kunstmest.¹²² De andere methode om tot hogere opbrengsten te komen, de zaadveredeling, kwam in het Belgische onderwijs bijna niet aan bod.¹²³ Ook dit wijst op de nauwe band tussen industrie en onderwijs.

De inspanningen van de sedert 1885 opgerichte boerengilden hadden allereerst ten doel via aankoopcoöperaties en kredietfaciliteiten de landbouwer kunstmest ter beschikking te stellen.¹²⁴ Dit alles had een zelfversterkend effect: zodra de vraag naar kunstmest toenam, konden de fabrieken het goedkoper leveren. Kunstmest werd op deze manier voor het landbouwbedrijf een steeds kleinere financiële last, zeker wanneer rekening wordt gehouden met de steeds hogere lonen van de landarbeiders, wat de vraag naar kunstmest nog meer stimuleerde.¹²⁵

De crisis in de landbouw werd door de industrie dus handig aangegrepen om financieel voordeel te trekken uit de wetgeving op de ongezonde bedrijven: het verplicht opvangen van het SO₂-gas werd een bron van inkomsten. Zinkblende werd de voornaamste en bijna exclusieve grondstof voor de fabricage van zwavelzuur. Omdat België een belangrijke zinkproducent was, werd het dat nu ook voor het zwavelzuur en zijn bijproducten zoals superfosfaten en synthetische vezels. Door

België	213.741 ton
Frankrijk	198.162
Verenigd Koninkrijk	148.538 (cijfers voor 1908)
Nederland	132.735
Duitsland	115.046
Zweden	21.606

Vanaf 1912 werd deze eerste plaats door Nederland overgenomen. België kwam toen op de tweede plaats. (*Annuaire international de statistique agricole 1915-1916*, Rome 1917, p. 808).

¹²¹ Vanpaemel, *Driving forces in the development of agricultural education*, o.c., p. 203-204; Vanpaemel, J., *De bemestingsleer van Liebig en het landbouwonderwijs in België*, in: *Het ingenieursblad*, december 1983, p. 537-553.

¹²² Vanpaemel, *De bemestingsleer van Liebig*, o.c., p. 544 en noten 53, 54 en 55.

¹²³ De Bruyker, o.c., p. 127-129.

¹²⁴ De Bruyker, o.c., p. 127-129; Vander Vaeren, o.c., p. 60, 72-76; Vliebergh, E., *Het Hageland. Bijdrage tot zijn economische geschiedenis in de XIXe en in het begin van de XXe eeuw*, Brugge s.d., p. 188-191.

¹²⁵ Bulbot, o.c., p. 156-158.

het gebruik van de moffeloven vanwege het verbod op de uitstoot van giftige gassen en de maatregelen om de landbouwcrisis te bestrijden, raakten de zinknijverheid en de chemische industrie nauw met elkaar verweven, met name bij de productie van zwavelzuur en zijn nevenproducten. In de gewesten waar de zinkindustrie reeds aanwezig was, kwam dan ook bijna automatisch een nieuwe nijverheid van de grond. Dit was het geval in de Kempen dank zij de aanwezigheid van het roostbedrijf te Balen en de zinkfabriek te Overpelt.

Tabel XVI. *Productie van zwavelzuur, superfosfaten en synthetische vezels in Europa 1878-1913 (x 1.000 ton)*¹²⁶

A. zwavelzuurproductie	1878	1900	1913
Duitsland	92	703	1727
Verenigd Koninkrijk	800	1010	1082
Frankrijk	200	625	900
Italië	—	230	645
België	30	300	420
Oostenrijk-Hongarije	23	100	350
Nederland	—	—	320
Rusland	20	106	292
Zweden	—	35	84
B. prod. van superfosfaten	1907	1909	1913
Duitsland	1105	1267	1818
Frankrijk	1634	1641	1920
Italië	770	936	972
Verenigd Koninkrijk	909	807	820
België	234	349	450
Oostenrijk-Hongarije	213	299	400
Nederland	—	—	346
Spanje	167	157	225
Polen	—	—	196
Zweden	—	103	184
Rusland	68	65	158
Portugal	—	—	126

¹²⁶ Mitchell, B.R., *European historical statistics 1750-1970*, London 1975, p. 454 en 460; *Annuaire international de statistique agricole 1909 à 1921*, Rome 1922, p. 603.

C. productie van synthetische vezels	1913
Verenigd Koninkrijk	5,2
Frankrijk	2,9
Duitsland	2,1
België	1,4
Oostenrijk-Hongarije	0,7
Italië	0,2
Zwitserland	0,1

Uit dit overzicht blijkt het groeiend marktaandeel van België ook,¹²⁷ waar de zwavelzuurproductie in 1878 slechts 4% bedroeg van die van Engeland en 15% van die van Frankrijk, terwijl dit in 1900 30% resp. 48% was geworden. De grote sprong voorwaarts van de Belgische zwavelzuurproductie vond plaats na 1880 en viel samen met de oprichting van roostovens van het moffeltype.¹²⁸

Tabel XVII. *Zwavelzuurproductie in België 1846-1913 (x 1000 ton)*

1846	9,5
1854	16
1860	20
1867	20
1878	30
1880	34
1900	300
1903	310
1913	420

Bij deze tabel dient nog te worden aangetekend dat de cijfers slechts een trend weergeven en niet altijd de absolute omvang van de productie. Zwavelzuur wordt, afhankelijk van verdere toepassingen, in verschil-

¹²⁷ In dit verband kan tevens worden gewezen op het feit dat België lange tijd het voornaamste exportland ter wereld was van superfosfaten, de voornaamste nevenindustrie van de zwavelzuurnijverheid. Zie noot 120.

¹²⁸ Mitchell, o.c., p. 460; Exposé de la situation ... 1851-1860, deel III, ch. 4, Industrie, p. 196; La Belgique, p. 561; *Statistique générale de la Belgique. Exposé de la situation du Royaume 1875-1900* (3 vol.), Bruxelles 1907, deel III, p. 304; *Allgemeine Geschichte der Technik von den Anfängen bis 1870*, herausgegeben von einem Sowjetischen Autorenkollektiv, Leipzig 1981, p. 222.

lende concentraties geproduceerd. Sommige bronnen geven de totale productie van zwavelzuur aan, ongeacht de verschillen in concentratie, terwijl andere de productie berekenen op basis van een concentratie van 100% zwavelzuur.¹²⁹ Dit bemoeilijkt het vergelijken van het cijfermateriaal.

De sterke productiegroei viel samen met de introductie van moffelovens bij de roostoperatie van de zinkertsen. De sterke groei van de Duitse zwavelzuurproductie, waar zich om identieke redenen eenzelfde omschakeling voordeed, vond in dezelfde periode plaats.¹³⁰

Tabel XVIII. *Zwavelzuurproductie in Duitsland 1871-1890 (x 1000 ton)*

1871	43	1881	214
1872	47	1882	237
1873	45	1883	245
1874	55	1884	285
1875	86	1885	283
1876	85	1886	292
1877	86	1887	316
1878	92	1888	330
1879	112	1889	389
1880	130	1890	420

Van de bedrijven die in 1896 in België zwavelzuur produceerden, waren er acht vóór 1885 opgericht, terwijl er elf nieuwe tussen 1885 en 1900 ontstonden.¹³¹

¹²⁹ Volgens Mitchell (Mitchell, o.c., p. 463) werden alle door hem opgegeven productiecijfers omgerekend op basis van een concentratie van 100% zwavelzuur. Voor 1900 komt hij aldus tot een productie van 165.000 ton zwavelzuur in België. In het Exposé de la situation ... 1875-1900 wordt uitdrukkelijk aangegeven dat de cijfers betrekking hebben op een concentratie van 60° Baumé (= 77,67% zwavelzuur). Dit zou betekenen dat de zwavelzuurproductie in 1880 en 1900 resp. 26.400 en 233.000 ton zwavelzuur van 100% zou bedragen. Een verklaring voor de sterke afwijking tussen de gegevens voor 1900 die door Mitchell resp. het Exposé worden geleverd, is mij vooralsnog niet bekend. De concentratie van zwavelzuur uit de andere bronnen van noot 128 is ongewis.

¹³⁰ Mitchell, o.c., p. 460; Meyers Konversationslexikon, o.c., Zinkgewinnung, Schwefelsäure.

¹³¹ Recensement général des industries ... delen 6, 9, 11.

Tabel XIX. *Oprichting van zwavelzuurbedrijven in België 1841-1899*

1841-1850	Aiseau, Antwerpen, Namen (Mornimont)
1851-1860	Namen (Auvelois), Wilsele
1865-1866	Ledeberg
1871-1872	Drogenbos, Burcht
1884-1885	Saint-Marc
1885-1886	Seilles
1887-1888	Forêt, Hemiksem
1889-1890	Engis, Laken
1893-1894	Schaarbeek, Leuven (Wilsele)
1895-1896	Gent (Wondelgem)
1898	Overpelt
1899	Balen

De elf bedrijven die uit het tijdvak 1884-1899 stammen, werden kort na elkaar opgericht na een periode waarin de activiteit in deze sector verslapt was. De oprichting van de bedrijven in Drogenbos en Burcht dateerde uit 1871-1872 waarna gedurende 15 jaar geen nieuwe bedrijven ontstonden. Daarna kwamen er in eenzelfde tijdsspanne elf nieuwe bij, waaronder vijf waar de zwavelzuurproductie gekoppeld was aan de zinkindustrie: Seilles, Forêt, Engis, Overpelt en Balen.

Van alle bedrijven die in 1896 superfosfaten produceerden, dateerden er 24 van vóór 1883. In 1884 werden er 5 nieuwe opgericht, in 1886 nog eens 10. In 1888 kwamen er 6 bij, zodat in vier jaar tijd 21 nieuwe fabrieken voor superfosfaten ontstonden. In 1890 kwamen er 4 nieuwe, in 1892 en 1894 telkens 8 en in 1895 nog 5 bij, zodat het aantal producenten van superfosfaten in tien jaar was verdrievoudigd.

De overheid werd zich pas na enige tijd bewust van de nieuwe ontwikkelingen. De wetgeving met betrekking tot de ongezonde bedrijven vermeldde in 1887 wel de winning van zwavelzuur uit zwavel en piriet, maar nog niet die uit zinkblende. Pas in 1895 werd onder de ongezonde bedrijven vermeld:¹³² 'Usines éloignées de celles destinées à produire le métal, avec leurs dépendances, pour calciner ou griller les minerais, sans transformation des produits gazeux en produits commerciaux'. Onder 'le métal' werd blijkens de context zinkmetaal verstaan, zodat het wetsvoorstel alleen bedrijven, waar men het SO₂-gas van de roostoperatie nog niet verwerkte en dus vrij liet ontsnappen, tot de onge-

¹³² *Pasinomie* 1895, 22 oktober, nr. 385, p. 417 e.v.

zonde fabrieken rekende. Dit wijst er op dat andere bedrijven dit niet langer deden en het schadelijke gas gebruikten voor de fabricage van handelsproducten.

De vraag kan gesteld of de industrialisatie van de Kempen niet op gang kwam ten gevolge van een toegenomen vraag naar zwavelzuur en kunstmest, waarbij de ecologische factoren op de tweede plaats kwamen. Deze vraag moet ontkennend worden beantwoord, omdat de industrialisatie van de Kempen in de eerste jaren het gevolg was van het relatief gunstig milieu van de Kempen en pas naderhand werd uitgebreid en verbreed door de gestegen vraag naar kunstmest. Deze opvatting kan met de volgende argumenten worden verdedigd. Het bedrijf in Balen werd door 'Vieille Montagne' juist opgericht omdat deze maatschappij niet koos voor de oplossing van het roostprobleem via de moffeloven. Indien de moffeloven was gekozen, was er geen reden geweest om het roostbedrijf te verplaatsen naar een streek die ver verwijderd was van de plaats, waar de zinkproductie zelf plaats vond. Te Engis, Seilles en Fôret werd gekozen voor de toepassing van de moffeloven en kon het roostbedrijf blijven staan, waar het altijd was geweest. De vestiging in Balen stond dus nog los van de vraag naar zwavelzuur, hoewel die toen, in 1889, al flink was gestegen. Als de vraag naar zwavelzuur en kunstmest de doorslag zou hebben gegeven bij het vestigingsbesluit, dan is het tevens moeilijk te begrijpen waarom te Balen en Overpelt niet onmiddellijk een zwavelzuurbedrijf werd opgericht. Dergelijke bedrijven werden immers pas na verloop van een tiental jaren opgericht, toen de vraag naar kunstmest en zwavelzuur steeds groter werd.

De laatste kwestie, die in dit verband moet worden behandeld, heeft betrekking op de vraag of het roostbedrijf te Balen werkelijk een sleutelpositie heeft ingenomen bij de industrialisatie van de Kempen en of het bestaan van dit bedrijf een voorwaarde was voor de verdere ontwikkeling van de streek. Op die vraag past een positief antwoord. Toen door de landbouwcrisis de vraag naar kunstmest was gestegen, werd ook in Balen het SO_2 -gas opgevangen en verwerkt. Hierdoor ontstond in de Kempen voor de eerste maal een chemische nijverheid en wel in een omvang die het bedrijf in Balen goed deed zijn voor 1/5 van de totale Belgische zwavelzuurproductie. Het was een eigenaardige speling van het lot dat juist in een bedrijf dat zich in de Kempen had gevestigd om te ontsnappen aan de verplichting van het opvangen van de rookgassen, de chemische industrie zulk een vlucht nam. Indien de 'Vieille Montagne' vanaf het begin voor de moffeloven had gekozen, zou een vesti-

ging in de Kempen overbodig zijn geweest en had dit gewest niet kunnen profiteren van de voor de industrie 'gunstige' situatie van de landbouwcrisis. Het is oorspronkelijk niet de bedoeling geweest in de Kempen een chemische industrie van de grond te brengen.

De aanwezigheid van het roostbedrijf te Balen trok ook andere zinkbedrijven aan, onder meer te Overpelt, Lommel en Rotem. Ook deze bedrijven vestigden zich daar in eerste instantie vanwege de gunstige milieu-omstandigheden. Pas in een later stadium gingen ze over tot de productie van zwavelzuur en superfosfaten.

De band tussen de zinknijverheid en de zwavelzuurfabricage bracht een verdere uitbreiding van deze industrie in de Kempen met zich mee, met name in de sector van de chemische industrie. Omdat zwavelzuur aan de basis ligt van tal van fabricageprocessen, was het niet te verwonderen dat bedrijven die zwavelzuur als grondstof gebruikten, zich juist in de Kempen, waar die grondstof volop voorhanden was, gingen vestigen. Daarom vinden we rond de eeuwwisseling in de Kempen bedrijven voor de vervaardiging van salpeterzuur, natriumsulfaat, kaliumsulfaat en waterstofchloride. Ook zorgde de vestiging van de zinknijverheid automatisch voor andere non-ferro nijverheden. Zinkertsen zijn meestal vermengd met lood- of arsenicumertsen. De residu's van het ene bedrijf vormden de grondstof voor het andere. Ook hoeveelheden zilver en antimoon¹³³ kwamen als residu in de Kempische fabrieken voor, zodat er in de Kempen ook bedrijven voor de winning van cadmium en thallium ontstonden.¹³⁴ Vanwege de relatief grote betekenis van deze bedrijven voor de gehele Belgische nijverheid werd de Kempen een industrieel gewest. De Kempische regio werd hét centrum voor de productie van non-ferro metalen en een voornaam centrum voor chemische nijverheid.

Samenvatting: Milieuvervuiling en economische vooruitgang

De economische ontwikkeling van de Kempen was niet te danken aan de aanwezigheid van een bepaalde grondstof, zoals in het Waalse industriebekken is voorgekomen bij het begin van de industriële revolutie. De belangrijkste reden in deze streek bedrijven op te richten, was van 'ecologische' aard: de omgeving ondervond weinig schade van vervuilende bedrijven. Aan zulke omstandigheden ontbrak het in de traditionele industriestreken.

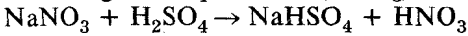
¹³³ Prost, o.c., p. 255; Dennis, o.c., p. 47-49; Leemans, o.c., p. 570-572, 585-587.

¹³⁴ Olyslager, o.c., p. 245; Prost, o.c., p. 251-252.

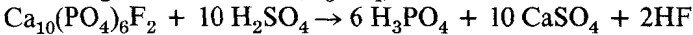
De technische verbetering van de roostoperatie, door het gebruik van de moffeloven, werd niet gestimuleerd door een gestegen vraag naar zink: de productie van de roostbedrijven vermeerde niet noemenswaardig door de toepassing van de moffeloven. Deze innovatie kwam tot stand onder druk van de zwaardere milieueisen. Derhalve zijn noch de economische, noch de technologische vooruitgang te danken aan een interne autonome ontwikkeling maar alleen het gevolg van externe invloeden. De geschiedenis van de industrialisatie van de Kempen levert nu een fraai voorbeeld hoe milieufactoren bij kunnen dragen tot de vooruitgang in economie en technologie. De industrialisatie van de Kempen werd tot stand gebracht omdat in deze regio lucht- en bodemvervuiling toelaatbaar leken. Hierbij was de vestiging van het roostbedrijf te Balen van cruciaal belang omdat het de verdere industrialisatie mogelijk maakte. Die bestond in feite uit een bijna automatisch verloopende verbreding van de zinknijverheid tot een chemische bedrijfstak, waarin zwavelzuur en zijn bijproducten de overhand hadden en vervolgens aanleiding gaven tot de productie van andere non-ferro metalen. Dank zij het bedrijf te Balen was de Kempen in staat te profiteren van een situatie die door de landbouwcrisis was ontstaan. Waar bleef de mens in dit verhaal? Lijkt het niet alsof deze hele ontwikkeling zich buiten hem om voltrok? Was hij onderworpen aan een zich autonoom ontwikkelende techniek? Die voorstelling van zaken is niet juist. Zoals boven reeds werd aangestipt, was de technologische vooruitgang die het onderwerp van deze studie uitmaakte, allermindst het resultaat van een zich autonoom ontwikkelende techniek. Alhoewel het hier niet tot in dit detail kon worden belicht, mogen we niet uit het oog verliezen dat de hele ontwikkeling in eerste instantie voortkwam uit een zoeken naar oplossingen voor de klachten die door omwonenden werden geuit tegen de vervuilende bedrijven en die resulteerden in een strengere wetgeving op dit gebied. Zowel deze wetgeving als de gepresenteerde oplossingen weerspiegelden het menselijk 'ingrijpen' in de techniek. Techniek blijft mensenwerk, met alle voordelen en nadelen hieraan verbonden. Technologische ontwikkelingen kunnen evenwel worden gestuurd en verlopen niet volgens een blinde, autonome wetmatigheid, zo kan uit deze studie worden geconcludeerd. Overigens werd hier maar één facet van de geschiedenis van de verhouding tussen de mens en de techniek bestudeerd. De conclusie heeft daarom geen algemene geldigheid.

*Appendix 1: Scheikundige reacties met toepassing van zwavelzuur.*¹³⁵

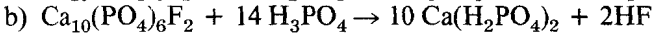
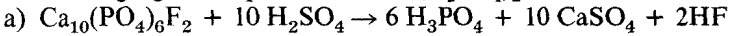
1. Bereiding van salpeterzuur (HNO₃) uit chilisalpeter:

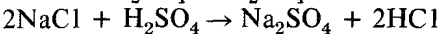
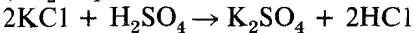
2. Bereiding van fosforzuur (H₃PO₄) uit fosfaatrotsen:

3. Vervaardiging van superfosfaten Ca(H₂PO₄)₂ uit fosfaatrotsen:

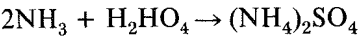

4. Vervaardiging van kaliumsulfaat (K₂SO₄) en natriumsulfaat (Na₂SO₄) uit zout:

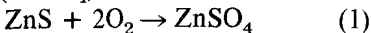
Het overblijvende waterstofchloride kan onder meer gebruikt worden voor de productie van dubbele kalkfosfaten, eveneens een kunstmest.

5. Bereiding van ammoniumsulfaat (NH₄)₂SO₄ uit gasen rijk aan ammoniak:

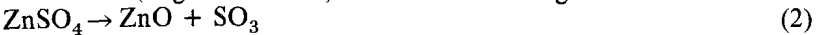

Appendix 2: Scheikundige reacties bij het roosten van zink

Bij het roosten van zinkblende (ZnS) wordt eerst zinksulfaat gevormd (ZnSO₄):

Verdere verwarming tot boven de ontbindingstemperatuur van dit zinksulfaat (ongeveer 750°C) leidt tot de vorming van zinkoxide:

Bij voldoende hoge temperatuur wordt dit SO₃ ontbonden in:

De entalpie of warmte-inhoud van deze reacties vindt men als volgt:

Δ H°	O ₂	0 cal
	ZnS	-48500
	ZnO	-83170
	ZnSO ₄	-233880
	SO ₃	-94400
	S ₂	-70950

zodat Δ H° voor (1) -185380 cal

(2) + 56310

(3) + 46000 is.

¹³⁵ Van Haute, A., *Meststoffen*, K.U. Leuven z.d., p. 6, 11, 12-15; *Stikstofindustrie*, K.U. Leuven z.d., p. 36; *Natuurlijke zouten en bijproducten*, K.U. Leuven z.d., p. 11.

Deze twee laatste reacties zijn dus 'endotherm' d.i. de reactie vindt alleen plaats bij voortdurende warmtetoevoer. Dit is niet zo voor de ontbinding van ijzersulfaat tot Fe_3O_4 bij het roosten van piriet. Deze reactie is 'exotherm', d.i. er komt warmte vrij. Daarom moet bij het zinkroosten, in tegenstelling tot het roosten van piriet, altijd warmte worden toegevoerd. Wanneer bij het pirietroosten de reactie eenmaal op gang is, zal de vrijkomende warmte zorgen dat ook de laatste reactie (3) plaats vindt zonder verdere warmtetoevoer.

KLEINE GEMEENTEN IN DISCUSSIE

De activiteiten van de Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten

Herindeling van gemeenten is altijd een netelig vraagstuk geweest. Sedert het midden van de 19e eeuw is herhaaldelijk betoogd dat het voortbestaan van een aantal gemeenten vanuit een oogpunt van doelmatig bestuur niet langer verantwoord was.

Hoe reëel voorstellen tot herindeling ook mochten zijn, discussies over samenvoeging van gemeenten maakten bijna altijd heftige emoties onder de direct belanghebbenden los. In het gewoonlijk zo bezadigde Nederland was een voorstel tot herindeling van gemeenten al vlug aanleiding voor hoogoplopende emoties.

Het welhaast onvermijdelijke vooruitzicht van gespannen verhoudingen, die veelal lang na de doorvoering van een herindeling het nieuwe gemeentebestuur nog zorgen baren, waren voor de burgemeesters van een aantal gemeenten in Zuid-Limburg in het midden van de jaren zestig, toen geruchten over plannen voor een gemeentelijke herindeling in die streek de ronde deden, aanleiding te zoeken naar mogelijkheden om vanuit de gemeenten zelf een bijdrage te leveren aan de discussie over de vraag of herindeling nodig was en zo ja, op welke wijze die dan het best kon plaats vinden.

Hun initiatief zal in de volgende pagina's worden beschreven, waarbij het opereren van het College van Gedeputeerde Staten, dat volgens de wet gehouden is een herindeling voor te bereiden, mede in de beschouwingen zal worden betrokken.

Achtergronden

Op dinsdag 7 november 1967 werd in Nieuwenhagen een bijeenkomst gehouden van burgemeesters uit het oostelijk deel van Zuid-Limburg.¹ Zij waren geschrokken van de inhoud van een persbericht. Die ochtend had opnieuw een van de provinciale dagbladen een artikel gepubliceerd, waarin werd aangedrongen op spoedige samenvoeging van een groot

¹ S.H.C., Archief van de Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten, dossier A-1, Brief van de Burgemeester van Wijnandsrade aan een aantal andere burgemeesters, d.d. 10 november 1967.

aantal Zuidlimburgse gemeenten. In de herfst van 1967 drongen de beide regionale dagbladen bij herhaling aan op het betrachten van spoed bij deze operatie.

De reden van deze belangstelling in de pers voor het herindelingsvraagstuk, juist op dat moment, verdient enige toelichting. De regeringsnota uit 1965 over de stopzetting van de mijnbouw en de industriële herstructurering van Zuid-Limburg had het vraagstuk van de gemeentelijke indeling aan de orde gesteld in bewoordingen, die nauwelijks aanleiding konden geven tot enig misverstand: 'Voorts is de vraag gerezen in hoeverre het tegen de achtergrond van de huidige problematiek wenselijk zou zijn om de huidige gemeentelijke indeling in Zuid-Limburg te herzien. Zonder een krachtige stimulering en begeleiding van daarvoor capabele plaatselijke besturen is immers de nagestreefde omvangrijke structuurwijziging niet goed uitvoerbaar. Het gebied kenmerkt zich namelijk door de aanwezigheid van een relatief groot aantal kleine gemeenten en in sommige streken door een stedenbouwkundige situatie, welke op tal van punten met de bestuurlijke constellatie bepaald niet in overeenstemming is.

Nog geheel buiten beschouwing gelaten of en, zo ja, in welke mate een en ander ook overigens bezwaren met zich meebrengt, moet toch worden geconstateerd, dat bundeling van krachten op gemeentelijk niveau door samenvoeging van gemeenten dan wel langs andere weg, de voor het slagen van de industriële herstructurering noodzakelijke krachtige gemeentelijke inbreng stellig ten goede zou komen'.²

De regering verklaarde zich derhalve onomwonden voorstander van een versterking van de bestuurskracht van de gemeenten in Zuid-Limburg. Samenvoeging van gemeenten leek haar het meest voor de hand liggend middel. De instantie die volgens de wet het initiatief diende te nemen voor herindeling van gemeenten, het College van Gedeputeerde Staten, had de vingerwijzing goed begrepen. Criteria voor een gemeentelijke herindeling op grote schaal ontbraken echter. De regeringsnota gaf slechts een enkel aanknopingspunt, waar zij verklaarde dat de planologische situatie mede in de beschouwingen diende te worden betrokken.

Het bleek evenwel heel moeilijk op korte termijn de gedachten over ruimtelijke ordening in overeenstemming te brengen met bestaande wensen op het vlak van bestuurlijke organisatie. Prof. G.A. van Poelje,

² Geciteerd in: S.H.C., E.A.N. 685, Archief Ensink, Interne nota aan G.S. van mei 1966.

destijds de meest vooraanstaande Nederlandse planoloog, had zijn gehoor immers korte tijd tevoren voorgehouden, dat een bestuurlijke aanpassing eerst dan tot stand kon worden gebracht nadat de planologische keuzes, met betrekking tot de toekomstige structuur, waren gemaakt.³ Met andere woorden, eerst dienden voor Zuid-Limburg nieuwe streekplannen te worden ontworpen, voordat op planologische gronden een gemeentelijke herindeling kon worden ontworpen; een buitengewoon omslachtige en langdurige procedure lag in het verschiet.

In de hoop elders criteria te vinden die beter hanteerbaar waren, lieten Gedeputeerden alle archivalia over gemeentelijke herindeling opzoeken. Daaruit bleek dat in 1949 op aanraden van de toenmalige Minister van Binnenlandse Zaken was gestreefd naar opheffing van gemeenten met minder dan 1.000 inwoners, evenwel zonder dat concrete voorstellen de Staten-Generaal hadden bereikt. Vervolgens had de Minister van Binnenlandse Zaken op 1 oktober 1957 een circulaire rondgestuurd, waarin hij te kennen gaf, dat naar zijn mening vele kleine gemeenten niet in staat waren de ingewikkelde problemen op het stuk van industrialisatie, verkeer, recreatie en de zorg voor het behoud van cultuurgrond op te lossen, terwijl ook het verzorgingsniveau ten plattelande vaak onvoldoende was. Gemeenten met minder dan 2.000 inwoners kwamen, naar het oordeel van de Minister, voor opheffing in aanmerking. Bovendien was het volgens BiZa wenselijk de gelegenheid aan te grijpen om ter wille van de stadsuitleg een aantal kleinere gemeenten bij het territorium van zich snel ontwikkelende steden te voegen.

Op grond van deze circulaire werden in 1960 door de provinciale beleidsafdelingen voorstellen aan Gedeputeerde Staten van Limburg voorgelegd om 24 zeer kleine gemeenten op te heffen en de industriële agglomeraties Maastricht, Geleen, Sittard, Born en Venlo uit te breiden.⁴ Ook dit voorstel belandde na korte tijd in de ijskast.

Bovengenoemde feiten noopten G.S. in het eerste kwartaal van 1966 al snel tot de conclusie, dat opheffing van kleine gemeenten de voornaamste beleidsintentie diende te zijn. Het getalscriterium werd aanvankelijk naar analogie van het minimum aantal zielen dat het bisdom Roermond aanhield bij de oprichting van nieuwe parochies op 5.000 gesteld: gemeenten, die minder dan 5.000 inwoners hadden, zouden met andere gemeenten moeten worden samengevoegd. Door die maat-

³ Geciteerd in: S.H.C., E.A.N. 685, Archief Ensink, Interne nota aan G.S. over herindeling Zuid-Limburg, mei 1966.

⁴ De stukken uit 1949, 1957 en 1960 in: S.H.C., E.A.N. 685, Archief Ensink.

regel zouden vanzelf ook de problemen van de stedelijke agglomeraties Maastricht en Oostelijke Mijnstreek worden opgelost. Door bij de steden enkele aanpalende kleine gemeenten te voegen, kregen zij meteen expansiemogelijkheden. De clustering van kleine gemeenten tot een minimumgrootte van 5.000 inwoners riep echter moeilijkheden op. In Limburg had twee/derde van de gemeenten minder dan het minimaal aantal inwoners. In zuidelijk Zuid-Limburg voldeed vrijwel geen enkele gemeente aan de norm. Hoe moesten die gemeenten nu worden samengevoegd? Men kon bezwaarlijk alle aan elkaar grenzende kleine gemeenten bij de dichtsbijliggende grote gemeente voegen.

De Provinciale Planologische Dienst haastte zich daarom aanvullende criteria te formuleren.⁵

- * men moest zoeken naar een evenwichtige structuur tussen hoofd- en nevenkernen
- * men diende rekening te houden met de toekomstige functie van gemeenten
- * de hiërarchie van kernen moest worden verbeterd
- * de geografische situatie, zoals terreingesteldheid, bereikbaarheid van woonkernen etc. diende een rol te spelen.

Deze normen werden voorshands alleen op het platteland ten zuiden van de lijn Geleen-Kerkrade toegepast, waar bijgevolg acht nieuwe plattelandsgemeenten werden gesitueerd en een drietal gehandhaafd bleef. Onmiddellijk daarna lanceerde de eerste afdeling van de Provinciale Griffie een veel verder strekkend plan, nadat zij had achterhaald dat de Minister van BiZa aan een veel groter minimum aantal inwoners dan 5.000 dacht.

Nog vóór de ideeën van de eerste afdeling in het College van Gedeputeerde Staten konden worden besproken, bracht de toenmalige Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, Drs Th.J. Westerhout, op 25 maart 1966 een bezoek aan Maastricht.⁶ Hij verstreekte een overzicht van een aantal uitgangspunten voor gemeentelijke herindeling, die inderdaad veel verdergaande consequenties hadden dan de P.P.D. had voorgesteld.

Een viertal punten uit dit gesprek dient te worden gereleveerd.

1. Ten behoeve van de recreatie waren in zuidelijk Zuid-Limburg veel krachtiger gemeenten nodig dan Gedeputeerde Staten in gedachten

⁵ S.H.C., E.A.N. 685, Archief Ensink, Plannen tot gemeentelijke herindeling in zuidelijk Zuid-Limburg uit maart 1966.

⁶ Het verslag van dit gesprek in: S.H.C., E.A.N. 685, Archief Ensink.

hadden. Een minimum aantal inwoners van 10.000 à 15.000 was vereist.

2. In de Oostelijke Mijnstreek diende te worden gestreefd naar een drietal nieuwe gemeenten met een inwonerstal van 75.000 à 100.000 elk.

3. Samenwerking van gemeenten hief de noodzaak tot grenswijziging niet op. Vooral dit standpunt was uitermate belangrijk. Alle staatscommissies en studies over regionalisering ten spijt hield Binnenlandse Zaken steeds vast aan haar reeds in 1957 geformuleerd standpunt: 'Oplossingen via gemeenschappelijke regelingen hollen de functie van de gemeente uit en frustreren de plaatselijke democratie', later aangevuld met het adagium 'krachtige gewesten eisen krachtige gemeenten'. Nimmer is ingegaan op de gedachte dat de bestuurlijke reorganisatie in Nederland beperkt zou kunnen blijven tot het tussenschuiven van een extra bestuurslaag tussen provincie en gemeenten, zoals in heel wat publicaties in die jaren werd gesuggereerd.

4. Het definitieve plan voor de herindeling van Zuid-Limburg diende in september 1966 gereed te zijn, zonder allerlei studies, rapporten, ontwerpen voor gewestwetten of welk ander initiatief dan ook af te wachten.

Ook dit uitgangspunt bleef in het verdere verloop van de historie van de herindeling een rol spelen. Binnenlandse Zaken bleef de herindeling steeds als een autonoom probleem beschouwen, dat niet met andere bestuurlijke problemen mocht worden vermengd. Er was geen ruimte voor een samenhangende visie op de toekomstige ontwikkeling van het land in bestuurlijk, economisch en sociaal opzicht, waaruit later een nieuwe indeling van gemeenten kon voortvloeien.

Het door de Staatssecretaris op 25 maart 1966 aangedragen pakket wensen verabsoluteerde het getalscriterium. Het zou dan ook een steeds grotere rol gaan spelen. Gesterkt door de krachtige taal van BiZa togen Gedeputeerden energiek aan het werk. In hoog tempo werden voorstellen voor een drastische wijziging van de gemeentegrenzen in Zuid-Limburg ontwikkeld. In september 1966 werd in de vergadering van Gedeputeerde Staten een plan besproken dat het aantal gemeenten in Zuid-Limburg tot elf reduceerde. De grootste gemeente, Heerlen-Kerkrade, zou 240.000 inwoners tellen; de twee kleinste, Vaals met een deel van Wittem en Gulpen-Margraten, 13.000.⁷

⁷ S.H.C., E.A.N. 685, Archief Ensink, Nota aan G.S. over herindeling, september 1966.

Daarna werd het stil rond deze kwestie. Er wordt tegen de verwachting in geen standpunt van Gedeputeerde Staten bekend gemaakt, hetgeen vooral in de Oostelijke Mijnstreek tot ernstige problemen aanleiding gaf. Het bestuur van het Stadsgewest Oostelijke Mijnstreek zag geen kans een beleidsplan voor de toekomst van de streek te formuleren, zolang het niet wist welke koers gevaren werd. De gemeente Kerkrade stapte in november 1966 uit het Stadsgewest, omdat zij de zin van deze vorm van samenwerking betwijfelde. Gedeputeerde Staten gooiden olie op de golven door in februari 1967 aan het Stadsgewest te schrijven dat zij 'menen dat samenwerking tussen gemeenten bijdraagt tot het scheppen van gunstige omstandigheden voor de noodzakelijke herstructurering'. Het gekrakeel brak echter pas goed los toen de burgemeester van Heerlen, Drs F.J. Gyzels, tijdens een vergadering van de KVP opmerkte, dat de broodnodige 'betere bestuurlijke outillage' zijns inziens diende te leiden tot het versmelten van alle gemeenten in de Oostelijke Mijnstreek tot één stad.

De algemene commotie leidde bij het Provinciaal Bestuur tot het besef dat begeleiding van het herindelingsproces nodig was. Men besloot tot het instellen van een Commissie Bestuurlijke Vormgeving Oostelijke Mijnstreek, die op 31 juli 1967 werd geïnstalleerd. Die stap versterkte echter in eerste instantie veeleer de geruchtenstroom dan dat zij die een halt toeriep. De burgemeesters van een aantal grotere gemeenten in het Stadsgewest zoals Heerlen, Brunssum en Kerkrade, waren nu weliswaar bij de plannenmakerij betrokken, maar de bestuurders van kleine gemeenten wisten officieel niet meer dan hetgeen de streekbladen dagelijks vermeldden.⁸

De oprichting van een stichting

Het waren uiteraard vooral de burgemeesters van deze gemeenten, die zich zorgen maakten over de geringe betrokkenheid van gemeenten bij een zo belangrijke kwestie. Ten onrechte is vaak de indruk gewekt dat zij principiële tegenstanders van herindeling waren. Zelfs werd hen eigenbelang in de schoenen geschoven. Zo werd beweerd dat de opwinding over de herindeling alleen bestond bij de belanghebbenden in de gemeentehuizen! In werkelijkheid bestond er juist onder de bestuurders in Limburg zeer veel begrip voor de noodzaak tot samenvoe-

⁸ S.H.C., E.A.N. 685, Archief Ensinnck, bevat veel gegevens over de in 1967 ontstane commotie.

ging. De Amerikaanse hoogleraar Morton⁹ stelde tijdens een studieverblijf in Nederland vast, dat meer dan twee/derde van de bestuurders van Limburgse gemeenten beneden 10.000 inwoners begrip had voor de noodzaak van herindeling van gemeenten en tevens constateerde hij dat zij bijna allemaal inzagen dat hun eigen gemeente bij zo'n proces betrokken zou dienen te zijn. Dat was het hoogste percentage positief over herindeling oordelende bestuurders in enige provincie van ons land. Bij de bevolking lag dit heel anders, aldus Morton. Niet meer dan de helft van de inwoners van plattelandsgemeenten meende dat samenvoeging nuttig kon zijn. Slechts een minderheid kon er begrip voor opbrengen, dat hun eigen gemeente bij een herindeling betrokken zou worden. Onder die omstandigheden mochten de burgemeesters niet anders verwachten dan dat een herindelingsplan, dat zo ver van de openbaarheid was ontwikkeld als het Zuidlimburgse, tot heftige discussies in hun gemeenten aanleiding zou geven. Bovendien stelden zij zich terecht de vraag of met het welzijn van de aan hun zorgen toevertrouwde bevolking in de plannen voldoende rekening was gehouden. Zekerheid hadden zij daaromtrent voorlopig in geen dele.

De bezorgdheid, die de houding van de burgemeesters uit de kring oostelijk Zuid-Limburg op de reeds genoemde vergadering op 7 november 1967 in Nieuwenhagen kenmerkte, leek alleszins gerechtvaardigd. De aanwezigen besloten hun collegae uit de kring zuidelijk Zuid-Limburg uit te nodigen voor een bespreking in Maastricht na afloop van een gezamenlijk overleg over een veterinaire kwestie op 14-11-1967. Acht dagen later werd tijdens een nieuw en uitvoeriger overleg besloten namens elk van beide vertegenwoordigde kringen een tweetal afgevaardigden aan te wijzen, die samen met nog te zoeken vertegenwoordigers uit de Westelijke Mijnstreek zouden bezien hoe *een eigen bijdrage aan de discussie omtrent de herindeling geleverd zou kunnen worden*. Van meet af aan werd gedacht aan een onderzoek, dat criteria voor een herindelingsvoorstel en zo mogelijk garantie voor behoud van het welzijn na de totstandkoming van de wijziging van de gemeentegrenzen zou opleveren. Het voeren van actie werd uitdrukkelijk afgewezen.

Op 21 december 1967 was de werkgroep compleet. De drie kringen hadden de burgemeesters van Nieuwenhagen (H.Th. Vrouwenraedts), Heer (L.J.M. Corten), Schinnen (A.J.M. Curfs), Nieuwstadt (P.M. Wil-

⁹ R.L. Morton, *Gemeentepolitiek in debat. Opvattingen van burgers en bestuurders*, Alphen a.d. Rijn 1974, p. 107-109.

leme), Ulestraten (H.G.L. Corten), en Wijnandsrade (E.A.J.M.G. Teheux), afgevaardigd. Dit gezelschap legde in zijn eerste vergadering er duidelijk de nadruk op, dat men geen anti-annexatiestuk wilde opstellen, maar een bijdrage wenste te leveren vanuit de verantwoordelijkheid van de gemeenten. Men besloot contact te zoeken met bestuurskundigen en sociologen van de universiteiten van Nijmegen en Leuven en de hogeschool te Tilburg. Uiteindelijk werd alleen overlegd met het Instituut voor Toegepaste Sociologie (I.T.S.) in Nijmegen en met Prof. De Moor in Tilburg. Deze laatste verwees het gezelschap naar de hoogleeraar bestuurskunde te Amsterdam, Brasz, omdat hij zelf geen kans zag aan het onderzoek leiding te geven. Brasz had echter al een soortgelijke opdracht in Zuid-Limburg van de gemeente Kerkrade en kon geen twee onderzoeken combineren. Nijmegen bleek daarentegen wel bereid onderzoekscapaciteit vrij te maken en wilde uiterlijk 15 februari 1968 een onderzoeksvoorstel indienen.¹⁰

Intussen waren er ook moeilijkheden gerezen. In de Streekraad Westelijke Mijnstreek had voorzitter Van Banning zich tamelijk negatief uitgelaten over het voornemen een wetenschappelijke studie naar de positie van de Zuidlimburgse gemeenten te laten verrichten. Vervolgens hadden de initiatiefnemers begrepen dat de grote gemeenten zich gereserveerd zouden opstellen, in enkele gevallen omdat zij zelf al een bestuurskundig onderzoek over dit onderwerp hadden geëntameerd. Tenslotte was gebleken dat de afdeling Limburg van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten niet bereid was het onderzoek te entameren, omdat het niet op heel Limburg betrekking had.¹¹ Vóór de uitvoering van het onderzoek moest nu een rechtspersoon worden gezocht, die als opdrachtgever kon functioneren. Deze moeilijkheid werd opgelost door de oprichting van een stichting, die in juni 1968 tot stand kwam onder de naam 'Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten', die met door de aangesloten gemeenten zelf beschikbaar gestelde middelen ging streven naar een studie over de wenselijkheid van een herindeling en bij een positief antwoord op deze prealabele vraag ook naar de meest gewenste vormgeving daarvan. De hierboven genoemde leden van de werkgroep vormden het bestuur van de stichting.

¹⁰ S.H.C., Archief van de Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten, dossier A-4, Notulen van bestuursvergaderingen.

¹¹ S.H.C., Archief van de Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten, dossier A-4, Overzicht van activiteiten en notulen van vergaderingen.

Grenzen en Mensen: het I.T.S.-onderzoek

Nadat was gebleken dat een groot aantal gemeenten positief stond ten opzichte van een bijdrage aan de herindelingsdiscussie op basis van verantwoorde en objectieve kennis,¹² werden de besprekingen tussen het I.T.S. en het stichtingsbestuur voortgezet. Die besprekingen verliepen tamelijk moeizaam, omdat geen van beide partijen een helder beeld had van de mogelijke inhoud van het onderzoek. Een deel van het stichtingsbestuur wilde snel enkele concrete vragen beantwoord zien, terwijl het I.T.S. een fundamenteel sociologisch onderzoek wilde instellen, dat methodisch grondig onderbouwd was en in meer delen zou verschijnen.

Een enkel lid van het stichtingsbestuur had zelfs de indruk dat een aantal modieuze begrippen als herstructurering, schaalvergroting, groter draagvlak en bestuurskracht door een eenvoudige, objectieve beschrijving van de problematiek, waarmee gemeenten te maken hebben, snel tot hun ware proporties konden worden teruggebracht. In dit licht moet waarschijnlijk ook zijn stap worden gezien bij Prof. Van Wijnbergen in Nijmegen, waar hij informeerde naar de mogelijkheid een student snel een leesbaar verhaal te laten schrijven, om zodoende de taken van gemeenten te inventariseren en na te gaan welke aangelegenheden beter door een bovengemeentelijk orgaan konden worden vervuld.

Gezamenlijk probeerden enkele leden van het bestuur vragen, overwegend van bestuurskundige aard, te formuleren, die in ieder geval uiterlijk in september 1968 behoorden te zijn beantwoord. Zij hoopten het gestelde doel te bereiken door een aantal personen, dat geacht mocht worden bestuur, administratie en maatschappelijk leven in hun omgeving te kennen, de vragenlijst voor te leggen. Aan de hand van de antwoorden op de vragen zou een 'zwaar wetenschappelijk persoon' een verantwoord beeld moeten schetsen van de voor- en nadelen van het functioneren van grote en kleine gemeenten naast elkaar.¹³

¹² Tot de stichting traden toe de gemeenten Amby, Amstenrade, Beek, Bemelen, Berg en Terblijt, Bingelrade, Borgharen, Bunde, Cadier en Keer, Elsloo, Eijgelshoven, Eijsden, St. Geertruid, Geulle, Grevenbicht, Gronsveld, Heer, Hoebroek, Hulsberg, Iteren, Jabeek, Klimmen, Margraten, Meerssen, Merkelbeek, Mheer, Munstergeleen, Nieuwenhagen, Nieuwstadt, Noorbeek, Nuth, Obbicht en Papenhoven, Oirsbeek, Roosteren, Schaesberg, Schimmert, Schinnen, Schinveld, Simpelveld, Slenaken, Spaubeek, Susteren, Ubach over Worms, Ulestraten, Vaals, Valkenburg-Houthem, Voerendaal, Wittem, Wijlré en Wijnandsrade.

¹³ S.H.C., Archief van de Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten, dossier A-2, Brieven van burgemeester L. Corten van Heer, d.d. 31-12-1967 en commentaren daar op.

Terwijl zo in het bestuur werd gefilosofeerd over de mogelijkheid een beeld te krijgen van de bestuursproblemen in Zuid-Limburg, werkte het I.T.S. conform de toezegging van 23 januari 1968 met voortvarendheid aan een onderzoekplan, dat op 12 maart 1968 kon worden verzonden. Uit dit uitvoerig document bleek dat het I.T.S. uitgangspunten had gekozen, die wezenlijk verschilden van die der bestuursleden. Naar de mening van het I.T.S. bestond er aan het eind van de jaren zestig een aantal standaard-ideeën omtrent kleine gemeenten: velen twijfelden aan de bestuurskracht van kleine gemeenten, zelfs inzake de voorziening in plaatselijke behoeften. Vervolgens werd de kleine gemeente vaak als een belemmering gezien voor het functioneren van andere bestuursorganen en tenslotte leek bijna iedereen er van overtuigd, dat de verhouding bestuur-burgerij in kleine gemeenten beter functioneerde dan in grote gemeenten.

Deze pre-wetenschappelijke notities waren echter niet onderbouwd. Bovendien wezen de feiten uit, dat er geen algemene problematiek van dé kleine gemeente bestond en werden vaak overdreven eisen gesteld. Zo werd wel gesproken over bestuurskracht, wanneer voor kleine gemeenten schier onoplosbare technische problemen bij het voorbereiden van bestemmingsplannen werden bedoeld, maar werd gemakshalve over het hoofd gezien dat er vaak geen behoeften op planologisch gebied leefden bij de bevolking van die kleine gemeenten, omdat de mensen er heel andere ideeën over een leefbaar woonmilieu op na hielden dan de Haagse en provinciale ambtenaren.

Deze uitgangspunten konden worden vertaald in een concreet onderzoekplan. Op de allereerste plaats zou het wetenschappelijk onderzoek volgens het I.T.S. enige lijn dienen te brengen in de termen, waarmee de problematiek werd benaderd en daardoor de langzaam gegroeide begripsverwarringen uit de weg ruimen. Vervolgens moesten de problemen worden geïnventariseerd die rond de werking van de kleine gemeente waren onderkend. Daarna moest worden nagegaan in welk opzicht de kleine gemeente oorzaak van die problemen was, om tenslotte alle gebruikte argumenten op hun juistheid te toetsen.

Het antwoord op deze vragen wilde het I.T.S. in drie fasen verschaffen. Allereerst was een algemeen literatuuronderzoek vereist, waarin begrippen en termen werden gedefinieerd, problemen geïnventariseerd en probleemaspecten geanalyseerd. In de tweede fase konden de verzamelde gegevens worden geconfronteerd met de opinies en ervaringen van bestuurders en andere instanties in de streek, terwijl in de laatste fase de feiten getoetst moesten worden aan de theorie dat het welbe-

vinden van mensen groter was in kleine gemeenten dan in grote.¹⁴ Deze methode van onderzoek was veel tijdrovender dan het bestuur gedacht had, een ongunstige factor, omdat verwacht werd dat Gedeputeerde Staten al in de loop van 1968 met een herindelingsplan zouden komen. Nadien zou de bijdrage van de gemeenten uiteraard wezenlijk aan betekenis inboeten. Een essentieel kritiekpunt betrof de bestuurskundige kant van de zaak, die in het onderzoekplan van het I.T.S. veel minder nadrukkelijk aan de orde was gesteld dan het bestuur zich had voorgesteld. Het bestuur wilde die moeilijkheid ondervangen door aanstonds een bestuurskundige als adviseur aan te trekken, alsmede de Provincie en de V.N.G bij het onderzoek te betrekken. Het I.T.S. bleek weliswaar bereid een begeleidingscommissie te accepteren, waarin de genoemde deskundigheden vertegenwoordigd zouden zijn, maar hield overigens vast aan de gefaseerde onderzoekopzet, zodat de antwoorden op alle brandende vragen pas in de derde fase zouden worden verstrekt. Uiteindelijk werd overeengekomen het literatuuronderzoek dadelijk uit te voeren, ook al was er nog geen contract getekend, en de uitgewerkte vraagstelling pas op te stellen in de herfst van 1968, naar aanleiding van de uitkomsten van dit literatuuronderzoek.¹⁵

De literatuurstudie

In de literatuurstudie - die hier slechts heel algemeen kan worden aangehaald -¹⁶ werd er op gewezen dat de argumentatie voor samenvoeging van gemeenten sedert de 19e eeuw aanzienlijk was gewijzigd. Sinds 1950 lag het voornaamste argument voor samenvoeging van gemeenten in de stelling dat het beleid van de overheid steeds meer toekomstgericht diende te zijn door middel van exacte planning. Ook de argumentatie van de tegenstanders van annexaties was veranderd. In 1880 betoogde Abraham Kuyper dat de geïsoleerde sociaal-economische eenheden, zoals veel plattelandsgemeenten zonder meer waren, een van God gegeven bestel vormden. Na de Tweede Wereldoorlog werd door tegenstanders van samenvoeging van gemeenten veelal betoogd, dat gemeenten niet alleen een bestuurlijke eenheid vormden, maar ook een levende gemeenschap. Ongelukkigerwijze werd

¹⁴ S.H.C., Archief van de Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten, dossier A-4, Brief van het I.T.S., d.d. 12 maart 1968.

¹⁵ S.H.C., Archief van de Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten, dossier A-4, Notulen van besprekingen met de onderzoekers, d.d. 9 april 1968, 28 augustus 1968 en 15 oktober 1968.

¹⁶ Rapport Grenzen en Mensen, deel I, Nijmegen februari 1969.

volgens het I.T.S. het wij-bewustzijn, dat zo kenmerkend was voor levende gemeenschappen, zeker niet in kleine gemeenten gevonden, omdat conflicten daar nog veel scherper aan de dag traden dan in grote. Als verklaring voor dit ontbreken van saamhorigheidsbesef werd gewezen op het feit dat het oorspronkelijk nog aanwezige structureel geheel van samenbindende elementen in gemeenten door de specialisatie van functies, zoals wonen, werken en recreëren, verloren was gegaan. Een geforceerde re-integratie van deze elementen kon alleen maar tot 'dorpsisme' leiden: het gemeenschapsleven ging zich afspelen in kleine kernen en wijken.

De gemeente was, zo vervolgt de literatuurstudie, geen geschikte leerschool voor werkzaam staatsburgerschap, hoewel soms het omgekeerde wel het geval kon zijn: het bestuur van kleine gemeenten is vaak een product van gemeentelijk sociaal leven, soepel reagerend op de behoeften van de gemeenschap. Een leefbare samenleving kon bijgevolg uitzicht bieden op een goed functionerende gemeente en niet omgekeerd. Om een leefbare samenleving om te zetten in een goed functionerende gemeente diende ook aan een aantal andere voorwaarden te worden voldaan, omdat bij een bepaalde grootte van de gemeente een redelijk voorzieningenniveau mogelijk is.

Uiteraard rees op dit moment een aantal problemen, zoals:

- Hoe groot is het optimale draagvlak van gemeenten?
- Welk gemeentelijk organisatiemodel is werkelijk efficiënt?
- Wat is het bestuurlijk voordeel van leefbaarheid en tot op welke hoogte moet aan leefbaarheid de voorrang worden gegeven boven efficiënte organisatie?
- Leidt samenvoeging van gemeenten tot oplossing van problemen en zo ja, van welke?
- Zijn de gerezen moeilijkheden überhaupt nog lokaal oplosbaar of is een nieuwe regionale bestuurslaag nodig?

In de literatuur vond het I.T.S. op dit soort vragen geen afdoend antwoord, want bijna alle schrijvers over dit onderwerp besloten hun beschouwingen met achter de schrijftafel bedachte ideeën, waaruit duidelijk bleek, dat zij het centrale probleem - de discrepantie tussen uit schaalvergroting voortvloeiende problemen en het gemis aan een aan deze schaal aangepast bestuur - niet echt hadden onderzocht.

Het I.T.S. stelde daarom aan de stichting voor een zeer uitgebreid en veelomvattend onderzoek uit te voeren, waarin vanuit een hele reeks verschillende invalshoeken werd nagegaan, hoe

1. de gemeente functioneerde als gemeenschapsvorm
2. de gemeente functioneerde als bestuursapparaat
3. de gemeente functioneerde als eenheid in de regio
4. de gemeente functioneerde als instrument van nationaal beleid.

Om dit helemaal te kunnen onderzoeken, was het volgens het I.T.S. noodzakelijk het onderwerp uitgebreider te bestuderen dan alleen in relatie tot de kwestie van de samenvoegingen, want het was immers pas mogelijk te zeggen of samenvoegingen zinvol waren, als alle bovengenoemde elementen nauwkeurig beschreven zouden zijn op een tijdstip gelegen vóór de samenvoeging van gemeenten en die te vergelijken met de toestand op een tijdstip gelegen na die samenvoeging. Pas dan kon de zin van de herindeling worden aangegeven en kon worden bepaald of deze maatregel tot het oplossen van problemen leidde.

Het vervolgonderzoek

Met dit voorstel gingen de onderzoekers voorbij aan de doelstellingen van de opdrachtgevers, die een bijdrage wilden leveren aan de juist in gang zijnde discussie over de herindeling van Zuid-Limburg. Het bestuur reageerde deswege nogal fel op dit onderzoeksvoorstel. Op 3 maart 1969, amper twee weken na de toezending van het concept, werd een spoedeisende vergadering bijeengeroepen van het bestuur en de inmiddels met veel moeite samengestelde begeleidingscommissie, die bestond uit een aantal personen die representatief werden geacht voor het maatschappelijk leven in Zuid-Limburg, met als motief dat er 'twijfel was gerezen aan het nut van wetenschappelijk onderzoek'.¹⁷ Deze vergadering besloot aan de onderzoekers een gewijzigde probleemstelling voor te leggen: het stond vast, dat de gemeente niet meer *alle* haar opgedragen taken zelfstandig kon behartigen. Bijgevolg moest, volgens het bestuur, worden onderzocht binnen welk territorium en in welke vorm de tot dusver behartigde taken voortaan moeten worden uitgevoerd. Op grond van deze beperkte vraagstelling diende het I.T.S. een nieuw onderzoeksplan te maken. Bovendien drongen bestuur en begeleidingscommissie er op aan drie studies ineen te schuiven over dezelfde problematiek. Terzelfdertijd werden immers soortgelijke onderzoeken verricht door Prof. Brasz in opdracht van het Stadsgewest Oostelijke Mijnstreek, door het Centraal Adviesbureau voor Publiek-

¹⁷ S.H.C., Archief van de Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten, dossier A-1, Brief van 3 maart 1969.

recht in opdracht van de gemeente Kerkrade en door het I.T.S. in opdracht van de Stichting Positie Zuidlimburgse Gemeenten.

Het voorjaar van 1969 ging heen met overleg tussen Prof. Brasz, Dr Van der Horst van het Centraal Adviesbureau en vertegenwoordigers van het I.T.S. Er werden over en weer vriendelijkheden uitgewisseld en het ontbrak ook niet aan vage toezeggingen, maar uiteindelijk bleken Brasz en Van der Horst maar in heel beperkte mate bereid tot samenwerking met het I.T.S. De Stichting Positie Zuidlimburgse Gemeenten stond weer alleen en dat nog wel op een erg ongelukkig tijdstip, omdat op korte termijn moest worden gereageerd op een plan tot samenvoeging van een groot aantal gemeenten in Limburg, dat door Gedeputeerde Staten op 14 juli 1969 aan de Kroon was gezonden.

Na uitvoerig overleg tussen stichtingsbestuur en onderzoekers werd tot de volgende werkwijze besloten: Aan de gemeenten zou worden voorgesteld Gedeputeerde Staten te berichten dat zij met een definitieve reactie op het voorliggende herindelingsplan wilden wachten, totdat het I.T.S.-rapport klaar was. Om de totstandkoming van het rapport te bespoedigen, werd afgezien van een uitvoerige empirische studie, zoals in februari 1969 door het I.T.S. voorgesteld. In plaats daarvan zou het I.T.S. een veel beperkter studie verzorgen van sociologisch-bestuurskundige aard. Deze studie zou beperkt blijven tot:

- het maken van een sociale kaart
- het ontwikkelen van criteria voor de beoordeling van doelmatigheid in de organisatie van lokaal bestuur
- het aangeven van mogelijke oplossingen voor de Limburgse problemen en
- de keuze van de meest adequate oplossing.¹⁸

Een en ander leidde tot een geheel nieuw onderzoeksvoorstel door het I.T.S. op 5 september 1969 ingediend en uit te voeren door een studiecmissie bestaande uit Prof. Dr J.A.P. van Hoof, Dr Th. Guffens, Drs A.P.M. Clijssen, allen van het Sociologisch Instituut te Nijmegen en Dr J.A. van Kemenade en Drs P.L.C. Nelissen van het I.T.S. De werkzaamheden van deze studiecmissie zouden kritisch worden gevolgd door de reeds bestaande begeleidingscommissie, waarvan alle leden afkomstig waren uit Zuid-Limburg en ondersteund door een contact-

¹⁸ S.H.C., Archief van de Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten, dossier A-1 en A-2.

commissie waarin de Amsterdamse hoogleraar Brasz met een van zijn medewerkers, het Centraal Adviesbureau voor Publiek Recht, de V.N.G. en het I.T.S. zitting namen. Binnen 12 maanden verwachtte men de eindrapportage.¹⁹ In werkelijkheid verscheen een ontwerp van de genoemde sociale kaart al in maart 1970.²⁰ Daarin werden als globale uitgangspunten voor het opstellen van een bestuurlijke indeling genoemd:

- * de aanwezigheid van agrarische en recreatieve functies
- * de bestaande noodsituatie op het stuk van de werkgelegenheid
- * het structureel achterblijven van de welvaart en
- * de chaotische ruimtelijke toestand in de Zuidlimburgse agglomeraties.

Nu staat buiten kijf dat deze uitgangspunten in de loop van de tijd sterk aan verandering onderhevig zijn, terwijl het onmogelijk en onwenselijk is de bestuursorganisatie telkens weer aan te passen aan wisselende omstandigheden. Daarom werd in het eindrapport, dat in september 1970 verscheen,²¹ op basis van bovenomschreven dynamische gegevens uit de sociale kaart gezocht naar regionale samenhangen in het gebied op de genoemde punten. Soms kon worden aangetoond dat de maatschappelijke omstandigheden in een aantal gemeenten grote overeenkomst vertoonden: zo'n gelijksoortigheid van gemeenten leidde tot een zonale gebiedsindeling. Andere gegevens toonden aan dat sommige gemeenten voor hun voorzieningen afhankelijk waren van anderen, of dat gemeenten elkaar in bepaalde opzichten, zoals wonen, werken of recreëren, aanvulden. Het netwerk van samenhangen op basis van ongelijksoortigheid werd aangeduid als een criterium voor een nodale gebiedsindeling. Door beide indelingen op elkaar te leggen, probeerden de onderzoekers patronen te onderkennen van samenhang binnen een beperkt gebied, uitmondend in een patroon van gemeentelijke indelingen en tevens samenhangen te onderkennen binnen een ruimer gebied, uitmondend in een patroon van gewesten. Hier werd derhalve gestreefd naar afstemming van de nieuwe gemeentelijke op de te ontwerpen gewestelijke indeling. De rapporteurs stelden dientengevolge voor tegelijk de derde, de gewestelijke bestuurslaag, en de vierde, de gemeen-

¹⁹ Grenzen en Mensen, deel II, Voorstel vorming studiec ommissie.

²⁰ S.H.C., Archief K.A.V. 49, Dossier betreffende het lidmaatschap van de begeleidingscommissie voor het onderzoek Grenzen en Mensen, aangelegd door Mevrouw M. Stollman.

²¹ Grenzen en Mensen, deel III, De bestuurlijke vormgeving van Zuid-Limburg.

telijke bestuurslaag, te reorganiseren. Zij meenden dat er in Zuid-Limburg vier regio's te onderscheiden waren, die tamelijk nauwkeurig konden worden afgebakend:

- a. Sittard, Geleen met 13 omliggende gemeenten. Hieruit zou één gewest moeten worden gevormd met 5 à 7 gemeenten. Het aantal gemeenten varieerde al naar gelang de centrumgemeenten Sittard en Geleen werden samengevoegd of zelfstandig bleven. De nieuwe gemeenten werden dan a) Grevenbicht, Obbicht, b) Born, Nieuwstadt, Roosteren, Susteren en eventueel Limbricht, c) Geleen, Sittard, Spaubeek, Urmond en eventueel Limbricht en/of Munstergeleen, d) Beek, e) Elsloo, Stein. De varianten waren Geleen, Limbricht, Urmond al dan niet verenigd met Munstergeleen naast Geleen en Spaubeek. Een laatste mogelijkheid was Munstergeleen zelfstandig te laten voortbestaan;
- b. Heerlen met 21 omliggende gemeenten. Ook hier zou een gewest kunnen worden tot stand gebracht met 9 nieuwe gemeenten, te weten a) Amstenrade, Bingelrade, Jabeek, Merkelbeek, Oirsbeek, Schinnen, deel Schinveld en kern Vaesrade, b) Nuth en Wijnandsrade, c) Brunssum en deel Schinveld, d) Hoensbroek, e) Heerlen en deel Schaesberg, f) Nieuwenhagen, Schaesberg en Ubach over Worms, g) Kerkrade en Eijgelshoven, h) Voerendaal, i) Simpelveld en Bochtoltz;
- c. Maastricht kon met 13 omliggende gemeenten worden samengevoegd tot één gewest met 5 nieuwe gemeenten, zijnde a) Maastricht, Borgharen, Itteren, Amby, Heer en kern Bemelen, b) Meerssen en Ulestraten, c) Bunde en Geulle, d) Berg en Terblijt, Cadier en Keer en delen van Gronsveld en Bemelen, f) Eijsden en kern Gronsveld;
- d. het landelijke zuidelijke gebied, dat tot dan toe uit 13 gemeenten bestond, zou één gewest met 4 à 5 nieuwe gemeenten kunnen vormen. Samengevoegd werden a) Hulsberg, Klimmen, Schimmert, Valkenburg en een deel van Wijlré, b) St. Geertruid, Margraten en andere deel Wijlré, c) Gulpen, Slenaken, Wittem en rest van Wijlré, d) Vaals. Een mogelijke variant was splitsing van de grote gemeente Valkenburg in Schimmert, Valkenburg en deel van Wijlré enerzijds en Hulsberg en Klimmen anderzijds.

Dit voorstel, dat door het stichtingsbestuur werd overgenomen, reduceerde het bestaande aantal van 64 gemeenten met een zeer groot aantal vrijwillige samenwerkingsverbanden tot 4 gewesten met bestuurlijke bevoegdheid en 23 à 26 gemeenten. Het plan voldeed naar de mening van onderzoekers en bestuur aan een aantal fundamentele eisen. Er was

sprake van synchronisatie, d.w.z. de nieuwe indeling was afgestemd op de aard van de huidige en toekomstige bestuurlijke problemen in de streek. Tevens was sprake van bestuurskracht, wat inhield dat de nieuwe gemeenten - waarvan er slechts 5 tot 8 minder dan 10.000 ingezetenen, maar steeds minstens 6.000 inwoners telden - in staat zouden zijn de hen opgedragen taken naar behoren uit te voeren. Het was ook een democratisch plan, doordat de behartiging van individuele en groepsbelangen optimaal gegarandeerd waren.

Weinig respons

Hoewel dit plan, wat de gemeentelijke herindeling betreft, opmerkelijk dicht bij de uiteindelijk in 1982 gerealiseerde gemeentelijke indeling stond, kreeg het bepaald geen stormachtig onthaal. In 1972 moest het bestuur zelfs constateren, dat haar plan nauwelijks een rol had gespeeld bij de discussie omtrent de herindeling. Om dit te kunnen verklaren, dienen we opnieuw aandacht te besteden aan de ontwikkeling die het denken van het Provinciaal Bestuur over gemeentelijke herindeling had doorgemaakt sedert het moment, waarop de Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten haar werkzaamheden was begonnen.

De gedachtenvorming ter Provinciale Griffie had zich op volstrekt autonome wijze ontwikkeld. Men kan zelfs zeggen dat de plannen van de Provincie in de schoot van het College van Gedeputeerde Staten vrijwel zonder enig contact met betrokkenen waren uitgewerkt. Een aantal kenmerken van de gedachtenvorming binnen het College van Gedeputeerde Staten moge ter adstructie van deze stelling aangehaald worden:

* Gedeputeerden gingen ervan uit dat de sociale verbanden onafhankelijk waren van de bestuurlijke organisatie. Naar hun mening zou het sociale leven nauwelijks hinder ondervinden van een herindeling van gemeenten. Zij waren dientengevolge niet overtuigd van het nut van sociologisch onderzoek in deze kwestie. De gemeentelijke herindeling was voor G.S. louter een bestuurskundig probleem.

* Gedeputeerden hebben zich nooit veel zorgen gemaakt argumenten te vinden, die een herindeling konden schragen, hoewel daarop regelmatig van ambtelijke zijde was aangedrongen. Zo bracht het hoofd van de 1e afdeling ter Provinciale Griffie op 9 februari 1968 een uitvoerige nota in het College,²² met een uiteenzetting over de welvaarts- en

²² S.H.C., E.A.N. 685, Archief Ensink, Gemeentelijke Herindeling.

welzijnsontplooiing van de Limburgse burgers als grondslag voor de bestuurlijke herindeling. Ook de Provinciale Planologische Commissie heeft zich in augustus 1968 in een prae-advies beraden op functionele uitgangspunten.²³ Deze commissie meende dat de gemeente een apparaat voor de bestuurlijke begeleiding van maatschappelijke ontwikkelingen diende te zijn. Het leek haar dat de gemeentegrenzen daar gelegd moesten worden, waar aansluiting werd gevonden bij langzaam aan gegroeide maatschappelijke eenheden, verpersoonlijkt in de stadsgewesten: elk stadsgewest diende volgens haar tot één gemeente te worden omgebouwd.

Al deze ideeën hebben er echter niet toe geleid, dat aan de considerans van het herindelingsvoorstel tussen 1966 en 1969 werd veranderd. Het College van Gedeputeerde Staten heeft zich in die tijd alleen met kwesties rond de begrenzing van de nieuwe gemeenten, de grootte der te vormen gemeenten en het aantal te vormen gemeenten bezig gehouden. * Gedeputeerden luisterden vooral naar de opvattingen van de opeenvolgende Ministers van Binnenlandse Zaken, J. Smallegenbroek, P.J. Verdam, H.K.J. Beernink, J.W. Geertsema en W.F. de Gaay Fortman, en besteedden weinig aandacht aan de geluiden uit de regio zelf. Voor die houding kregen zij ook ruim steun uit het ambtelijk apparaat. In februari 1968 waarschuwde het hoofd van de 1e afdeling nadrukkelijk voor de gevolgen van inspraak vooraf. Hij schreef letterlijk 'bijzonder ongerust (te zijn) over *het lokale denken* van vele hooggeplaatste bestuurders in Limburg uit de gemeentelijke sfeer'. De Commissie Bestuurlijke Vormgeving van de Oostelijke Mijnstreek, die medio 1967 was ingesteld om Gedeputeerden op het stuk van de herindeling van de Oostelijke Mijnstreek terzijde te staan, rondde haar werkzaamheden spoedig af. Op 11 maart 1968 bracht zij een eindverslag uit, waarin zij aangaf dat Zuid-Limburg in bestuurlijk opzicht achter liep bij de maatschappelijke ontwikkelingen. Dat rechtvaardigde een herindeling. Bij de concretisering van dit idee liepen de meningen echter ver uiteen. De meerderheid was van mening, dat tenminste de vier gemeenten, die in 1968 al groot genoeg waren om hun taak naar behoren te kunnen vervullen, dienden te worden gehandhaafd. De minderheid wilde van de hele Oostelijke Mijnstreek één gemeente maken.²⁴

²³ S.H.C., E.A.N. 685, Archief Ensink, Prae-advies van de Provinciale Planologische Commissie, d.d. 9 augustus 1968.

²⁴ S.H.C., E.A.N. 685, Archief Ensink, Nota aan G.S. over de uitgangspunten van beleid inzake de herindeling van gemeenten, d.d. 9 februari 1968, cursivering origineel.

* De uitgangspunten van de Minister van Binnenlandse Zaken waren geformuleerd bij het bezoek van Staatssecretaris Westerhout van Binnenlandse Zaken van 25 maart 1966, dat hiervoor is gereleveerd. De belangrijkste punten waren:

1. Minimumgrootte der gemeenten van 10.000 à 15.000 inwoners.
2. Drie gemeenten in de Oostelijke Mijnstreek met 75.000 tot 100.000 inwoners.
3. Geen rekening houden met intergemeentelijke samenwerking en gewestvorming.

Deze gedachten zijn tot het bezoek van Minister De Gaay Fortman aan Maastricht op 5 november 1973 niet gewijzigd. Gedeputeerde Staten hebben zich hoofdzakelijk naar die ideeën gericht. Vooral in de Oostelijke Mijnstreek leverde dat grote moeilijkheden, omdat daar een driedeling met een minimum-omvang der gemeenten van ongeveer 75.000 inwoners door de lokale omstandigheden zeer lastig te realiseren was. Deze beleidsuitgangspunten maakten het onwaarschijnlijk dat Gedeputeerde Staten de resultaten van het onderzoek 'Grenzen en Mensen' bij hun plannenmakerij zouden betrekken. De hoofdpunten uit het I.T.S.-rapport leken hen niet relevant. Aan een uitvoerige considerans hadden Gedeputeerde Staten geen behoefte; voor hen stond als een paal boven water dat iedere waarnemer onmiddellijk bij intuïtie kon vaststellen, dat de bestaande gemeentelijke indeling achterhaald was. Een tweede belangrijk element uit het rapport: de afstemming van de gewestvorming op de gemeentelijke indeling was een aangelegenheid, waar het College zich voorshands buiten moest houden. Alleen de gedachte dat het aantal gemeenten in Zuid-Limburg sterk teruggebracht moest worden, sprak aan. Gedeputeerde Staten hadden de neiging zich door het I.T.S.-rapport alleen maar geruggesteund te voelen: wat men ook bedacht en hoe creatief ook werd gestudeerd, de uitkomst was altijd dat het aantal gemeenten tenminste met twee/derde moest worden gereduceerd. In de brief van 30 november 1971 aan de Minister van Binnenlandse Zaken, waarin het definitieve herindelingsplan is vervat, schrijven Gedeputeerden dan ook uitdrukkelijk: 'Het Rapport Brasz en het I.T.S.-rapport vormen een duidelijke ondersteuning van de stelling, dat de bestuurlijke constellatie in Zuid-Limburg niet ongewijzigd kan blijven'.²⁵ De verwijzing naar de gewestvorming werd in de-

²⁵ S.H.C., E.A.N. 685, Archief Ensink, Brief van G.S. aan de Minister van BiZa, d.d. 30 november 1971, p. 3.

zelfde brief afgewezen met de opmerking, dat Prof. Brasz en het I.T.S.-rapport door het accent te leggen op de gewesten - tenminste feitelijk - de gemeenten reduceerden tot 'een achterhaalde zaak'.²⁶

Het was begrijpelijk dat het bestuur van de Stichting Positie Zuidlimburgse Gemeenten teleurgesteld was over de geringe respons op haar inspanningen. Het I.T.S. had de mogelijkheden van gewestvorming in samenhang met gemeentelijke herindeling onderzocht, maar de Provincie bleek niet bereid rekening te houden met de implicaties van eventuele gewestvorming. Dat standpunt was te meer bevreemdend, omdat de discussie over gewestvorming allerwege intensief werd gevoerd en landelijk in de jaren 1970-1974 een hoogtepunt bereikte. Naar de mening van de stichting hadden Gedeputeerden een belangrijk bestuurskundig probleem laten liggen. Als er gewesten tot stand zouden komen, zouden de Zuidlimburgse gemeenten waarschijnlijk opnieuw moeten worden ingedeeld. Immers, met elf gemeenten, zoals Gedeputeerde Staten voorstelden, kon in Zuid-Limburg ten hoogste één gewest worden gevormd en dat zou dan feitelijk een mini-provincie zijn, waarmee het instellen van een vierde bestuurslaag overbodig zou worden.

Een nieuwe studie door de V.N.G.

Op grond van deze overwegingen besloot het bestuur een nieuwe, maar nu zuiver bestuurskundige studie te laten uitvoeren. De V.N.G. werd uitgenodigd daarvoor onderzoekers beschikbaar te stellen. Al op 14 december 1971, twee weken na het verschijnen van het definitieve herindelingsplan van Gedeputeerde Staten, was met de V.N.G. in beginsel overeenstemming bereikt over dit onderzoek.²⁷ Deze keer werd er nadrukkelijk voor gewaakt aan de onderzoekers een te vage opdracht te verstrekken. Na intensief overleg tussen onderzoekers en bestuur werd op 23 maart 1972 de probleemstelling nauwkeurig geformuleerd met de volgende woorden: 'Welke zijn de maatschappelijke taakstellingen voor Zuid-Limburg voor de verwezenlijking waarvan de respectieve overheden zich geplaatst zien en op welke wijze dient met name de lokale overheidsorganisatie georganiseerd en ruimtelijk gestructureerd te zijn om op doelmatige en democratische wijze aan deze taakstellingen vorm te geven, waarbij als algemene richtlijn het beginsel van een gedecen-

²⁶ T.a.p., p. 4.

²⁷ S.H.C., Archief van de Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten, dossier A-5.

traliseerde bestuursopbouw wordt gehanteerd'.²⁸

Omdat het onderzoek door de V.N.G. niet al te uitvoerig mocht worden, werd afgesproken eerst de geografische en maatschappelijke kaders te onderzoeken, vervolgens de door het I.T.S. verzamelde gegevens bij te stellen en tenslotte de doeleinden, die gemeenten en hogere overheden zich op het stuk van begeleiding van maatschappelijke processen hadden gesteld, te inventariseren. In een vijftal tussenrapporten werd tussen april 1972 en september 1973 verslag gedaan. Drie interessante conclusies over de toenmalige samenleving en het functioneren van de overheid uit die rapportage verdienen vermelding.

De onderzoekers toonden aan dat de maatschappelijke problemen zich sedert 1965 in Zuid-Limburg op heel andere wijze hadden gemanifesteerd dan elders in het land, tengevolge van de sluiting van de mijnen, de gevolgen voor het landschap van veranderd bodemgebruik en de concurrentie van aangrenzende gebieden in het buitenland bij de vestiging van nieuwe bedrijven. De bijdrage van de overheid aan het opvangen van deze problemen liet nogal te wensen over, omdat weliswaar werd gepleit voor een internationale aanpak, maar in de praktijk alleen oplossingen in nationaal en soms zelfs slechts in regionaal verband werden gekozen. Overigens vertoonde het beleid van de hogere overheden ook veel gebreken. Zo realiseerden de hogere overheden zich meestal niet, dat hun beleid reacties oproep in de aangrenzende Belgische en Duitse gebieden, was er een groot verschil tussen bestuursprincipe en bestuurlijke praktijk en hinderden de hogere overheden en de lagere elkaar regelmatig. Ook het functioneren van de lagere overheden was vaak onvoldoende. Uit gesprekken, die de onderzoekers voerden met de vijftig bij de stichting aangesloten gemeentebesturen bleek, dat de gemeenten vrijwel nooit een eigen werkgelegenheidsbeleid voerden. Sommige gaven ruitelijk toe dat werkgelegenheid voor hen geen punt van overweging was, andere deelden mee dat zij zich daartoe onlangs bij een industrieschap hadden aangesloten en van die zijde wel zouden vernemen wat verlangd werd. Het milieu leverde voor de meeste gemeenten zo weinig problemen op, dat men kon volstaan met toezicht op illegaal vuil storten. Op het stuk van de voorzieningen ter bevordering van de leefbaarheid kwam men gewoonlijk niet uit boven het niveau van de sportaccommodatie en het gemeenschapshuis. Waar het de volkshuisvesting betrof, bleek een aantal gemeenten met handen en voeten

²⁸ S.H.C., Archief van de Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten, dossier A-5.

gebonden aan projectontwikkelaars; andere waren door beleid van de Provincie, gericht op het voorkomen van suburbanisatie, niet meer in staat te bouwen, terwijl weer andere door financiële omstandigheden niet in staat waren de vigerende bestemmingsplannen uit te voeren. Tenslotte kon niet anders worden vastgesteld dan dat het bestuurlijk functioneren van alle overheden gebrekkig was: men sprak van democratisering maar bleef wars van een dialoog.²⁹

Wie verwachtte dat deze dramatische toestand tot voorstellen zou leiden, die tamelijk rigoureuus waren en een volledige herziening van de bestuursorganisatie van hoog tot laag zou vragen, kwam echter bedrogen uit. Tot zover kon men met spanning uitzien naar de conclusies. Het eindrapport van de V.N.G., dat in april 1974 verscheen onder de titel 'Lokaal en Regionaal Bestuur in Zuid-Limburg', bevatte echter weinig meer dan het voorstel van Zuid-Limburg een gewest te maken en de 59 nog bestaande gemeenten te hergroeperen tot 21 nieuwe. In de vergadering van het stichtingsbestuur spraken diverse leden hun teleurstelling uit. De voorzitter maakte gewag van een eenzijdige studie, die weinig relatie had met het I.T.S.-rapport, terwijl de secretaris klaagde over de geringe diepgang en het ontbreken van nieuwe elementen.

Nu twee studies niet het gewenste resultaat hadden opgeleverd, besloot het bestuur geen voorstellen meer aan de leden te doen voor nieuwe activiteiten. Uit de notulen van de vergadering van 23 oktober 1974 blijkt, dat het bestuur meende, dat de gemeenten de aangereikte documenten maar naar eigen inzicht moesten benutten om op het stuk van gewestvorming en herindeling hun eigen keuze te bepalen. Enige pogingen van aangesloten gemeenten het stichtingsbestuur tot voorbereiding van acties tegen de herindeling te bewegen, werden energiek afgewezen met verwijzing naar de statuten, die voorschreven dat de stichting studeert, niet ageert.

Conclusie

Ons overzicht van de activiteiten van de Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten heeft drie ernstige moeilijkheden blootgelegd, die in hoge mate kenmerkend waren voor de jaren zestig en zeventig.

* De wetenschapsbeoefening was zover van de praktijk van het leven

²⁹ S.H.C., Archief van de Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten, dossier A-4, Verslagen van gesprekken met gemeentebesturen en Nota's Overheid-Burger-Gemeenschap, no. 1-5.

weggegroeid, dat het nauwelijks nog mogelijk was van daaruit tot beleidsaanbevelingen te komen. Ten eerste vergde de voorbereiding van de I.T.S.-studie te veel kostbare tijd; ten tweede kwamen de onderzoekers met een werkplan, dat in hoge mate onrealistisch was en ten derde bleken zij sociologische en bestuurskundige problemen te verwarren. Ondanks herhaald contact met het Provinciaal Bestuur slaagden zij er niet in aansluiting te vinden bij de beleidsuitgangspunten van het College van Gedeputeerde Staten, de initiatiefnemers voor de herindeling, zodat er geen dialoog op gang kon worden gebracht. Met de V.N.G. was het nog droeviger gesteld. Deze zag wel kans de vinger op de zere plek te leggen, maar toen het er op aankwam de analyse van de problemen in concrete beleidsvoorstellen te vertalen, kwamen de rapporteurs niet verder dan een variant op de modieuze trends van het moment.

* Een fundamentele moeilijkheid werd gevormd door de toenemende inconsistentie van het overheidsbeleid. In talloze opzichten was de samenhang tussen Rijks-, Provinciaal en gemeentelijk beleid verloren gegaan. Dat leidde er toe dat de bestuursorganen elkaar bij de oplossing van allerlei problemen voor de voeten liepen en dat zij - elk voor zich - in plaats van aansluiting te zoeken bij reële behoeften aan welzijn bij de burgers, steeds weer met veel aplomb schijnoplossingen verdedigden. In plaats van de door sociologen op theoretische gronden zo krachtig verdedigde interactie tussen sociale fenomenen en netwerken van beleidsorganen,³⁰ had Nederland te maken met een toenemende fragmentatie van beleid en samenleving. De vaststelling van dit manco in het V.N.G.-rapport had dienen te leiden tot een pleidooi voor een betere taakverdeling tussen de overheidsorganen, doch produceerde slechts een reconstructie van het bestaande apparaat. Pas nadat de verhoudingen tussen Rijk, Provincie en gemeenten duidelijk vastgesteld zouden zijn, had men kunnen bekijken of de bestaande gemeenten voor de nieuwe taken voldoende waren toegerust.

* Het Provinciaal Bestuur van Limburg heeft gemeend het buitengewoon gecompliceerde probleem van de bestuurlijke reorganisatie op eigen houtje te kunnen oplossen. Uit wantrouwen tegen de meest ervaren personen, die men hield voor behartigers van eigen belangen, hebben Gedeputeerden nooit enige poging aangewend om tot een dialoog met de meest direct betrokkenen te komen. Ongetwijfeld zou zo'n dialoog moeilijkheden hebben opgeleverd, maar tot tijdsverlies had zij nauwelijks kunnen leiden. Immers ook nu verstreken er 16 jaar tussen de aan-

³⁰ H.P.M. Goddijn, *Het functionalisme in de sociologie*, Assen 1968, p. 189-192.

kondiging van een toekomstige gemeentelijke herindeling in Zuid-Limburg door de regering en de realisatie daarvan.

Onder deze omstandigheden valt het bestuur van de stichting te prijzen, omdat het zolang bleef zoeken naar mogelijkheden om de samenhang in het overheidshandelen te herstellen en tegelijk met lankmoedigheid getracht heeft de relatie tussen wetenschap en beleid te herstellen; dat het daarin niet slaagde, was niet aan haar inventiviteit en creativiteit te wijten. IJverig geholpen door de leden van de begeleidingscommissie is het bestuur er enkele keren in geslaagd de onderzoekers weer op het goede spoor te brengen. De pogingen om de discussie over gemeentelijke herindeling van de gebruikelijke straatrel naar een meer intellectueel niveau te verheffen, zijn ondanks de teleurstellingen toch in hoofdzaak geslaagd. Dat de wetgever uiteindelijk in hoofdzaak koos voor de gematigde herindelingsvoorstellen, die de Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten steeds had voorgestaan, zal voor de initiatiefnemers ongetwijfeld een troost zijn geweest.

JAARVERSLAG 1983

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

INLEIDING

1983 is voor het Sociaal Historisch Centrum positief verlopen. Een aantal perspectieven in voorafgaande jaren ontstaan, kon worden gerealiseerd. Drie belangrijke ontwikkelingen dienen in dit verband te worden vermeld.

In wetenschappelijk-organisatorisch opzicht werden nieuwe wegen ingeslagen. Op grond van het Koninklijk Besluit van 30 maart 1982, dat het instituut in de gelegenheid stelt een bijzondere leerstoel bij de Algemene Faculteit van de Rijksuniversiteit Limburg in te richten om onderwijs te geven in de veranderingen in de samenleving in het verleden in relatie tot de typologie van maatschappijvormen met het accent op Limburg en de aan deze provincie grenzende regiones, is de directeur van het Sociaal Historisch Centrum, Dr J.C.G.M. Jansen, met ingang van 1 augustus 1983 tot bijzonder hoogleraar benoemd. Ook andere vormen van samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg zijn in 1983 gerealiseerd. Een overeenkomst tot het gezamenlijk ordenen van een deel van de Jezuïetenbibliotheek werd uitgevoerd. Overeenstemming is bereikt over een gecoördineerde beschrijving van de bibliotheken van de Rijksuniversiteit Limburg en het Sociaal Historisch Centrum door deelname van het S.H.C. aan het Pica-samenwerkingsverband, dat tot doel heeft langs geautomatiseerde weg te komen tot een uniform beheer van wetenschappelijke bibliotheken.

Voorts is de restauratie van de Andrieskapel, Achter de Barakken te Maastricht, ter hand genomen. Dit gebouw is gelegen op loopafstand van het kantoor van het S.H.C. en bestemd om als archiefdepot te worden gebruikt. Het zal medio 1984 in gebruik worden genomen en dan ongeveer 6.000 m' archief kunnen herbergen. Verwacht mag worden dat door deze extra opbergcapaciteit het Centrum tot het einde van deze eeuw over voldoende magazijnruimte zal beschikken.

Tenslotte werd het Centrum betrokken bij de uitvoering van het Woordenboek der Limburgse Dialecten (W.L.D.). Voor dit Woordenboek zijn sedert de jaren dertig gegevens verzameld. Het merendeel van de documentatie berust bij de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde, waar ook een begin was gemaakt met de samenstelling van het Woordenboek zelf. Toen bleek dat de Katholieke Universiteit te Nijmegen in de toekomst niet in staat zou zijn voldoende arbeidskrachten beschikbaar te stellen voor de afwerking van het W.L.D., heeft het Provinciaal Bestuur van Limburg een formatieplaats tot stand ge-

bracht. Tevens werden additionele middelen beschikbaar gesteld om de voltooiing van het Woordenboek der Limburgse Dialecten door middel van een samenwerking van de Katholieke Universiteit en het Sociaal Historisch Centrum te garanderen.

De bovengeschetste ontwikkelingen en de reële perspectieven voor de toekomst, die er door zijn ontstaan, wettigen het vertrouwen dat het Sociaal Historisch Centrum ook in de komende jaren zijn taak zal kunnen vervullen. Dat deze ontwikkeling mogelijk is geweest in een tijd van ernstige economische moeilijkheden, stemt tot grote dankbaarheid jegens allen die hieraan hun medewerking hebben verleend.

BESTUUR

De heren J.H. Ensink en Mr E.G.G.M. Rutten, vertegenwoordiger van de Vereniging van Limburgse Gemeenten, trokken zich aan het einde van het verslagjaar terug als lid van het bestuur; eerstgenoemde omdat hij de statutaire leeftijdsgrens had bereikt, laatstgenoemde omdat hij sedert zijn pensionering als burgemeester van Tegelen zijn relatie met de vertegenwoordigende instelling had verloren. Het bestuur is beide heren, die lange tijd zitting hadden in het bestuur, bijzonder erkentelijk voor de grote inzet, waarmee zij de belangen van het Sociaal Historisch Centrum hebben behartigd.

Dr J.F.R. Philips, tot 1979 directeur van het Sociaal Historisch Centrum, werd bereid gevonden zich voortaan als lid van het bestuur in te zetten voor het instituut, waaraan hij 25 jaar verbonden is geweest. Mevrouw N. Lázár-Schilthuis, wethouder van Onderwijs en Cultuur van de gemeente Maastricht, werd door het bestuur van de Vereniging van Limburgse Gemeenten aangewezen als een van haar vertegenwoordigers in het bestuur. Zij vervangt de heer M. Debats, die zelf op persoonlijke titel zijn activiteit als bestuurslid voortzet.

De heren J.M. Weijers en Drs J.J.C. Huyben werden voor een periode van vijf jaar opnieuw tot lid van het bestuur benoemd. Mr P.M.M.C. Palmen, voorzitter van de Stichting, gaf einde 1983 de wens te kennen in verband met zijn gezondheidstoestand in de eerste maanden van 1984 terug te treden als voorzitter. Hij heeft zich wel bereid verklaard zitting te blijven houden in het Dagelijks Bestuur. Het streven naar versterking van de vertegenwoordiging uit de kring der gemeentebesturen en naar vertegenwoordiging uit België zal, gezien ontvangen toezeggingen begin 1984, tot enkele benoemingen leiden.

Het Algemeen Bestuur vergaderde op 16 juni 1983. Tijdens deze ver-

gadering herdacht het bestuur de overleden oud-voorzitter Ir C.E.P.M. Raedts en werd, behalve over de jaarstukken, vooral gesproken over de restauratie van de Andrieskapel en over de benoeming van een bijzonder hoogleraar. Het bestuur nam kennis van het rapport met betrekking tot de benoeming van een bijzonder hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Limburg, uitgebracht door het College van Toezicht, bestaande uit Dr G.C.P. Linssen, Prof. Dr H. Philipsen, Prof. Dr P. Thung en Prof. Dr A.M. van der Woude en besloot de conclusies van dit rapport te onderschrijven, zodat werd besloten Dr J.C.G.M. Jansen tot bijzonder hoogleraar te benoemen.

Het bestuur nam met bijzonder genoeg kennis van de voortgang van de restauratie van de Andrieskapel. De in dit verband aangeane overeenkomsten, houdende vooreerst aankoop van gronden en opstallen voor een bedrag van f 55.000,-- uit door particulieren aan de Stichting Vrienden van het Sociaal Historisch Centrum beschikbaar gestelde middelen en vervolgens in opdracht van het Algemeen Bestuur door het Dagelijks Bestuur met de Limburgse Monumentenstichting gesloten overeenkomst betreffende deze restauratie, werden goedgekeurd. Beide akten werden op 14 december 1982 voor notaris Smeets gepasseerd.

Voorts is gesproken over de samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg. De discussie heeft onder meer gehandeld over de uitvoering van plannen, waarmee de Minister van Onderwijs en Wetenschappen, Dr A. Pais, zich op 30 maart 1981 gaarne accoord had verklaard, alsmede over het door de R.L. en het S.H.C. gezamenlijk opzetten van een studierichting geschiedenis van de West-Europese samenleving, waarvoor het College van Bestuur sedert mei 1982 plannen heeft laten ontwikkelen. De bij deze gelegenheid getroffen besluiten zullen hierna onder het hoofd Samenwerking worden gereleveerd.

Het Dagelijks Bestuur kwam bijeen op 24 januari, 16 maart, 10 mei, 16 juni, 14 september en 19 december. Het Dagelijks Bestuur hield zich behalve met de voorbereiding van de algemene bestuursvergadering ook bezig met personeelsaangelegenheden, het acquisitieplan van de afdeling archief, de verdeling van de managementtaken binnen het instituut, het entameren van een onderzoek naar de geschiedenis van het verzet in Limburg, de aanschaf van een tekstverwerker en de uitvoering van enkele opdrachten in het kader van contractonderzoek.

Goede contacten werden onderhouden met Gedeputeerde Staten en vertegenwoordigers van de beide andere grote subsidiënten, het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen en de gemeente Maastricht. De contacten tussen voorzitter, secretaris en directie waren frequent. Voor

de samenstelling van het bestuur zij verwezen naar de lijst, die als bijlage bij dit verslag is opgenomen.

BUREAU

In de samenstelling van het personeel, in dienst van de Stichting, zijn in 1983 twee wijzigingen gekomen. Per 15 mei 1983 werd Dr H. Crompvoets te Meijel aangesteld ten behoeve van de uitvoering van het Woordenboek der Limburgse Dialecten. Op 1 september 1983 trad Drs F. Cammaert voor de duur van een jaar in dienst van het S.H.C. voor het voorbereiden van een studie over de geschiedenis van het verzet in Limburg. De benoeming van Dr Crompvoets is mogelijk geworden doordat in het kader van het voor het herstructureringsgebied Zuid-Limburg geldende 100- c.q. 65-arbeidsplaatsenplan een formatieplaats aan het Sociaal Historisch Centrum werd toegewezen. Drs Cammaert wordt gedurende een jaar betaald uit middelen, beschikbaar gesteld door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen. Het tijdelijk dienstverband met Drs J.J.F. van den Boogard en mevrouw M.E.J. Charpentier is omgezet in een vast dienstverband.

De Stichting Vrienden van het Sociaal Historisch Centrum bleek bereid op te treden als werkgeefster voor een zestal personen, dat in de loop van 1983 is aangesteld voor de uitvoering van de met de Rijksuniversiteit Limburg aangegane overeenkomst voor de ordening van de Jezuïetenbibliotheek.

Alle afdelingen kregen ondersteuning van medewerkers in het kader van de Werkgelegenheidsverruimende Maatregel en in het kader van de Wet Sociale Werkvoorziening. Daardoor kon een aantal werkzaamheden versneld worden uitgevoerd. De bibliotheek kreeg hulp van een zestal personen, dat gezamenlijk 2,9 manjaren werkte. Daartoe behoorde ook een medewerker met een voltooide opleiding aan de Bibliotheek- en Documentatieacademie. Bij het archief waren vier personen in voornoemde regelingen werkzaam, die tezamen 1,8 manjaren volmaakten. Ook hier kon personeel worden aangesteld, dat deels bij de ordening kon worden ingeschakeld. Overwegend waren zij evenwel belast met schoning van archieven en magazijnwerk. De algemene dienst had hulp van zes personen. Zij werkten 4,4 manjaren. Bij het onderzoek waren vijf personen ingeschakeld (3,5 manjaren), waaronder drie met een voltooide academische opleiding. Een van hen werd door de Belgische overheid als 'Bijzonder Tijdelijk Kader' beschikbaar gesteld.

Helaas zijn de mogelijkheden om op deze wijze hulpkrachten aan te trekken in de loop van 1983 aanzienlijk verminderd. Zowel de uitvoering van de Wet Sociale Werkvoorziening als de W.V.M. zijn getroffen door ingrijpende bezuinigingen, waardoor in de tweede helft van 1983 nog slechts één medewerker in W.V.M.-verband kon worden aangehouden. Doordat in het laatste kwartaal van 1982 een vijftal W.V.M.-ers was aangesteld, was het mogelijk de gevolgen van de teruggang in plaatsingen enige tijd uit te stellen. Niettemin dienden andere wegen te worden bewandeld om de werkzaamheden nog in het gewenste tempo te laten verlopen. Tegen het einde van 1983 is daarom overleg geopend met het Gewestelijk Arbeidsbureau om te bereiken dat in 1984 op basis van vrijwilligheid een werkervarings-opleidingsproject voor jeugdige werklozen zou kunnen starten.

Het effect van deelname aan een W.V.M.-werkervaringsproject is voor de betrokkenen groter geweest dan in voorgaande jaren. Een derde van de geplaatsten heeft tijdens of kort na de beëindiging van het project een functie in een normaal dienstverband kunnen aanvaarden. Hoewel dit percentage gunstig afsteekt tegen het provinciaal gemiddelde, blijft het rendement van werkervaring laag. Wellicht kan een samengaan van werkervaring met scholing tot betere resultaten leiden. In de W.V.M. was het erg moeilijk de geplaatsten een gerichte bijkomende beroepsopleiding te geven, omdat de plaatsingen veelal tot stand kwamen op tijdstippen, waarop het niet mogelijk was in te schrijven voor een zinvolle cursus. Een regeling op basis van vrijwilligheid biedt in dit opzicht waarschijnlijk meer mogelijkheden.

Sedert 1 januari 1980 is het bureau georganiseerd in vier afdelingen: algemene dienst, bibliotheek, archief en onderzoek. Aan het einde van het verslagjaar was de formatieve personeelssamenstelling als volgt:

- Drs J.J.F. van den Boogard, onderzoek
- Drs A.P.M. Cammaert, onderzoek
- Mevr. M.E.J. Charpentier, bibliotheek
- Dr H.J.G. Crompvoets, onderzoek
- Mevr. Drs E.C.M. Fleré, hoofd bibliotheek
- Dr J.C.G.M. Jansen, directeur
- Drs L.H.M. Kreukels, hoofd onderzoek
- W.A.A. Mes, hoofd archief
- Mevr. M.C. Mommers-Bakker, hoofd algemene dienst
- Mevr. H.H.M. Okrogelnik Nagornik-Willems, bibliotheek
- Mevr. E.M. Schilder, algemene dienst

- Mevr. M.H.H.E. Volkers-Geuskens, bibliotheek
- Mevr. A.M.L. Wijnands-Van Someren, archief
- M.I.M.A. Wijnen, archief

De diverse afdelingen werden via bijzondere regelingen geassisteerd door de volgende personen:

Algemene dienst:	J.H.M. Delzainne, H. Hardy, H.A.H. Jeukens, H.E. Monfrance, E.L.G.H. Smeets en N.H.J. Soeters;
Bibliotheek:	T.M.R. Aarts, H.M.L. Huygen, A.M.L.G. Janssen, A. Kramer, P.H.W. van Kranenburg en G.H.L. Vandenboorn;
Archief:	A.H. Bleeser, G.L.G. Hamelers, A.M.A. Renzen en J. Vangel;
Onderzoek:	E.J.G. Boshouwers, Drs P.J.H. Brock, H.M. Janssen, M. Kellens, lic. en Drs E.van Royen.

Ten behoeve van de ordening van de Jezuïetenbibliotheek zijn op tijdelijke basis aangetrokken: T.M.R. Aarts (sedert 16 mei), W. Bos (1 augustus), mevrouw C.A.W. Geurten (1 september), mevrouw N.M.J. Herben (1 september), A. Mommers (16 april), F.A.M. Pustjens (1 september) en J.L.M. Spa (16 mei).

Een belangrijk deel van de genoemde personen was slechts gedurende een deel van het jaar bij het Sociaal Historisch Centrum werkzaam. Onze erkentelijkheid gaat uit naar de heer Smits, directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau en de directeur van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven, die zich inspande deze arbeidskrachten beschikbaar te stellen.

De heren L.J. Lucassen en F.G.J. Jacobs verrichtten tijdens het verslagjaar wederom belangeloos talrijke werkzaamheden ten behoeve van onderzoek, bibliotheek en algemene dienst. Per 1 november 1983 trad de heer Jacobs terug. Hem zij oprecht dank gezegd voor zijn belangeloze inzet gedurende vele jaren. Dr J.F.R. Philips en Drs J.H.A.E. Cornips verrichten sedert hun pensionering onbezoldigd onderzoekwerk. Ook naar hen gaat onze welgemeende dank uit.

Voor het personeel was de rechtspositieregeling van de Provincie Limburg van toepassing. De salarisadministratie werd verzorgd door de dienst C.P.O. van de Provincie Limburg. De controle op het ziekteverzuim is opgedragen aan de Districts Geneeskundige Dienst te Maastricht.

SAMENWERKING

Evenals in voorgaande jaren werd deelgenomen aan wetenschappelijke bijeenkomsten, vergaderingen, studiedagen en congressen in binnen- en buitenland om zo het contact met collega's in Nederland, België en het Rijnland te intensiveren. Sinds enkele jaren wordt er naar gestreefd deze tamelijk passieve contacten om te zetten in meer actieve vormen van samenwerking. Voor het onderzoek impliceert dit dat wordt gestreefd naar gezamenlijke onderzoeken met andere instituten en naar actieve medewerking aan nationale en internationale congressen. In dat kader heeft de directeur in 1983 met Ir W. van de Westeringh een studie afgerond over bosbouw in het verleden, waarbij door het S.H.C. het historisch onderzoek is verzorgd en vanuit de Landbouwhogeschool te Wageningen bodemkundige en bosbouwkundige bijdragen zijn geleverd. Ook werd voortgang geboekt met een historische studie over teelttechnische aspecten van de graanbouw in het verleden, waaraan door een viertal landbouwkundigen uit Leuven en Wageningen bijdragen zijn geleverd.

Ten behoeve van wat infrastructuur versterkend onderzoek genoemd kan worden, d.w.z. onderzoek dat vooral bedoeld is om de weg te bereiden voor verder onderzoek, is heel intensief gewerkt aan een studie over de waarde van de munten die van de 14e eeuw tot de 18e eeuw in het Maasdal in gebruik zijn geweest. Dit onderzoek wordt gecoördineerd door Prof. F. Irsigler in Trier en uitgevoerd met medewerkers van universiteiten te Göttingen, Leuven, Marburg en Zürich. In december 1983 heeft de directeur over de bijdrage van het S.H.C. aan dit onderzoek in Trier verslag uitgebracht.

Drs L.H.M. Kreukels intensiverde zijn contacten met Engelse mijnbouwhistorici en hield daartoe een tweetal voordrachten aan het Northern College te Barnsley (Yorkshire) onder de titels 'The Social History of the Dutch mining-industry' en 'The collapse of the Dutch mining-industry'.

Door de juridische faculteit van de Rijksuniversiteit Limburg en het Sociaal Historisch Centrum werd op verzoek van de werkgroep strafrechtsgeschiedenis een congres voorbereid dat in mei 1984 tezamen met het Maison des Sciences de l'Homme te Parijs en de International Association for the History of Crime and Criminal Justice te Maastricht wordt gehouden en waaraan ook dezerzijds bijdragen zullen worden geleverd.

De toekomstige samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg heeft

veel aandacht van het bestuur gevergd. Er is aanzienlijke voortgang geboekt. In december 1980 hadden het College van Bestuur en de Universiteitsraad in beginsel ingestemd met een nauwe samenwerking tussen Sociaal Historisch Centrum en Rijksuniversiteit Limburg in de toekomst. De plannen zijn daarna voorgelegd aan de Minister van Onderwijs en Wetenschappen. Deze heeft laten weten met waardering kennis te hebben genomen van de plannen en gaarne in te stemmen met de eerste concretisaties. Daartoe is allereerst gestreefd naar het vestigen van een bijzondere leerstoel vanwege het Sociaal Historisch Centrum bij de Rijksuniversiteit. De hoogleraar, die deze leerstoel bezet, houdt zich sedert 1 augustus 1983 bezig met de studie van de veranderingen in de samenleving in het verleden in Limburg en de daaraan grenzende gebieden, dat is de geschiedenis van de Limburgse samenleving in interregionaal verband.

Voorts wordt gestreefd naar een harmonisatie van het catalogussysteem van de bibliotheken van het Sociaal Historisch Centrum en de Rijksuniversiteit. Dit zal inhouden dat het Sociaal Historisch Centrum automatische verwerking van de catalogi volgens het zogenaamde Pica-systeem zal invoeren. Dit systeem is ontwikkeld voor bibliotheken van universiteiten, hogescholen en de Koninklijke Bibliotheek en reeds bij de R.L. in gebruik. In 1982 kon in het kader van het 250-arbeidsplaatsenplan een medewerkster worden aangetrokken die met de feitelijke werkzaamheden zal worden belast. Ook werden middelen gevonden voor de bestrijding van de niet-personele kosten, verband houdend met dit project en zijn gelden vrijgemaakt voor de aanschaf van de benodigde apparatuur. Over de inhoud van de daartoe te sluiten overeenkomst met de Rijksuniversiteit en het Pica-bestuur werd in de loop van 1983 overeenstemming bereikt. Kort vóór de jaarwisseling hebben de drie betrokken besturen hun instemming betuigd met de in zo'n overeenkomst op te nemen bepalingen en voorwaarden. Een begin van uitvoering wordt in 1984 voorzien.

Intussen heeft de beginnende bibliothecaire samenwerking op ander terrein reeds vruchten afgeworpen. Eind 1982 verzocht het College van Bestuur aan het Sociaal Historisch Centrum hulp bij de ordening van de zogenaamde Jezuïetenbibliotheek, een wetenschappelijke collectie die in 1973 door het Rijk is aangekocht, maar door allerlei omstandigheden moeilijk toegankelijk is. Een aangepaste ordening van deze bibliotheek zal ongeveer 90 manjaren werk vergen. Daarvan kunnen 24 jaren worden uitgevoerd, indien het benodigde personeel door het S.H.C. beschikbaar wordt gesteld. Op 23 december 1982 is een overeenkomst

tussen het College van Bestuur en ons bestuur gesloten, die het mogelijk maakt voor dit doel gedurende drie jaar en drie maanden zeven extra medewerkers in dienst te nemen. De werving van het personeel voor dit project heeft in de eerste helft van 1983 plaatsgevonden. Sedert half april 1983 wordt het project uitgevoerd. De werkzaamheden zijn zo voorspoedig verlopen, dat intussen kon worden besloten ook de integratie van de z.g. Warmondcollectie onder de overeenkomst te brengen.

Op verzoek van het College van Bestuur, dat daartoe op zijn beurt was aangezet door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, is sedert mei 1982 zeer veel aandacht besteed aan het schetsen van mogelijkheden voor een door R.L. en S.H.C. gezamenlijk op te zetten 'Studierichting geschiedenis van de West-Europese samenleving'. In deze studierichting zou een drietal specifieke doelstellingen op historisch-wetenschappelijk, onderwijskundig en arbeidsmarktterrein moeten samenvloeiën. Historisch-wetenschappelijk werd er van uitgegaan, dat afgestudeerden inzicht dienen te hebben in de mogelijkheden om de effecten op lange termijn van beleidsbeslissingen uit het verleden te meten. Onderwijskundig dient te worden aangesloten bij de basisfilosofie van de R.L. Op het terrein van de arbeidsmarkt wordt gestreefd naar bekwaamheid voor diverse soorten functies, ook in internationaal verband. Het was niet erg moeilijk deze doelstellingen in voornoemde 'Schets' te verenigen, zulks vooral dank zij de hulp van Drs J. Beliën, onderwijskundig medewerker van de R.L. De schets kwam eind oktober 1982 gereed. Tengevolge van de bezuinigingen bij het wetenschappelijk onderwijs en de inkrimping van studierichtingen gaf Onderwijs en Wetenschappen echter kort nadien zijn plan op dit project op korte termijn uit te voeren. Intussen is gebleken dat realisatie van een aantal onderdelen van dit plan in een samenwerking met de juridische en de economische faculteit van de R.L. wel kans van slagen zou kunnen maken. Inleidende besprekingen in die richting zijn in 1983 met succes afgesloten. Sammier zijn de contouren van zo'n opleiding aan het papier toevertrouwd voor volgende besprekingsronden.

Ook in ander opzicht is de samenwerking met het onderwijs verbeterd. Aan de M.O.-opleiding geschiedenis te Sittard verzorgt de directeur van het S.H.C. sinds augustus 1979 eenmaal per twee weken gedurende enkele uren een inleiding in de sociale en economische geschiedenis. Met de Nieuwe Lerarenopleiding te Sittard zijn contacten gelegd die er toe hebben geleid, dat het S.H.C. voor de geschiedenisstudenten van deze instelling mogelijkheden schept voor praktisch onderzoek.

De sedert jaren ondernomen pogingen om voor het middelbaar onder-

wijs een leerproject over regionale geschiedenis op te zetten, werpen steeds meer vrucht af. De afdeling Maastricht van de Vereniging van Geschiedenisleraren werkt intensief mee aan het opzetten van een lesprogram over de geschiedenis van de economische crisis uit de jaren dertig in Limburg. Het lesmateriaal, bestaande uit dia's en tekst, zal in 1985 aan de scholen worden aangeboden.

Op verzoek en in samenwerking met het 'Institut d'Education/Fondation Européenne de la Culture' van de universiteit van Parijs-Dauphine en het 'European Institute for Work and Society' (Maastricht) is door het S.H.C. onder de titel 'The experience of nonemployment among workers on forced early retirement' een onderzoek verricht naar de ervaringen, opgedaan met de vervroegde pensionering van mijnwerkers, waarvan de publicatie op korte termijn wordt verwacht.

Bijzonder verheugend was het dat een initiatief van wijlen gouverneur Dr L. Roppe in uitvoering kon worden genomen. In samenwerking met het Provinciaal Archief en Documentatie Centrum (P.A.D.) te Hasselt werd door de heer M. Kellens tot 1 mei 1983 gewerkt aan de samenstelling van een 'Limburgs Biografisch Repertorium'. De heer Kellens werd daartoe door het P.A.D. tijdelijk bij het S.H.C. gedetacheerd. Bij de expiratie van de detacheringsovereenkomst bleek, dat de eerste aflevering, ongeveer 250 pagina's druks omvattend, persklaar kon worden gemaakt. Helaas ontbraken in België de gelden voor een voortzetting van dit project. In december 1983 is van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek toestemming ontvangen dit samenwerkingsproject uit te voeren in het kader van de regeling 'Mensen zonder Werk'.

Als voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht heeft de heer Mes ook in 1983 de publicatie van enige katernen in de reeks Maastrichts Silhouet bevorderd, alsmede een uitgave in de serie 'Vierkant Maastricht'. De groei van de werkzaamheden van de Historische Reeks leidde er toe dat ook de heer Soeters bij deze werkzaamheden werd ingeschakeld.

Ook op het terrein van archivering en bibliotheekordening wordt nuttig samengewerkt. Zo is het Sociaal Historisch Centrum vertegenwoordigd in de Archiefcommissie van het Bisdom Roermond. Deze commissie streeft er naar verbetering te brengen in de verzorging van de parochiële archieven. Vervolgens heeft de heer Mes intensief meegewerkt aan de totstandkoming van een acquisitieplan van de gezamenlijke Limburgse archieven. In dit plan wordt een taakverdeling tussen het Rijksarchief, de gemeentearchieven en het Sociaal Historisch Centrum bij de ver-

werving van particuliere archieven voorgesteld. In 1983 is overeengekomen een jaar lang volgens dit schema te werken.

WOORDENBOEK DER LIMBURGSE DIALECTEN

Aan de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde (N.C.D.N.) is sedert 1965 gewerkt aan de totstandkoming van een Woordenboek der Limburgse Dialecten. Het project omvat drie onderdelen: de agrarische vaktaal, waarvan tien afleveringen zijn voorzien; de niet-agrarische vaktaal, die in zes afleveringen zal verschijnen en de algemene woordenschat, waarvoor weer aan tien afleveringen wordt gedacht. Door omstandigheden is de eerste aflevering uit het onderdeel agrarische vaktaal pas in 1983 verschenen. Van de andere delen was nog geen aflevering gereed. De bijzonder lange duur van het project heeft er toe geleid dat de faculteit der letteren van de Katholieke Universiteit al aan het einde van de zeventiger jaren besloot van medio 1982 af de werkzaamheden aan het W.L.D. niet langer te financieren.

Staking van het project zou impliceren dat er nooit meer een woordenboek van de Limburgse dialecten zou kunnen worden samengesteld. De ontwikkelingen in de landbouw zijn van dien aard, dat het dialect er grotendeels verloren dreigt te gaan. Door het gebruik van landbouwmachines en de invoering van modernere teelttechnieken vervagen de dialectaanduidingen, omdat zij betrekking hebben op verdwijnende vormen van bedrijfsvoering. Bij de niet-agrarische vaktaal is de toestand zo mogelijk nog erger. De meeste ambachten zijn al verdwenen, de overige zijn nog slechts rudimentair aanwezig. In het besef dat er geen weg terug was, heeft een initiatiefgroep, ingesteld door de Culturele Raad Limburg en bestaande uit Prof. Dr J. Goossens te Leuven, Dr J.C.G.M. Jansen te Maastricht, Dr J. Tans te Witteren en Prof. Dr A.A. Weijnen te Malden, zich begin 1982 tot het Provinciaal Bestuur van Limburg gewend, met het verzoek vanuit de provincie naar mogelijkheden te zoeken om de werkzaamheden aan het W.L.D. voort te zetten. Medio 1982 was overeenstemming bereikt over een nieuwe opzet. Uit middelen, beschikbaar in het kader van het 100- c.q. 65-arbeidsplaatsenplan, zou een medewerker kunnen worden aangetrokken, die in acht jaar de zes afleveringen van het tweede onderdeel, de niet-agrarische vaktaal, diende te voltooiën. Deze medewerker kon worden aangesteld door het Sociaal Historisch Centrum en van daaruit gedetacheerd bij de N.C.D.N. te Nijmegen, zodat hij gebruik kon maken van de daar aanwezige vakkennis en ervaring. Een door de univer-

siteit van Nijmegen zelf te leveren medewerker kon zich tegelijk bezighouden met de landbouwtal.

In overleg met het faculteitsbestuur, de directie A-faculteiten van de Katholieke Universiteit te Nijmegen en de directeur van de N.C.D.N. was een detacheringsovereenkomst voorbereid. Behalve in loonkosten diende ook in apparaatskosten te worden voorzien. In dat verband gingen de gedachten uit naar een eenmalige bijdrage van f 105.000,--, waaruit gedurende acht jaar de bijkomende kosten kunnen worden betaald.

Op vrijdag 18 maart 1983 deelde de Commissaris der Koningin, Dr J. Kremers, bij de officiële aanbieding van de eerste aflevering van het Woordenboek mede, dat Gedeputeerde Staten hadden besloten in te stemmen met de plannen van de initiatiefgroep. Per 15 mei werd Dr H.J.G. Cromptoets belast met de uitvoering van de werkzaamheden vanwege zijn grote ervaring met dialectwoordenboeken. Hij had immers in zes jaar tijd vier afleveringen van het Woordenboek der Brabantse Dialecten voltooid. Terzelfdertijd werd een begeleidingscommissie ingesteld, bestaande uit Dr J. Tans, voorzitter, Prof. Dr J. Goossens en Dr J. Cajot als vertegenwoordigers uit Belgisch Limburg, Prof. Dr A. Weijen, oud-directeur van de N.C.D.N., Prof. Dr A. Hagen, directeur N.C.D.N., Mr Drs P.W.J. Houben namens de Vereniging Veldeke en de directeur van het S.H.C.

De begeleidingscommissie kwam met de bewerker overeen dat hij allereerst de vaktaal van bakker en slager zou aanvatten. Dit onderdeel was hem vertrouwd, omdat daarover al een aflevering van het Brabantse Woordenboek gereed was. Al het materiaal voor deze aflevering was voorhanden. Tijdens het werken aan deze aflevering worden voorbereidingen getroffen voor een aflevering over mijnwerkerstaal, waarvoor nog vragenlijsten moesten worden rondgezonden.

Op 31 december 1983 was de aflevering over bakkers- en slagerstaal voor twee/derde in concept gereed en waren de vragenlijsten voor de mijnwerkerstaal samengesteld en verzonden.

CONTACTEN EN VERTEGENWOORDIGINGEN

Dr Philips heeft zitting in het bestuur van de afdeling regionale geschiedenis van de Stichting voor Historisch Onderzoek, terwijl de directeur tot mei 1983 penningmeester was van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis. Bij zijn werkzaamheden als penningmeester werd hij terzijde gestaan door de heer F.G.J. Jacobs en later in het jaar

door de heer N.H.J. Soeters. De directeur bleef zitting houden in de adviesraad van het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen. Hij is voorzitter van de afdeling Cultuurconservering van de Culturele Raad Limburg. Deze afdeling behartigt de belangen van archieven, musea, historische verenigingen en van organisaties op het terrein van milieu en landschap. Vanuit deze afdeling nam hij deel aan een Initiatiefgroep Woordenboek Limburgse Dialecten, die zich ten doel stelt mogelijkheden te zoeken voor voortzetting van de werkzaamheden aan dit woordenboek. Drs Kreukels is lid van de Werkgroep Geschiedenis Confessionele Sociale Beweging aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. De heer Mes is lid van de Commissie voor het Archievenoverzicht voor Limburg, voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht, lid van de sectie geschiedenis van de C.B.C.B. te Maastricht en van de Werkgroep Industriële Archeologie. Van deze laatste groep is ook Dr J.F.R. Philips lid. Mevrouw Wijnands is bestuurslid van de Stichting Historische Reeks Maastricht.

Ter bevordering van de regionale geschiedenis werden de contacten met werkgroepen in Eijsden, Valkenburg, Kerkrade, Beek, Blerick en Meijel voortgezet. De relaties met de universiteiten van Luik, Leuven, Hasselt en Bonn werden ook dit jaar onderhouden. Diverse groepen studenten van middelbare scholen en lerarenopleidingen bezochten het instituut. Drs Kreukels en Prof. Dr Jansen hielden enkele voordrachten en lezingen. De samenwerking met pers, radio en televisie was intensief en leidde tot positieve resultaten. De regelmatige contacten met journalisten hadden een verdere toename van de berichtgeving tot gevolg over de werkzaamheden van het Centrum en de Maaslandse Monografieën via de regionale pers en de regionale radiostations in de beide Limburgen. Het bestuur bleef tot augustus 1983 werktijd van de directeur beschikbaar stellen voor het vervullen van het voorzitterschap van de Provinciale Raad voor het Jeugdbeleid Limburg. Als zodanig was hij tevens voorzitter van de Arbeitsgemeinschaft Jugend van de Euregio Maas-Rhein, lid van de Provinciale Commissie Planning Sociale Ontwikkeling Limburg en van het Provinciaal Orgaan Onderwijs en Beroepsvoorlichting (P.O.O.B.). De benoeming tot bijzonder hoogleraar per 1 augustus 1983 noopte hem zich als voorzitter van de Provinciale Raad en de Arbeitsgemeinschaft terug te trekken. Omdat destijds bij Provinciale Staten van Limburg voorstellen in behandeling waren tot opheffing van de Provinciale Commissie Planning Sociale Ontwikkeling Limburg en het P.O.O.B., zijn de werkzaamheden ten behoeve van deze organen voortgezet tot hun opheffing in de herfst van 1983.

FINANCIËN

De financiën van het Sociaal Historisch Centrum hadden een bevredigend verloop. Evenals in 1981 was de exploitatie nagenoeg sluitend. De vermogenspositie onderging een verdere verbetering.

De bijdragen van de grote subsidiënten stemden overeen met de verwachtingen. De provincie Limburg financierde 50% van de uitgaven tot een totaalbedrag van f 464.245,--. Het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen bepaalde het Rijkssubsidie wederom op 7/9 van het provinciaal subsidie, waaraan f 139.00,-- voor de financiering van de kosten van de extra toegewezen arbeidsplaatsen uit het 250-arbeidsplaatsenplan werden toegevoegd, hetgeen per saldo neerkwam op f 464.000,--. Het Rijk verleende bovendien een investeringssubsidie van ruim f 32.000,-- voor de aanschaf van een tekstverwerker. Van de Minister van Sociale Zaken werd bijna f 188.400,-- ontvangen als vergoeding voor loonkosten voor tijdelijke medewerkers. De gemeente Maastricht nam 3% van de uitgaven voor haar rekening, waaraan zij, zoals gebruikelijk, een vestigingssubsidie van f 5.000,-- toevoegde, zodat het totaal neerkwam op f 28.725,--. De gevolgen van bezuinigingsoperaties bij de diverse overheden bleven beperkt.

De overige inkomsten groeiden opnieuw. In totaal kwamen zij ongeveer f 28.500,-- hoger uit dan geraamd. De groei van de particuliere bijdragen was niet structureel. De gelden zijn voor een belangrijk deel verkregen als vergoeding voor incidentele diensten. Een tamelijk groot aantal opdrachten kon worden uitgevoerd. Daardoor werd op deze post ongeveer f 10.000,-- meer ontvangen dan geraamd. Ook voor 1984 is er een goed gevulde orderportefeuille. Een positief effect hadden ook de afspraken met de bankier. Daardoor daalden de bankkosten tot vrijwel nihil en bleef het bedrag aan ontvangen rentes hoog. Helaas blijft het door de toenemende bezuinigingen bij de overheid onzeker of de financiële injectie die het instituut van particuliere zijde kreeg, voldoende zal zijn om tekorten in de komende jaren te voorkomen.

De financiële administratie vergde dit jaar door de voortgaande groei van het instituut meer inspanningen dan voorheen. Zij werd gevoerd door mevrouw M. Mommers-Bakker en voldeed geheel aan de daaraan te stellen eisen. De accountantscontrole werd wederom verricht door het Centraal Bureau voor Verificatie en Financiële Adviezen van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. De loonadministratie werd verzorgd door de Centrale Personeelsdienst van de provincie Limburg.

HUISVESTING

Sinds april 1974 is het Sociaal Historisch Centrum gehuisvest in een gebouwencomplex aan de Boschstraat te Maastricht. Dit complex is eigendom van de Stichting en vergt tamelijk veel onderhoud. Gelukkig kan het merendeel der werkzaamheden verricht worden zonder grote kosten. Door de directeur van de Stichting Maastrichtse Toeleverings-bedrijven werden twee vaklieden in W.S.W.-verband beschikbaar gesteld. In het verslagjaar werden de onderhoudswerkzaamheden door hen op prijzenswaardige wijze verricht. Een van hen, de heer H.E. Monfrance, besloot vanwege zijn gezondheidstoestand per 1 september 1983 gebruik te maken van de regeling Vervroegde Uittreding. Ons bestuur hecht er aan hem oprecht dank te zeggen voor de vele werkzaamheden die hij gedurende acht jaar heeft verricht.

Geleidelijk wordt heel het gebouw hersteld. In 1983 is vooral gewerkt aan enige werkvertrekken en de gangen op de tweede verdieping. Bij die gelegenheid bleek dat talrijke binnenmuren gebouwd zijn zonder gebruik van cement, hetgeen de schade door verkeerstrillingen verergert. Dit euvel kon zonder veel kosten worden hersteld. Het gehele buitenschilderwerk werd op zulk een manier uitgevoerd, dat tot omstreeks 1990 nog slechts kleine herstellingen van beschadigde delen nodig zullen zijn. Bij die gelegenheid bleek dat enkele tientallen meters goot zodanig versleten waren, dat volledige vervanging nodig was. Aansluitend werden delen van de waterleiding en enig loodgieterswerk onder handen genomen. Op de bovenste etage bleken enkele kozijnen zover versleten dat zij moesten worden vervangen. Andere kozijnen werden weer passend gemaakt. Het geheel is tegelijk geïsoleerd. Bovendien is in de vliering tussen een drietal werkvertrekken en het daarboven aangebrachte zinken dak een extra-isolatie gerealiseerd, waardoor een constante temperatuur in deze werkruimten kon worden bereikt zonder aanpassing van de verwarmingsinstallatie. Uitsluitend het herstel van de goten aan het dak van de kapel Boschstraat 71 moest worden uitbesteed.

Opnieuw werd een bedrag ten laste van de exploitatierekening gereserveerd voor toekomstig groot onderhoud, dat niet in eigen beheer kan worden uitgevoerd en te zijner tijd moet worden aangevat.

Zeer veel aandacht is besteed aan het tot stand brengen van een nieuw archiefdepot. Enkele grote aanwinsten hebben er toe geleid dat begin 1980 het depot aan de Boschstraat vol is geraakt. Op datzelfde moment werd de huur van het hulpdepot aan de Brusselseweg, dat enige jaren in

reserve was gehouden, opgezegd. Naarstig is toen naar een nieuw hulpdepot gezocht. Het bleek mogelijk in Heer een voormalige koelcel voor groente en fruit te huren, waar een grote hoeveelheid archieven uitstekend beveiligd en geklimatiseerd kon worden opgeborgen. Het hulpdepot kon worden ingericht met stalen archiefrekken, overgebleven uit de voormalige hulpdepots aan de Tongersestraat en de Brusselseweg. De huur is gelijk aan die van het oude hulpdepot Brusselseweg. De capaciteit van het nieuwe hulpdepot is iets groter dan die van het oude.

Op langere termijn biedt een hulpdepot echter geen oplossing. De daar bewaarde archivalia zijn bovendien erg moeilijk toegankelijk. In samenwerking met vele instanties, zoals de Monumentenstichting Limburg, het gemeentebestuur van Maastricht, het Provinciaal Bestuur, de Staatssecretaris van C.R.M. en de Minister van Onderwijs en Wetenschappen, is ons bestuur er in geslaagd plannen te ontwikkelen om in de Andrieskapel, op loopafstand van het kantoor, een tweede archiefdepot te vestigen. Het sterk vervallen pand dient grondig te worden gerestaureerd. De kosten zijn geraamd op f 2.400.000,-, waarvan 1,8 miljoen subsidiabel is gesteld in het kader van de Monumentenwet. Bij brieven van 18 februari 1982, 20 april 1982 en 11 mei 1982 hebben achtereenvolgens de Staatssecretaris van C.R.M., het College van Burgemeester en Wethouders der gemeente Maastricht en Gedeputeerde Staten van Limburg medegedeeld dat zij bereid waren tezamen in totaal 90% van het subsidiabele bedrag als monumentensubsidie beschikbaar te stellen, op voorwaarde dat de restauratie van de kapel door de Limburgse Monumentenstichting in nauw overleg met de Rijksdienst voor Monumentenzorg werd uitgevoerd. Op 11 juni 1982 berichtte de Minister van Onderwijs en Wetenschappen dat hij de ontbrekende f 875.000,- voor restauratie en aanpassing van de kapel beschikbaar stelde. Voorts stelde deze minister f 112.000,- beschikbaar voor de inrichting.

Daarmee waren de kosten van de gehele restauratie en aanpassing, alsmede de helft van de inrichtingskosten, gedekt. Voor de inrichting is nog een aanmerkelijk bedrag beschikbaar, dat onder het hoofd 'inrichting archiefdepot' op de balans 1983 van het Sociaal Historisch Centrum voorkomt.

Op grond van deze financiële beschikkingen heeft het bestuur aan notaris Mr C. Smeets opdracht verleend over te gaan tot het passeren van een akte tot aankoop van grond en opstallen, waarvoor de Stichting Vrienden van het Sociaal Historisch Centrum sedert 1980 de benodigde fondsen had gereserveerd en tot het passeren van een overeenkomst

tussen S.H.C. en de Limburgse Monumentenstichting, waarin de samenwerking van beide stichtingen tijdens de restauratie is geregeld. Eind 1982 kon met de restauratie worden begonnen. De werkzaamheden hadden in 1983 een vlot verloop, zij het dat gebleken is dat aanmerkelijk grotere delen van het mergelwerk aan de buitenzijde dienden te worden vervangen dan voorzien. Helaas is het heel moeilijk in voldoende mate mergel beschikbaar te krijgen. Het beroep van mergelwerker is bijna uitgestorven. Dientengevolge zijn vertragingen ontstaan. Het bleek niet mogelijk vóór november 1983 het buitenwerk te voltooien. Van die dag af is gedurende vijf maanden verwerking van mergel onmogelijk vanwege de schade die vorst aan dit product aanbrengt, wanneer het pas uit de groeve komt. De tegenvallers bij het mergelwerk hebben tot een verhoging der kosten met bijna f 150.000,-- geleid. Gelukkig stonden daar evenwel meevallers tegenover. De Middeleeuwse eikenhouten kap bleek in veel betere staat dan gedacht. De kosten van installaties en belending waren lager dan geraamd. Constructie-adviseurs hoefden niet te worden ingeschakeld. Op 31 december 1983 kon voorlopig worden vastgesteld dat de tegenvallers geheel werden gedekt door meevallers en een beschikking over de post onvoorzien. Intussen is de restauratie en aanpassing zover gevorderd dat op goede grond verwacht mag worden dat het budget in evenwicht zal blijven.

Als restauratie-architect treedt op Ir P.G.H. Satijn. De werkzaamheden zijn aangenomen door de B.V. Hobru te Hoensbroek. Op de toegezegde subsidies zijn in 1983 zodanige voorschotten ontvangen, dat renteverliezen tijdens de bouw voorshands niet zullen optreden. Talrijke tijdens de bouw optredende risico's zijn zorgvuldig afgedekt. De uiteindelijke capaciteit van het depot zal ± 6.000 m' zijn. Indien de werkzaamheden naar verwachting verlopen als tot nu toe, kan het tweede archiefdepot einde 1984 beschikbaar zijn. Dan zal de mogelijkheid tot het bewaren van historisch belangwekkend materiaal in totaal op tien kilometer komen, naar wij vertrouwen voldoende voor de rest van deze eeuw.

ONDERZOEK EN PUBLICATIES

In verband met een verzoek vanwege de Minister van Onderwijs en Wetenschappen om een nota te zenden, waarin het wetenschappelijk onderzoek van het instituut in de jaren 1978-1983 wordt geëvalueerd, heeft een bezinning plaatsgevonden op de wetenschappelijke taken van het instituut. Bij die gelegenheid is vastgesteld dat het onderzoek, zoals

door het Sociaal Historisch Centrum wordt uitgevoerd, een grote spreiding en differentiatie kent, omdat het instituut een steunpunt voor een brede groep onderzoekers moet zijn en tegelijk antwoord dient te geven op zeer verschillende historische vragen die vanuit de Limburgse samenleving op ons afkomen. Dientengevolge kan het onderzoek ingedeeld worden in drie hoofdgroepen: contractonderzoek, infrastructuur versterkend onderzoek en fundamenteel onderzoek.

Over het contractonderzoek dient te worden opgemerkt dat het Sociaal Historisch Centrum er naar streeft aan de groeiende vraag vanuit bedrijfsleven en samenleving naar historisch onderzoek te voldoen, indien de voorbereidingstijd redelijk is, voldoende documentatie beschikbaar is, de vergoedingen kostendekkend zijn, de vraagstelling zo open is dat zij wetenschappelijk interessant en maatschappelijk en wetenschappelijk relevant is. Ondanks al deze eisen neemt de vraag naar onderzoek snel toe.

Onder infrastructuur versterkend onderzoek wordt onderzoek verstaan dat er toe bijdraagt de aanwezige bronnen op het terrein van de sociale en economische geschiedenis van Limburg beter bruikbaar te maken voor verdere studies of de benutting van bestaande literatuur te bevorderen. Tot dit type onderzoek behoort o.a. kritische verwerking van statistisch materiaal uit de periode waarin nog geen samenvattende statistieken verschenen, het ontsluiten van gegevens betreffende de waarde van munten, het bewerken van loon- en prijsgegevens en het samenstellen van een biografisch woordenboek. Het bestuur geeft er de voorkeur aan dit soort onderzoek te doen uitvoeren in samenwerking met andere wetenschappelijke instellingen en daarbij methoden te benutten die vergelijking van de uitkomsten hier en elders op eenvoudige wijze mogelijk maken.

Bij de keuze van themata voor fundamenteel onderzoek speelt de belangstelling vanuit de regionale samenleving voor bepaalde themata een rol. Zij kan zowel uitgaan naar specifiek Limburgse aangelegenheden als de mijnbouw en het verzet onder katholieken tijdens de Tweede Wereldoorlog, als naar meer omvattende themata als emancipatieprocessen of de ontwikkeling van bedrijfstakken. Gestreefd wordt naar het bereiken van samenhang in deze onderzoeken, zodat eventueel bij verdere uitgroei van het instituut aangehaakt kan worden bij het systeem van voorwaardelijke financiering. Op dit moment is het minimumaantal onderzoekers, nodig voor toepassing van dit systeem, immers niet aanwezig.

Voorshands kunnen de grondgedachten, waarop het onderzoek steunt,

vanwege het heel beperkt aantal onderzoekers alleen op middellange termijn worden geëxpliciteerd. De beperkte capaciteit van de afdeling onderzoek leidt er toe dat met dankbaarheid gebruik wordt gemaakt van vrijwilligers en incidenteel beschikbare krachten.

In 1983 heeft Dr J.F.R. Philips op basis van vrijwilligheid gedurende het gehele jaar bij het Centrum onderzoek verricht, terwijl Drs J.H.A.E. Cornips, Drs P. Brock en lic. M. Kellens dit gedurende enige tijd deden. Drs E. van Royen kon gedurende enige maanden voor rekening van een industrie worden belast met een studie naar de geschiedenis van een metaalbedrijf.

Deze aanzienlijke versterking van de onderzoekafdeling heeft er toe geleid dat de werkzaamheden sneller zijn verlopen dan verwacht. De moeilijkheid, ontstaan doordat de eisen van het management vertragend werkten op de voortgang van het onderzoek, kon opnieuw worden overwonnen. De opgave, die wij ons in het meerjarenplan gesteld hadden, werd ruimschoots gehaald.

Een zevental onderzoeken werd gepubliceerd, waaronder een monografie. In volgorde van verschijnen waren het:

H. Cromptvoets en Leo Weckers, Prehistorie in Meijel, in Medelo 2, 1983, p. 4-14.

Overzicht van prehistorie van een Peeldorp aan de hand van sinds 1950 aldaar gedane vondsten.

H. Cromptvoets, Medelo is Meijel, in Medelo 2, 1983, p. 38-40.

Aan de hand van een onlangs gevonden oorkonde, waarin het dorp Meijel wordt aangeduid als 'Meydel', toont de auteur aan dat de grondvorm van deze plaatsnaam Medelo is, wat weidegebied in een boscomplex betekent.

H. Cromptvoets, Een paar bladzijden uit het Meyels Woordenboek, in Medelo 2, 1983, p. 73-77.

Eerste aanzet voor een dialectwoordenboek. In deze aflevering wordt een deel van de boerentaal met verklaringen der woorden weergegeven.

P. Tans, m.m.v. P. Brock, Een eeuw kwaliteit. Verleden, heden en toekomst van Mosa BV Maastricht 1883-1983, z.pl. 1983, 66 pag.

Beknopte bedrijfsgeschiedenis met uitvoerig visueel overzicht van de vervaardigde producten.

J.C.G.M. Jansen, Maastricht und seine Gerber im Mittelalter und in der Neuzeit, in *Das Leder*, Fachzeitschrift für die Chemie und Technologie der Lederherstellung, Jahrgang 34, 1983, S. 105-110.

Tekst van een voordracht gehouden op de 35ste Jaarvergadering van de Verein für Gerberei Chemie und Technik en haar Nederlandse pendant, de N.V.L.S.T. te Maastricht op 13 mei 1983. Beknopte geschiedenis van de leerfabricage te Maastricht van 1194-1860.

A.P.M. Cammaert, Tussen twee vuren, Assen 1983, XIX + 207 pag., geïll. Studie over de fronttijd en de evacuatie van Noord- en Midden-Limburg in de winter van 1944-1945. Tot monografie omgewerkte doctoraalscriptie.

J.C.G.M. Jansen en W. van de Westeringh, Dat ging over zijn hout, in *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, dl. XXVIII, 1983, p. 19-63.

Studie over het overmatig gebruik van bossen in Limburg in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd met aanduiding van de bodemkundige consequenties vandien.

Drie publicaties zijn in druk of persklaar:

The experience of non-employment among workers on forced early retirement in Limburg, 1965-1980. Opdracht in het kader van het research-program of the culture of unemployment van het Europees Instituut voor Werk en Samenleving. Het deelonderzoek Nederlandse Mijnwerkers is door Drs L. Kreukels uitgevoerd. Het gehele onderzoek staat onder leiding van P. Jallade te Parijs. Andere deelonderzoeken worden uitgevoerd te Milaan, Parijs, Berlijn en Birmingham.

J.C.G.M. Jansen, Kleine gemeenten in discussie; de activiteiten van de Stichting Studie Positie Zuidlimburgse Gemeenten.

In verband met de verwachte herindeling van gemeenten is in 1967 door een aantal kleine Zuidlimburgse gemeenten initiatieven genomen om een wetenschappelijke bijdrage aan de discussie over de herindeling te leveren. Het verloop van deze activiteiten wordt geschetst.

M. Kellens, Limburgs Biografisch Woordenboek, dl. I.

In 1981 en 1982 kon met steun van de Rijksdienst van de Arbeidsvoorziening en het Provinciaal Bestuur van Limburg, beide te Hasselt, worden gewerkt aan een initiatief van wijlen Dr L. Roppe, om de her en der

verspreide biografische gegevens over vooraanstaande Limburgers bijeen te brengen en lacunes op te vullen. M. Kellens heeft in anderhalf jaar ongeveer 140 biografieën gereed gemaakt. In 1983 kon kopij worden aangeleverd voor een eerste deel in een nieuw op te zetten reeks. Het onderzoek zelf moest echter om financiële redenen worden onderbroken. Publicatie zal plaats vinden, zodra over de voortzetting van het project duidelijkheid bestaat.

De directeur schreef op verzoek van de redactie een aantal recensies ten behoeve van de Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden. Door de achterstand in de verschijning van de B.M.G.N. zullen zij gedeeltelijk eerst in 1984 gepubliceerd worden.

Met een aantal onderzoeken zijn aanzienlijke vorderingen gemaakt: L.H.M. Kreukels, Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse mijnindustrie van 1900-1940.

Dissertatie. Dank zij de omvangrijke hoeveelheid beschikbare bronnen kunnen de arbeidsverhoudingen in de Zuidlimburgse mijnbouw bijzonder goed worden geanalyseerd. Zowel werkgevers als werknemers hebben uitvoerige documentatie beschikbaar gesteld. Het onderzoek is aanvankelijk door de universiteit van Utrecht gefinancierd, later door Z.W.O. overgenomen. De afronding geschiedt via het Sociaal Historisch Centrum. De auteur heeft een groot deel van het concept reeds aan zijn promotor voorgelegd. Publicatie wordt in de herfst van 1984 verwacht.

Geschiedenis van de landbouw in Limburg, 1914-1975.

Opdracht van de L.L.T.B. Ter afronding van de studies van het S.H.C. over de landbouw in Limburg zal een boek over de geschiedenis van de Limburgse landbouw sinds 1900 worden geschreven, waarin ook de grote veranderingen ten plattelande worden behandeld. Dit project is in 1981 aangevat door Drs J.J.F. van den Boogard, die in het kader van het arbeidsplaatsenplan kon worden aangetrokken. Hij heeft assistentie gekregen van Drs S. Minis en R. van Drie, doctoraal-student te Utrecht. Drs Minis werkte aan de geschiedenis van de landbouworganisatie; de heer Van Drie heeft de historisch-geografische aspecten voor zijn rekening genomen. Een concept van het boek zal in 1984 gereed zijn.

Naar een groene landbouwgeschiedenis.

Dr Ir L. Kempeneers van de landbouwfaculteit te Leuven heeft ons enkele vragen voorgelegd omtrent technische aspecten van de landbouwgeschiedenis, die toevallig met het hier aanwezige archiefmateriaal opgelost konden worden. Het bleek mogelijk op deze wijze inzicht te verkrijgen in de wijze, waarop in een gesloten landbouwsysteem wijzigingen in teelttechniek tot stand kwamen en doorwerkten. De interpretatie wordt in nauw overleg met landbouwingenieurs te Wageningen en Leuven getoetst. Bewerker J.C.G.M. Jansen. Een eerste concept is op 30 november 1982 voorgedragen tijdens een lezing in Tongeren. In 1983 is, dank zij adviezen van Prof. J. Scheys, Dr Ir L. Kempeneers, Dr H.K. Roessingh en Ir A. Blok, de basis gelegd voor uitwerking van deze tekst tot een publicatie.

Verzet in Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Na het verschijnen van het zevende deel van L. de Jong's Geschiedenis van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog is commotie ontstaan, omdat daarin vooral het geestelijk verzet in Limburg is onderschat. Reeds eerder is daarover een onderzoek door het S.H.C. geprogrammeerd dat om meerdere redenen moest worden afgevoerd. In 1982 is het onderzoek opnieuw geprogrammeerd dank zij een inmiddels tot stand gekomen samenwerking met Prof. Dr M.G. Buist. Nadat van diverse zijden financiële steun aan dit onderzoek was toegezegd, kon Drs F. Cammaert deze studie per 1 september 1983 aanvatten.

Monetaire ontwikkelingen 1450-1790.

Als grensgebied had Limburg te maken met talloze soorten munten. De verhoudingen tussen de geldsoorten wisselden voortdurend. Inflatie en deflatie hadden in de steden als Roermond, Venlo, Maastricht en Luik een wisselende intensiteit. Een bronnenuitgave met beknopte analyse van deze monetaire ontwikkeling vormt een grondvoorwaarde voor talrijke sociale en economische onderzoeken in Limburg. Een groot deel van het materiaal is verzameld. Duur van het onderzoek 3 jaar. Bewerker J.C.G.M. Jansen. Met Prof. H. van der Wee (Leuven), Dr E. van Cauwenberghe (Leuven) en Prof. F. Irsigler (Trier) werd afgesproken deze studie te coördineren met hun projecten betreffende België en het Rijnland. De Stiftung Volkswagenwerke heeft voor deze samenwerking gelden beschikbaar gesteld. Met deze middelen kan het materiaal via een computer worden berekend. Dusdoende ontstaan reeksen voor een twintigtal steden in Noord-West-Europa. In november 1983 is

in Trier een evaluatiebijeenkomst gehouden, waarbij verslag is gedaan van de eerste resultaten van de berekeningen voor de stad Luik. De afwerking kan nu vlot verlopen. Daarbij verleent H.M. Janssen zeer belangrijke assistentie.

Vorbereidingen zijn getroffen voor een aantal nieuwe uitvoerige onderzoeken, dat in 1984 zal worden aangevat en deels is voltooid.

In het kader van de internationale workshop over Violence in the Atlantic and Meditteranean World since the later Middle Ages: from Above and from Below, zal J.C.G.M. Jansen een bijdrage leveren over Criminal Procedure and the Jews in Limburg in the 18th and early 19th centuries. Afronding voorjaar 1984.

Tijdens een Jubileumcongres van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zal J.C.G.M. Jansen rapporteren over recente ontwikkelingen bij de verzameling, ordening en bestudering van bedrijfsarchieven. Afronding en publicatie 1984.

Geschiedenis van het Beroepsonderwijs ten plattelande in de twintigste eeuw.

De Vereniging voor Voortgezet Onderwijs in Limburg heeft in verband met haar jubileum in 1988 gevraagd om een geschiedenis van het landbouwonderwijs en het huishoudnijverheidsonderwijs in Limburg. In overleg met de Vereniging zal eerst een gedegen onderzoekprogram worden ontwikkeld.

Op verzoek van de directie van Thomas Regout N.V. te Maastricht heeft Drs E. van Royen in november 1983 een studie naar de geschiedenis van dit bedrijf aangevat. In deze studie over spijkerfabricage, die in Nederland wordt uitgevoerd, zal aandacht worden geschonken aan bedrijfs-economische aspecten, de plaats van de arbeider in het bedrijf in de 19e eeuw en de technologische ontwikkeling, die kort voor 1940 heeft geleid tot de fabricage van nieuwe producten en allerlei innovaties. Publicatie herfst 1984.

L. Kreukels prepareerde voor begin 1984 een voordracht voor de 'Werkgroep Geschiedenis Confessionele Sociale Beweging' aan de Rijksuniversiteit te Utrecht over 'Het interconfessionalisme in Limburg', waarin hij de pogingen uit de jaren vóór de Tweede Wereldoorlog bespreekt, om in Limburg gezamenlijk sociale organisaties voor katho-

lieken en protestanten op te zetten. Deze voordracht zal gepubliceerd worden.

Voor het Mijnmuseum te Kerkrade schrijft L. Kreukels een beknopte studie van de Nederlandse mijnindustrie, die aan bezoekers van het museum te koop kan worden aangeboden.

Op de Fourth Anglo-Dutch Conference on Social History in Newcastle-on-Tyne zal L. Kreukels spreken over 'The Strike in the Domanial Mines, August 1 - September 19 1921: an exception to the rule', waarin hij deze uitzonderlijk langdurige mijnwerkersstaking in Nederland tussen de beide wereldoorlogen behandelt. Deze bijdrage zal in de Congrespapers worden opgenomen.

Het is zeer verheugend dat opnieuw studies met een internationaal karakter konden worden geëntameerd. Het Rijksbeleid betreffende het wetenschappelijk historisch onderzoek benadrukt sterk de noodzaak van internationale samenwerking. Het Sociaal Historisch Centrum wil bij de uitwerking van dit beleid een rol blijven spelen. Binnen het kader van dit internationaal vergelijkend onderzoek passen behalve de studie naar de leefwijze van vervroegd gepensioneerde mijnwerkers, het sociaal bewustzijn bij mijnwerkers, het monetaire onderzoek, de studie over de mogelijkheden om in een gesloten landbouwhuishouding veranderingen in de teelttechniek tot stand te brengen en de bijdragen aan de congressen in Maastricht en Newcastle-on-Tyne.

BIJZONDERE LEERSTOEL

Op 6 november 1978 stelde de Commissaris der Koningin in de Provincie Limburg, Dr J. Kremers, tijdens een werkbezoek aan het Sociaal Historisch Centrum voor te streven naar een nauwe samenwerking tussen S.H.C. en Rijksuniversiteit Limburg, te beginnen met het instellen van een bijzondere leerstoel.

Na voorbereidende besprekingen van het Dagelijks Bestuur van het S.H.C. met het College van Bestuur van de R.L. werden de intenties van het bestuur van het S.H.C. op 14 maart 1980 in een brief aan het College van Bestuur vastgelegd en werd gevraagd te overleggen omtrent een gezamenlijk advies aan de Universiteitsraad en om medewerking bij het opstellen van een reglement op de bijzondere leerstoel.

Op 24 december 1980 stemde de Universiteitsraad in met een intentie-

verklaring omtrent de wenselijkheid van samenwerking tussen S.H.C. en R.L. alsmede met de vestiging van een bijzondere leerstoel door het S.H.C. en een onderzoek naar infrastructurele maatregelen, nodig in verband met de toekomstige samenwerking, op de eerste plaats op het bibliothecair terrein. Op 30 maart 1981 sloot de Minister van Onderwijs en Wetenschappen, Dr A. Pais, zich aan bij dit streven naar samenwerking en stemde hij in met de bovengenoemde concretisaties. Kort daarna werd de formele aanvraag tot het instellen van een bijzondere leerstoel aan de Kroon gezonden.

Op 30 maart 1982 werd een Koninklijk Besluit getekend, waarbij werd ingestemd met de instelling door het Sociaal Historisch Centrum van een bijzondere leerstoel op het gebied van de veranderingen in de samenleving in het verleden in relatie tot de typologie van maatschappijvormen met het accent op Limburg en de aan deze provincie grenzende regioes.

In het College van Toezicht werden door de Rijksuniversiteit Limburg benoemd Prof. Dr H. Philipsen en Prof. Dr P.J. Thung en door het Sociaal Historisch Centrum Dr G.C.P. Linssen en Prof. Dr A.M. van der Woude. Dit college formuleerde het volgende verwachtingspatroon met betrekking tot de bijzonder hoogleraar:

1. de activiteiten van de functionaris moeten aansluiten bij de onderwijskundige opzet van de R.L.; deze opzet wordt gekenmerkt door thematisch, probleemgestuurd blokonderwijs, waarbij niet de klassieke vakken, maar bepaalde belangstellingsvelden centraal staan;
2. hij zal studenten opvangen in keuzeonderwijs;
3. hij zal functioneren als inhoudsdeskundige;
4. hij zal deelnemen en adviseren aan onderzoekselementen en
5. hij zal op een efficiënte wijze bijdragen aan een zinvolle samenwerking tussen R.L. en S.H.C.

De commissie kwam unaniem tot de bevinding dat de directeur van het S.H.C., Dr J.C.G.M. Jansen, diende te worden voorgedragen voor benoeming. Voor de uitvoering van zijn taak leek een tijdsbeslag van 3 dagdelen, anderhalve dag per week, voldoende. De benoemingsprocedure werd op 7 juli afgerond. De benoeming ging in op 1 augustus 1983.

De nieuwe bijzonder hoogleraar heeft zijn taak onverwijld aangevat. Op verzoek van blokcoördinator Drs A. van der Arend verklaarde hij zich bereid tot medewerking aan het blok 'Geschiedenis van het gezond bestaan', dat op 5 september 1983 startte. Hij verving Prof. Dr H. Philipsen, die oorspronkelijk zijn medewerking aan dit blok had toege-

zegt, maar door toekenning van een sabbatical year verhinderd was. Met twee groepen studenten werd gewerkt aan onderzoeken naar respectievelijk 'De interrelatie tussen ziekte en maatschappij in Nederland tussen 1850 en 1940' en 'De Zwarte Dood', de pestepidemie in West-Europa rond het midden van de 14e eeuw. Beide onderzoeken werden na zes weken afgesloten met de aanbidding van korte scripties.

De zeer korte tijd tussen de benoeming en de aanvang van de onderwijsactiviteiten leidde er toe dat de onderwijskundige introductie voor blokcoördinatoren pas na afsluiting van het blok kon worden gevolgd. Desondanks waren de resultaten van het blok zo bevredigend, dat werd afgesproken dat Prof. Dr Jansen ook in de toekomst aan blokken over dit thema zal deelnemen. Dientengevolge werd hij opgenomen in de voorbereidingsgroep voor het volgende studiejaar.

Met Prof. Dr W. Albeda werden afspraken gemaakt omtrent medewerking aan de economische opleiding en met name aan een blok over economische geschiedenis en geschiedenis van de economie, waarbij gestreefd wordt naar toetsing van de economische theorie aan de economische praktijk. Aan voorbereiding en uitvoering van dit blok zal de bijzonder hoogleraar deelnemen.

Van medewerkers van de R.L., die onderwijs geven, wordt verwacht dat zij zich aansluiten bij een zogenaamde capaciteitsgroep. Aangezien de bijzonder hoogleraar de enige aan de R.L. verbonden historicus is, was het kiezen van een capaciteitsgroep een aangelegenheid die tamelijk veel overleg en voorbereiding vergde. Meerdere capaciteitsgroepen bleken bereid de bijzonder hoogleraar op te nemen. Uiteindelijk is voorlopig gekozen voor de groep 'Medische ethiek en wijsbegeerte', een kleine capaciteitsgroep die slechts een geringe belasting van organisatorische aard oplevert. In het studiejaar 1985/86 zal de aanhaking bij een capaciteitsgroep opnieuw worden gezien. De samenwerking met de overige leden van de capaciteitsgroep was plezierig en vruchtbaar.

In overleg met deze capaciteitsgroep zal worden bijgedragen aan keuzonderwijs. Een thema daarvoor wordt voorbereid.

Op verzoek van de Commissie Uitbouw is door de leerstoelhouder samen met de onderwijskundige Drs J. Beliën gewerkt aan de voorbereiding van plannen tot verdere uitbouw van het historisch onderwijs aan de R.L. in nauwe samenwerking met de studierichtingen economie en recht. Overleg over deze plannen in diverse geledingen zal pas in 1984 plaatsvinden.

BIBLIOTHEEK

Evenals in vorige jaren ging de bibliotheek ook in 1983 selectief te werk bij de collectievorming. De toevloed aan bibliotheekmateriaal is in 1983 geringer geweest dan in het voorafgaande jaar. Zij besloeg desondanks 80 m' plankruimte. Van de Stichting Hornerheide, het KADOC te Leuven en Prof. Dr W. Jappe Alberts werden grote schenkingen verworven.

Door ontubbeling, het aanleggen van strenge selectiecriteria en afstoting naar andere bibliotheken kon de feitelijke toename van het bestand gereduceerd worden tot 4%. De omvang van de bibliotheek is thans ongeveer 2.200 m'. De boeken beslaan \pm 300 m', de brochures 140', de statistische publicaties 115 m', de naslagwerken, bibliografieën e.d. 75 m'. Het overgrote deel, 1.550 m', komt voor rekening van de periodieken (tijdschriften, jaarverslagen, seriewerken e.d.). Door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen is gesteld dat de groei van de bibliotheekbestanden in Nederland teruggebracht dient te worden tot nul procent. Er is geen geld om voortdurend nieuwe bibliotheekdepots te bouwen. Ten departemente is voorheen uitvoerig overlegd over de mogelijkheden de minder frequent gebruikte literatuur onder te brengen in een centraal depot Amsterdam en over te gaan tot ontubbeling van weinig gebruikte collecties, zodat uiteindelijk in Nederland slechts één of twee exemplaren van dergelijke boekwerken overblijven. De besprekingen over deze aangelegenheid hebben een moeizaam verloop gekend en zijn uiteindelijk zonder resultaat gebleven. Dit betekent dat de aanwinsten ook in de toekomst door de bibliotheek van het S.H.C. zelf moeten worden verwerkt. Hoewel daartoe na het gereedkomen van de Andriesskapel redelijke mogelijkheden zullen zijn, blijft het nodig de groei van de bibliotheek te beperken. Daartoe zal bij de collectionering de nadruk worden gelegd op de z.g. grijze literatuur, waaronder publicaties worden verstaan die niet langs de gebruikelijke kanalen in de handel zijn gebracht. Aan goede opvang van dergelijke werken is zeer grote behoefte.

De gesprekken over centrale bewaring van minder frequent gebruikte literatuur hebben ons bestuur tevens aanleiding gegeven oude ruilovereenkomsten met bibliotheken in Nederland nog eens kritisch te bekijken. Voorheen werden dubletten doorgestuurd naar andere bibliotheken in Nederland. Het gevolg is geweest dat daardoor juist verdubbeling van weinig gebruikte literatuur ontstond. Daarom wordt thans gestreefd naar ruilovereenkomsten met Belgische en Duitse bi-

bibliotheken. Wij krijgen van hen materiaal dat in Nederland ontbreekt en vangen manco's op die in de buurlanden bestaan. Vooral de overeenkomst met het KADOC te Leuven functioneert optimaal.

De samenwerking met de overige wetenschappelijke bibliotheken in Nederland vereist deelneming aan de Gezamenlijke Geautomatiseerde Catalogus; als zodanig fungeert het Pica-samenwerkingsverband van de Koninklijke Bibliotheek en de bibliotheken van universiteiten en hogescholen. Doordat in 1982 zowel in personeel als in materieel opzicht de middelen werden verworven om aan het Pica-systeem deel te nemen, mocht een toetreding van het Sociaal Historisch Centrum op korte termijn verwacht worden. Om allerlei redenen gaf ons bestuur de voorkeur aan een nauwe samenwerking in dit opzicht met de Rijksuniversiteit Limburg boven een zelfstandige toetreding tot Pica, ook al brengt zo'n samenwerking op het moment van de aansluiting enige organisatorische moeilijkheden met zich mee. Na intensief overleg tussen de bibliothecaris van de R.L., Dr J. van Dijk, en zijn plaatsvervanger, J. Gilbert, kon in oktober 1983 een uitvoerig plan voor bibliothecaire samenwerking tussen R.L. en S.H.C. worden voorgelegd, dat nog vóór de jaarwisseling de instemming van alle betrokkenen kreeg.

De omvang van het bibliotheekpersoneel bij het S.H.C. is relatief gering, zoals blijkt uit een vergelijking van de beheerskosten per aanwezige titel, die slechts één/derde bedragen van het landelijk gemiddelde. Het is evident dat zulke grote verschillen niet uitsluitend door lage huisvestingskosten kunnen worden veroorzaakt.

Ondanks de bescheiden mogelijkheden is opnieuw een aantal stappen gezet op weg naar een volwaardige wetenschappelijke bibliotheekorganisatie. Het bibliotheekbeheer wordt verzorgd door vier werkgroepen. De eerste, onder leiding van de bibliothecaresse mevrouw Drs E.C.M. Fleré, houdt zich bezig met de integratie van het catalogusapparaat en de systematische ontsluiting; de tweede, onder leiding van mevrouw H.H.M. Okrogelnik Nagornik, draagt zorg voor het beheer der tijdschriften en statistieken; de derde wordt geleid door mevrouw M.H.H.E. Volkens en verzorgt de brochures, jaarverslagen en scripties, terwijl de laatste werkgroep de boeken ter hand heeft genomen. Zij wordt geleid door mevrouw M.E.J. Charpentier. De werkgroepleidsters zijn geschoold en volledig gekwalificeerd. Door deze werkwijze wordt de ordening en beschrijving van het gehele bestand geleidelijk op wetenschappelijk niveau gebracht. In het verslagjaar zijn daarbij aanzienlijke vorderingen gemaakt. Enkele tweedejaars studenten van de Bibliotheek- en Documentatieacademie te Sittard hebben in 1983

een stageperiode bij het Sociaal Historisch Centrum doorgebracht.

De aanwas kwam - zoals voorheen - hoofdzakelijk tot stand via schenking. De aankoop had voornamelijk betrekking op actuele publicaties, nodig voor het onderzoek. Hieronder volgt een overzicht van de van publicerende instellingen zelf ontvangen jaarverslagen, rapporten, nota's en dergelijke naar sectoren over de jaren 1981-1983.

	1981	1982	1983
volkshuisvesting	6	4	3
handel, nijverheid, bankwezen	28	22	35
arbeidszaken	5	4	1
overheid, incl. openbare nutsbedrijven	35	23	20
transport en vervoer	3	3	3
land- en tuinbouw	1	-	1
onderwijs, vorming	8	8	6
cultuur, recreatie	6	10	4
maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw	7	4	9
gezondheidszorg	8	9	6
uitvoeringsorganen sociale wetgeving en verzekering	2	5	4
archiefdiensten, wetenschappelijke instellingen	43	37	37
vrouwenbeweging	1	1	1
pers en uitgeverijen	4	1	4

De daling bij overheidsinstellingen en gesubsidieerde instellingen wordt vooral veroorzaakt door het toenemen van het gebruik uit bezuinigingsoverwegingen slechts twee-jaarlijkse verslagen te maken. Voor de lijst van schenkers zij verwezen naar bijlage I. Het bestuur dankt alle schenkers hartelijk voor hun bijdrage aan de opbouw van de bibliotheek.

De mogelijkheden tot het inbinden respectievelijke kartonneren van bibliotheekmateriaal waren in het verslagjaar iets groter dan in het voorafgaande jaar. Derhalve kon, behalve de wetenschappelijke tijdschriften, die normaal voor bindwerk of kartonnering in aanmerking komen, ook een aantal boeken in betere staat worden gebracht.

ARCHIEF

In tegenstelling tot 1982 hoefden in 1983 geen omvangrijke archieven te worden overgenomen. In totaal werden 13 archieven verworven met een totale lengte van 52 meter. Daarnaast werden enige kleinere aanvullingen verkregen op reeds aanwezige fondsen. De historisch meest interessante fondsen die werden verworven, betroffen de archieven van de N.V. Maastrichtse Spijker- en Draadnagelfabriek v/h Thomas Regout en Co. te Maastricht (1860-1965) en de Stoombierbrouwerij De Keizer v/h Firma N.A. Bosch te Maastricht (1900-1969). Bijzonder was de verwerving van enige archieven van handelaren en kleine ondernemers, zoals het privé-archief van Th.A.M. Maassen te Maastricht, de IJzerwarenhandel Hoeberechts te Maastricht en de firma Mathijssen te Weert.

Dank zij de inzet van de heer L.J. Lucassen werden opnieuw dossiers betreffende een aantal kleine bedrijven uit Noord- en Midden-Limburg verworven. Zij betroffen landbouwers te Grubbenvorst en Hout-Blerick, een smid te Maasbree, een timmerman in Roggel en een koster te Beegden. Deze documenten hadden steeds betrekking op de periode 1850-1930. Per saldo steeg het aantal archieffondsen tot ruim 350 met een gezamenlijke lengte van 2.550 strekkende meter.

Het beperkte aanbod van archieven leidde niettemin tot problemen bij de berging. De beide archiefdepots zijn immers volledig gevuld. Alleen door herschikking en versnelde selectie van vernietigbare stukken was het mogelijk deze aanwinsten te plaatsen. Dit vereist dat de werkzaamheden zo worden georganiseerd, dat selectie en inventarisatie van archiefmateriaal zoveel mogelijk parallel lopen aan de verwerving van aanwinsten. Op deze wijze kan per jaar 50 m' ruimte beschikbaar komen. Om de selectiewerkzaamheden te bespoedigen, zijn ook medewerkers in het kader van de Werkgelegenheidsverruimende Maatregel met deze taak belast. In het verslagjaar zijn tien archieven toegankelijk gemaakt. Mevrouw Wijnands vervaardigde toeganglijsten op de archieven van de Fa. Hoeberechts te Maastricht, de Stoombierbrouwerij De Keizer te Maastricht en de Maastrichtse Limonadefabriek. Samen met de heer Renzen bracht zij orde in de papieren, ontvangen van architect Turlings, het winkelbedrijf Maussen en de Maastrichtse Machinefabriek Delnoz, welke archieven in 1981 en 1982 waren verworven. De heer Renzen ordende een deel van het archief van het Groot Limburgs Toneel, verworven in 1982, namelijk de daarin aangetroffen toneelstukken. De heer Mes verzorgde beschrijvingen van het archief

van het Groene Kruis te Swalmen, de Spijker- en Draadnagelfabriek Thomas Regout en de collectie ontvangen van de heer Th.A.M. Maassen. De hiervoor vermelde dossiers van landbouwers en ambachtslieden uit Noord-Limburg werden door de heer Wijnen ingevoegd.

Ook met de ordening van de archieven is voortgang gemaakt. Voltooid leek in het voorjaar van 1982 de inventaris van het archief van de Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers en haar voorgangers, totdat bleek dat een aantal hiaten in dit archief kon worden gesloten door toevoeging van een veertigtal strekkende meters archief van deze organisatie, dat bij toeval werd teruggevonden. Het invoegen van dit aanzienlijke bestand vergde nog veel tijd. Eind 1983 kon worden begonnen met het samenstellen van de definitieve inventaris. De werkzaamheden aan het L.O.Z.O.-archief zijn verricht door de heer M. Wijnen.

De heer Mes heeft zich nog met het archief van de K.A.B. bezig gehouden. Dit uitermate chaotisch overgedragen bestand heeft in het verleden al meermalen de aandacht opgeëist van de archivaris. Nu alle vreemde bestanden uit dit fonds verwijderd zijn en afzonderlijk geordend, ligt een afronding van de ordening van het K.A.B.-archief zelf in het verschiet.

Mevrouw M. Wijnands heeft het medisch archief van het voormalig Sanatorium Hornerheide, dat eerst begin 1983 werd verworven, ingevoegd in de inventaris, die zij in 1982 had voltooid.

Goede voortgang is gemaakt met verbetering van de materiële verzorging van een aantal grote fondsen, dank zij de inzet van H. Huygen, A. Renzen en J. Vangel. Driekwart van de archivalia, bewaard in het depot Boschstraat, is goed verzorgd.

Mevrouw Wijnands beheerde in goede samenwerking met de bibliotheek de studiezaal die druk werd bezocht, begeleidde een aantal studenten en stelde in samenwerking met mevrouw Charpentier een onderzoekerscatalogus samen om snel te kunnen signaleren of over een onderwerp al een studie is vervaardigd. De heer Wijnen verzorgde de uitleenadministratie. Nu voor restauraties steeds meer tekeningen worden opgevraagd, voor jubilea telkens weer uittreksels uit ledenadministraties nodig zijn, voor publicaties herhaaldelijk foto's worden gezocht en schenkers vaker gegevens uit hun oud-archief blijken nodig te hebben, nemen de werkzaamheden voor de uitleen snel toe. Goede service dient echter het waarmerk van het instituut te blijven. Dat betekent dat ook aan kleine kwesties tijd moet worden besteed.

De heer Mes trof de eerste voorbereidingen voor de verhuizing van de

archieven die in het depot Heer zijn opgeslagen naar het nieuwe archiefdepot in de Andrieskapel.

De Limburgse overheidsarchivarissen en de archivaris van het Sociaal Historisch Centrum kwamen overeen enige lijn te brengen in het acquisitiebeleid en te proberen tot een taakafbakening te komen. Hun voorstellen zijn door ons bestuur aanvaard om gedurende een jaar bij wijze van experiment ervaring op te doen. Vooral de taakverdeling is nog slechts summier geregeld. Aan de hand van een evaluatie van het experiment zal waar mogelijk bijstelling plaatsvinden.

DOCUMENTATIE

Door de jaren heen is er een steeds groter wordende hoeveelheid documentatie verzameld die noch tot het archief noch tot de bibliotheek van het S.H.C. kan worden gerekend. Een toenemende vraag naar juist dit materiaal was er mede oorzaak van dat de nodige aandacht aan de verzorging van deze collectie werd gegeven. Van de pamfletten is een trefwoordenlijst samengesteld. Het ordeningssysteem kan eventueel naar believen worden aangepast. De vele vaandels zijn in een aparte ruimte opgeborgen. Ons bestuur heeft met vreugde vastgesteld, dat Gedeputeerde Staten het op prijs zou stellen deze collectie, die eigenlijk van museale aard is, ter zijner tijd in het Museum voor Volkcultuur te Limbricht te doen bewaren. Een provinciale voorziening voor de bewaring van textiel, dat met zoveel specifieke zorgen moet worden omgeven, lijkt een blijvende oplossing te bieden voor problemen die instellingen, die slechts een kleine collectie bezitten, gemakkelijk boven het hoofd groeien. Verder is de verzorging van het beeldmateriaal verbeterd. Alle foto's, affiches, albums en films zijn zorgvuldig geconserveerd. Doordat ook in 1983 gedurende enige maanden een fotograaf in het kader van de Werkgelegenheidsverruimende Maatregel aan het werk kon worden gesteld, konden van heel wat foto's contactafdrukken worden gemaakt. Het zal vrijwel niet meer nodig zijn de kwetsbare oorspronkelijke foto's in handen van onderzoekers te stellen. Sedert enige tijd is ook de beschrijving van deze collectie aangevat. Vooral de toenemende belangstelling voor industriële archeologie en de rol die het Centrum daarbij als documentatie-instelling te vervullen heeft, gaf aanleiding aan de foto's bijzondere aandacht te besteden. De 7.300 foto's worden middels steekkaarten toegankelijk gemaakt en beschreven. Op de kaart, waarop een beschrijving van de foto wordt gegeven, wordt een afdruk in klein formaat geplakt, op grond waarvan onder-

zoekers hun selectie uit het fotomateriaal kunnen maken. De heren A. Bleeser en G. Hamelers werkten met voortvarendheid aan dit project. Zij moesten hun werkzaamheden hieraan echter onderbreken, omdat onverwacht 2.500 nieuwe foto's werden aangereikt.

JAARBOEK

De Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg verheugen zich in een grote belangstelling. Hoewel een aantal geïnteresseerden vanwege de moeilijke economische omstandigheden tot zijn leedwezen zijn abonnement moest opzeggen, nam het aantal contribuanten toch slechts met een twintigtal af. Acties tot werving van contribuanten werden opgeschort totdat in 1984 de Andrieskapel wordt betrokken. Wel was er een aantal spontane meldingen. Een zestigtal abonnees is afkomstig uit het buitenland. Door het vrijwel gelijkblijvend aantal lezers kon de oplage op 1.350 worden gehandhaafd. Aan het einde van 1983 was van het XXVIIIe deel van de Studies nog slechts een klein aantal exemplaren over. In dit deel waren drie artikelen opgenomen.

Dr P. Servais van de Universit  Catholique van Louvain-la-Neuve publiceerde onder de titel 'Kapitalisme op het platteland: drie case-studies uit de 18e eeuw in de streek van Verviers' een bijdrage waarin hij de ontwikkeling van een geld-economie in het oude hertogdom Limburg schetste en de omstandigheden, die er het gebruik van geld stimuleerden, diepgaand analyseerde.

Prof. Dr J.C.G.M. Jansen en Ir W. van de Westeringh lieten hun gezamenlijke studie over de geschiedenis van de bosbouw in Limburg en de bodemkundige gevolgen van veranderingen in het beheer van bossen verschijnen onder de titel 'Dat ging over zijn hout'.

Twee jonge historici, J. Brauer en J. Driever, bewerkten hun scriptie over de strijd die dadelijk na de Tweede Wereldoorlog uitbrak tussen de Stichting Veritas en de uitgeversmaatschappij Neerlandia over het in Maastricht verschijnend regionaal dagblad, tot een studie die onder de titel 'Krantenstrijd in Maastricht, 1944-1949. Is er nog plaats voor Neerlandia?' werd opgenomen.

Aan het Jaarboek werd toegevoegd het Jaarverslag 1982 van het Sociaal Historisch Centrum. Het Jaarboek werd typografisch verzorgd en uitgegeven door Van Gorcum te Assen. De omvang was 166 pagina's.

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

De activiteiten van de Stichting Maaslandse Monografieën waren zoals gebruikelijk aanzienlijk. In de reeksen, die door deze Stichting uitgegeven worden, verschenen twee boeken. De belangstelling voor de uitgaven nam toe. Het aantal vaste afnemers naderde de 1.600. In de reeks Maaslandse Monografieën verscheen in september als deel 37:

Francois Vanduffel, Industrialisatie en verandering: Lommel tussen 1890 en 1914, Assen 1983, XXVIII + 198 pag. geïll.

De auteur schetst in deze studie het beeld van de veranderingen die zich in Lommel voordeden, zodra er fabrieken werden gevestigd. Omstreeks 1890 waren in de aangrenzende dorpen Balen en Overpelt enkele bijzonder milieu-onvriendelijke fabrieken opgericht. De enorme ruimte van de Kempen werkte daarna als een magneet op de chemische industrie, vooral nadat door de bouw van kanalen en de aanleg van spoorlijnen de verbindingen verbeterd waren. Voorlopig weerde het vooral uit landbouwers samengestelde gemeentebestuur van Lommel deze bedrijven. Nadat het lokale bestuur in 1904 in andere handen was overgegaan, werden er industrieën gevestigd. Veel plaatselijke agrariërs vonden werk in de zink- en zwavelzuurfabriek. Het daardoor onstane tekort aan arbeidskrachten in de landbouw leidde tot modernisering van deze bedrijfstak. Een golf van sociaal-culturele innovaties werd mogelijk.

In november verscheen deel 38:

A.P.M. Cammaert, Tussen twee vuren. Fronttijd en evacuatie van de oostelijke Maasoever in Noord- en Midden-Limburg: september 1944 - mei 1945, Assen 1983, XX + 208 pag.

In de laatste weken van september 1944 werd de provincie Limburg het toneel van een hevige confrontatie tussen de geallieerde en de Duitse legers. Het gebied tussen Sittard en Nijmegen werd volledig van overig Nederland geïsoleerd. Voor de burgers brak een tijd van zware beproevingen aan. De Duitsers konden in de eerste frontlijn geen tienduizenden burgers toelaten en maakten plannen voor evacuatie. De nog aanwezige autoriteiten verzetten zich lang tegen dit idee. In januari en februari 1945 werden tenslotte toch de burgers in een aantal uiterst hachelijke treintransporten dwars door de Nederrijnse laagvlakte naar Groningen, Friesland en Drenthe gebracht.

De auteur bespreekt de ervaringen van de geëvacueerden en van hen, die onderdak verleenden. In het algemeen waren die ervaringen posi-

tief. Er zijn heel wat langdurige vriendschappen ontstaan tussen evacuees en hun verzorgers.

Vier-vijfde van de oplage was eind 1983 bij kopers terecht gekomen. De samenstelling van het Bestuur en de Raad van Advies onderging geen wijzigingen. De voorzitter van de Redactie, Prof. Dr W. Jappe Alberts, die sedert de oprichting van de Stichting Maaslandse Monografieën in 1964 aan deze functie grote aandacht heeft besteed, trok zich vanwege zijn leeftijd als voorzitter terug. Hij werd per 1 september 1983 opgevolgd door Prof. Dr A.M. van der Woude. De Raad van Advies vergaderde eenmaal, Bestuur en Redactie driemaal.

De dames M. Mommers-Bakker en E. Schilder verwierven zich ook dit jaar bijzondere verdiensten door alle gepubliceerde werken persklaar te maken en de proeven te controleren. Mede dank zij de administratieve hulp, verstrekt door de heer N. Soeters, verliep de afwerking der activiteiten vlot en was de verkoop van publicaties bevredigend.

DIENSTEN EN INLICHTINGEN

Er wordt regelmatig gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum. Speciaal de faciliteiten van de studiezaal worden gewaardeerd. Het aantal bezoekers wordt in onderstaande tabel gespecificeerd.

Jaar	Aantal bezoekers
1975	118
1976	153
1977	176
1978	172
1979	195
1980	181
1981	196
1982	204
1983	214

Deze cijfers zijn ontleend aan de bezoekersadministratie in de studiezaal en aan gegevens van de bibliotheek. Telefonische en schriftelijke informatie zijn daarin niet begrepen.

De bezoekers komen de laatste jaren vaker terug. De frequentie, die in 1976 en 1977 nog slechts twee bedroeg, nam sedert 1978-1979 toe tot vier bezoeken per gebruiker. In 1983 is het tot 4,8 bezoeken per gebruiker

gekomen. De begeleiding vergt daardoor meer tijd en inspanning dan voorheen. De bibliotheekmedewerksters geven aan bezoekers adviezen omtrent beschikbare literatuur. In de studiezaal dient continu een toezichthoudend ambtenaar aanwezig te zijn. Het is daarom verheugend dat mevrouw M. Wijnands-Van Someren haar archivistische werkzaamheden weet te combineren met de dienstverlening in de studiezaal. Als archiefmedewerkster in zij in staat wetenschappelijke vragen snel te vertalen naar de documentatie, die hier aanwezig is. Mede daardoor kon de dienstverlening in de studiezaal op het gebruikelijke hoge niveau worden gehandhaafd.

In overleg met het personeel is een rooster van werktijden opgesteld, waardoor het mogelijk is de studiezaal ononderbroken open te stellen van negen uur in de ochtend tot vijf uur in de namiddag. Deze vorm van dienstverlening is vooral van belang voor de bezoekers, die van ver komen. Dit is het geval met ongeveer de helft van de gebruikers.

Overigens is het verheugend dat het aantal incidentele bezoekers afneemt ten gunste van de groep, die hier langere tijd onderzoek doet. Een direct gevolg van deze verandering is immers dat het gebruik van de archieven intensiever wordt. De wetenschappelijke betekenis van het verrichte onderzoek is daardoor toegenomen. De gebruikers maken minder gebruik van bibliotheekgoed, dat geleend kan worden en meer van uniek archiefmateriaal, waarvoor een langdurig verblijf in Maastricht nodig is. Diverse studenten maken grote kosten voor een langdurig onderzoek in Maastricht, ver van de universiteitsstad, waar zij studies volgen. Ook daaruit blijkt de stijgende belangstelling voor het hier bewaarde materiaal.

De gebruikersgroep kan in een aantal categorieën worden onderscheiden.

	1981	1982	1983
studenten en medewerkers van universiteiten of hogescholen	80	75	78
opleidingsinstituten voor onderwijsgeevenden	—	52	61
andere instellingen van onderwijs	72	33	14
instellingen en bedrijven	14	19	35
privé-belangstellenden	24	20	24
onbekend	8	5	2
totaal	196	204	214

De samenstelling van de gebruikersgroep heeft sedert 1981 enige wijziging ondergaan tengevolge van de start van een studierichting geschiedenis aan de Nieuwe Lerarenopleiding te Sittard en de uitbouw van de universiteit te Maastricht. Drie-vierde van de bezoekers is studierend aan een of andere instelling van onderwijs. Onder hen overweegt sterk de groep die zich voorbereidt op universitaire examens of examens aan instellingen van hoger beroepsonderwijs. Gemiddeld behoorde in de jaren tussen 1980 en 1982 38% van de bezoekers tot de categorie studenten en medewerkers van universiteiten en hogescholen. Tot de 38% van de gebruikers die aan andere instellingen van onderwijs studeert, behoort een toenemend aantal jongeren dat avond- of dagonderwijs volgt aan een lerarenopleiding. Het aandeel van de 'liefhebbers' daalt langzaam. Het beliep nog 11%. Deze groep is even groot als die van diegenen, die namens een bedrijf of instelling een bezoek aan het instituut brengen. Het volgende overzicht geeft een beeld van de gebruikersgroep naar woonplaats.

	1981	1982	1983
Maastricht	23	45	50
overig Limburg	69	79	91
overig Nederland	94	73	67
buitenland	10	7	6
totaal	196	204	214

De categorie studenten en medewerkers van universiteiten, hogescholen en M.O.-opleidingen maakt ongetwijfeld het meest intensief gebruik van onze diensten. Veelal bereiden zij een scriptie of dissertatie voor. Het leek derhalve zinvol speciaal voor deze categorie de herkomst en het studievak na te gaan. Drie instellingen waren met één bezoeker vertegenwoordigd, te weten de V.U. te Amsterdam, het Limburgs Universitair Centrum te Diepenbeek en de R.U. te Groningen. De Katholieke Universiteit te Leuven leverde twee bezoekers op; zes waren afkomstig van de Universiteit van Amsterdam, telkens zeven van de Landbouwhogeschool in Wageningen en de Universiteit van Utrecht, achttien van de Katholieke Universiteit te Nijmegen en vijfentwintig van de Rijksuniversiteit te Maastricht. De diverse instellingen voor hoger beroepsonderwijs leverden zevenenvijftig bezoekers, merendeels van lerarenopleidingen te Sittard, Tilburg, Groningen, Nijmegen en Amsterdam.

Het leeuwendeel van de gebruikers, afkomstig uit de sector van het H.B.O. en wetenschappelijk onderwijs, studeerde geschiedenis. Naast vierenveertig historici kwamen nog enige geografen, kunsthistorici, juristen, economen, bouwkundigen, sociologen, landbouwkundigen en een toenemend aantal gezondheidkundigen. Diverse andere disciplines, zoals tandheelkunde, volkskunde, andragogie en biologie, zorgden voor telkens één bezoeker.

De onderwerpen, waarover gegevens werden gezocht, vertonen steeds meer spreiding. De eenzijdige oriëntatie op de mijnbouw, de herstructurering van Limburg en de daarmee samenhangende sociale problematiek, die kenmerkend was voor het begin van de jaren zeventig, neemt af. Thans overwegen onderzoeken, waarin de eerste helft van de twintigste eeuw aan de orde komt. Speciaal de belangstelling voor gezondheidszorg, voor industrialisatie, vormen van nijverheid, onderwijs en persgeschiedenis neemt toe. Onderstaande tabel geeft daar een gespecificeerd overzicht van.

	1980	1981	1982	1983
vakbeweging	18	16	11	13
arbeidsvoorwaarden	8	4	3	11
onderwijs, pers, vorming, jeugd	13	9	14	12
emancipatie van bevolkingsgroepen	8	7	6	5
gezondheidszorg	2	2	4	18
arbeidsmarkt	7	3	8	6
overige sociale geschiedenis	12	6	6	12
geschiedenis van de mijnindustrie	15	12	16	18
overig bedrijfsleven	9	29	8	12
industrialisatie en herstructurering				
Zuid-Limburg	3	3	17	11
handel en prijzen	—	6	2	3
landbouw en ambacht	5	7	5	8
industriële archeologie	3	5	3	2
verkeer en vervoer	1	4	9	7
volkshuisvesting en ruimtelijke ordening	6	18	18	10
politieke partijen en stromingen	10	8	12	14
verzet Nederland tweede wereldoorlog	4	4	5	2
kunst en cultuur	9	5	6	8
biografie en genealogie	7	4	5	7
historische geografie	2	6	5	6

kerkgeschiedenis	9	6	5	5
lokale geschiedenis	14	15	10	12
historische demografie	6	8	4	5
algemene onderwerpen	9	8	14	3
onbekend	9	5	8	3

In het verslagjaar heeft het Centrum een exemplaar ontvangen van een zestal scripties:

'Tussen twee vuren': een onderzoek naar het grensverkeer in Zuid-Limburg tijdens wereldoorlog I / (door) Jos Hermand (en) Maydy de Jong. — Nijmegen : (s.n.), 1983. — 221 bl. : tab. ; 30 cm

Bibliogr.: bl. 217-220

Met aparte bijl.

Doctoraalscriptie

Buitenlandse arbeiders in het Zuid-Limburgse kolendistrikt : in het bijzonder de rol van de Duitse arbeiders in de mijnen 1900-1930 / (door) Piet Hermens. — (Schinnen) : (s.n.), 1983. — 51 p. : krt., tab. ; 30 cm

Lit.-opg.: p. 42-43

Met 5 bijl.

De interrelatie tussen ziekte en maatschappij in Nederland tussen 1850 en 1940 / (met bijdr. van) Carian Cools, Nicole Hafkamp, Frank Mesters ... (et al.) — Maastricht : (s.n.), 1983. — 54 bl. : graf. ; 30 cm

Met lit.-opg.

Scriptie tweedejaars sociale gezondheidkunde, projectonderwijs blok 2.1.2

De agrarische emigratie vanuit Noord- en Midden-Limburg in de periode 1948-1960 : agrarische gebondenheid contra het werk van emigratieorganisaties / (door) L. Winkelmolen. — (Tilburg) : (s.n.), (ca. 1983). — 64 bl. : tab. ; 30 cm

Lit.-opg. : bl. 46-47

Met bijl.

Tweede graads scriptie geschiedenis Tilburg Mollerinstituut

Omtrent de zwarte dood : een werkstuk over de invloed van de pest op de samenleving in de late Middeleeuwen / (met bijdr. van Arit Boersma, Sonja Caffé, Judica Rutgers ... et al.).— (Maastricht) : (s.n.), (1983). — 34 p. ; 30 cm

Met lit.-opg. na ieder hoofdstuk

Scriptie (tweedejaars?) sociale gezondheidkunde

De Ravelijn : een buurt in isolement / (door) Marilou van der Vlis. — (Nijmegen) : (s.n.), 1983. — II, 33 kol. : plgr. ; 21 x 30 cm

Lit.-opg.: kol. 30-31

Scriptie Nijmegen Katholieke universiteit

Het was verheugend dat opnieuw een aantal onderzoekers bereid bleek het resultaat van hun onderzoek hier te deponeren. De aanwezigheid van een groot aantal scripties remt het voortdurend herhalen af van feitelijk hetzelfde onderzoek door verschillende personen. Dit verschijnsel nam in de jaren zeventig, parallel met de explosieve groei van het aantal studenten bij de opleidingsinstituten, nogal toe.

BESLUIT

Het jaar 1983 was voor het Sociaal Historisch Centrum voorspoedig. In meerdere opzichten werden nieuwe perspectieven geopend. Het meest belangrijke was ongetwijfeld de intensivering van de samenwerking tussen het Sociaal Historisch Centrum en de Rijksuniversiteit Limburg. Ook de restauratie en de aanpassing van de Andrieskapel en de medewerking aan de totstandkoming van het Woordenboek der Limburgse Dialecten stemmen tot vreugde.

Velen in Limburg en daarbuiten waren bereid het instituut in deze tijd van bezuinigingen financieel te steunen. Dank zij hun inspanningen kon het jaar ook in materieel opzicht bevredigend worden genoemd. Graag spreekt ons bestuur daarvoor zijn dank uit.

Het werk vlotte. De groei van bibliotheek en archief was overeenkomstig de verwachtingen. Er kon worden ingelopen op achterstanden bij ordening, beschrijving en documentatie van het verzamelde materiaal. Het aantal publicaties was groot. De blijvende interesse, die derden aan de dag legden voor de hier aanwezige bronnen, wettigt bovendien de verwachting dat ook in de toekomst nog menige publicatie tot stand zal komen, waaraan het instituut een werkzaam aandeel had. Al met al was 1983 een jaar waar wij met genoegen op terugzien.

BIJLAGE I

SCHENKERS VAN BIBLIOTHEEKGOED IN 1983

Bibliotheek van het Limburgs Universitair Centrum	Diepenbeek
Katholiek Documentatie- en Onderzoekcentrum (KADOC)	Leuven
Koninklijke Van Gorcum & Comp. B.V.	Assen
Agronomisch Historisch Instituut	Groningen
Dickers N.V. Machinefabriek	Hengelo
Rijksarchief in Overijssel	Zwolle
Secretariaat Limburgs Vrouwengilde	Geleen
Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP)	Heerlen
Centrum voor Sociale Woningbouw	Heerlen
DSM	Heerlen
Stichting Hornerheide	Horn
Culturele Raad Limburg	Maastricht
Provinciale Raad v.h. Jeugdbeleid Limburg	Maastricht
Medisch en Maatschappelijk Informatiecentrum	
Rijksuniversiteit Limburg	Maastricht
Provinciaal Bestuur van Limburg	Maastricht
Rijksuniversiteit Limburg	Maastricht
Stedelijk Instituut voor Sociaal Werk Maastricht	Maastricht
Stichting Historische Reeks	Maastricht
Gemeentebestuur Tegelen	Tegelen
Gemeentebestuur Vaals	Vaals
M. Wetemans	Eindhoven
Prof. Dr P. M. M. Klep	Nijmegen
H. Leers O. F. M.	Utrecht
Prof. Dr W. Jappe Alberts	Voorst
P. van Linschoten	Geleen
A. P. Dalm	Heerlen
D. W. Jacobs	Heerlen
M. H. W. Crijns	Helden
P. L. E. Janssen	Horst-Meterik
J. M. Bos	Maastricht
J. H. A. E. Cornips	Maastricht
J. H. Ensink	Maastricht

A. Gielen-Drehmanns
J. M. G. Narinx
A. G. Tyndall
J. A. A. G. Winckers
J. Cortenraad
L. J. Lucassen
J. Fleuren

Maastricht
Maastricht
Maastricht
Maastricht
Meerssen
Meijel
Venlo

BIJLAGE II

LIJST VAN AANWINSTEN VAN ARCHIEVEN 1983

911	Th. A. M. Maassen te Maastricht, ca. 1930-1980.	0,6 m
912	R. K. Vereniging Het Groene Kruis te Swalmen, 1924-1978.	2,5 m
913	G. Hoeberechts N. V. IJzerwarenhandel te Maastricht, 1911-1969.	8,5 m
914	Stoombierbrouwerij De Keizer v/h fa. N.A. Bosch te Maastricht, 1900-1969.	4,5 m
915	N. V. Maastrichtse Limonadefabriek (Malifa) te Maastricht, 1918-1969.	3 ds
916	R. K. Vereniging Het Groene Kruis te Roermond, 1910-1974.	2,6 m
917	N. V. Maastrichtse Spijker- en Draadnagelfabriek v/h Thomas Regout en Co te Maastricht, 1860-1965.	1 m
918	Architektenwerkgroep Bonnemayer-Van Sprang te Maastricht, ca. 1945-1970.	18 m
919	Fa. August Mathijssen drankenhandel te Weert, 1882-1979.	13 m
920	F. Dohmen te Welten-Heerlen, ca. 1960-1980.	0,5 m
921	A. Beerenschot te Maastricht, (dok. Limburgse en Gelderse gemeenten en kastelen).	1 ds
922	Redactiecommissie gedenkboek Rolduc, 1978-1983.	0,6 m
923	Katholieke Werkende Jongeren (KWJ) te Weert, 1969-1980.	0,5 ds

Documentatie

Fotoarchief van de Industriebond NKV, ca. 2.500 st.

Aanwinsten op de bedrijfsdocumentatie Noord-, Midden- en Zuid-Limburg: 19e en 20e eeuw,

Stoomzuivelfabr. te Broekhuizenvorst

W. Grutters, smid te Maasbree

M. H. Hendrickx, meester-schilder te Maasbree

J. H. Snijders, koster en kerkmeester te Beegden

Hoeve Hoverhof te Hout-Blerick

Familie Hoeberechts te Maastricht

Brouwerij Rutten te Maastricht

Timmerbedrijf H. Beelen te Roggel

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

Mr P. M. M. C. Palmen, voorzitter (1968)	Heerlen
Dr G. C. P. Linssen, vice-voorzitter (1973)	Roermond
Dr Remigius Dieteren OFM, secretaris (1949)	Maastricht
Drs J. H. A. E. Cornips, penningmeester (1954)	Maastricht
P. C. A. 't Hoen (1961)	Maastricht
Mr A. A. Rijk (1973)	Valkenburg aan de Geul
Drs J. H. M. Wieland (1979)	Valkenburg aan de Geul

ALGEMEEN BESTUUR

N. J. J. Beuken (1982)	Valkenburg aan de Geul
J. Bremmers (1960)	Sittard
Mr N. W. J. G. Bronzwaer (1980)	Weert
M. Debats (1972)	Maastricht
J. H. Ensink (1965)	Maastricht
Drs L. J. C. Horbach (1975)	Roermond
Drs A. J. Hutschemaekers (1953)	Roermond
Drs J. J. C. Huyben (1980)	Kessenich
Mevr. P. G. Lázár-Schilthuis (1983)	Maastricht
Drs P. J. C. Lebens (1949)	Born
G. J. Loos (1962)	Maastricht
L. J. Lucassen (1975)	Meijel
Drs B. C. M. E. Niessen (1979)	Maastricht
Drs H. R. van Ommeren (1972)	Meerssen
Dr J. F. R. Philips (1983)	Maastricht
Mr. E. G. G. M. Rutten (1961)	Maastricht
Dr Ir. J. Stuffken (1973)	Heerlen
Drs P. C. Tielrooij (1967)	Sittard
J. M. Weijers (1952)	Heerlen
Prof. Dr. A. M. van der Woude (1979)	Wageningen

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Gemeenten

Gemeentebestuur Baexem (1973)	Baexem
Gemeentebestuur Beek (1950)	Beek
Gemeentebestuur Beesel (1951)	Beesel
Gemeentebestuur Born (1961)	Born
Gemeentebestuur Brunssum (1951)	Brunssum
Gemeentebestuur Echt (1957)	Echt
Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Gennep (1961)	Gennep
Gemeentebestuur Grathem (1977)	Grathem
Gemeentebestuur Gulpen (1951)	Gulpen
Gemeentebestuur Heerlen (1950)	Heerlen
Gemeentebestuur Heythuysen (1977)	Heythuysen
Gemeentebestuur Horst (1961)	Horst
Gemeentebestuur Hunsel (1976)	Hunsel
Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Kessel (1962)	Kessel
Gemeentebestuur Maasbracht (1954)	Maasbracht
Gemeentebestuur Maastricht (1950)	Maastricht
Gemeentebestuur Margraten (1976)	Margraten
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Meijel (1956)	Meijel
Gemeentebestuur St. Odiliënberg (1976)	St. Odiliënberg
Gemeentebestuur Posterholt (1976)	Posterholt
Gemeentebestuur Roermond (1951)	Roermond
Gemeentebestuur Roggel (1972)	Roggel
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard
Gemeentebestuur Stein (1951)	Stein
Gemeentebestuur Stramproy (1955)	Stramproy
Gemeentebestuur Swalmen (1950)	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen (1977)	Tegelen
Gemeentebestuur Thorn (1976)	Thorn
Gemeentebestuur Vaals (1950)	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1953)	Valkenburg aan de Geul
Gemeentebestuur Venray (1956)	Venray
Gemeentebestuur Voerendaal (1951)	Voerendaal
Gemeentebestuur Wittem (1972)	Wittem

Bedrijven

Aannemersbedrijf Gebr. Theunissen C.V. (1982)	Maastricht
Aannemersbedrijf Jongen B.V. (1978)	Schaesberg
Aannemingsbedrijf J. Geraedts en Zonen B.V. (1978)	Swalmen

Akzo Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Algemene Bank Nederland N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Ankersmit's Chemische Fabrieken B.V. (1978)	Maastricht
Arbed s.a. (1978)	Roermond
Bartels' Bouw- en Betonbedrijf, J. C. (1958)	Roermond
Bates-Cepro B.V. (1958)	Maastricht
Bierbrouwerij 'De Leeuw' B.V. (1957)	Valkenburg aan de Geul
Boekhandel 'Veldeke' (1961)	Maastricht
Boekhandel Winants (1975)	Heerlen
Bouwcoördinatiekantoor Drs Ruijters B.V. (1978)	Sittard
Bouw- en Aannemings Mij. Laudy B.V. (1966)	Sittard
Bouwmaatschappij Gebr. Janssen B.V. (1962)	Venray
Brouwerij 'De Ridder' B.V. (1957)	Maastricht
C en A Nederland (1978)	Maastricht
Credit Lyonnais Bank Nederland (1978)	Maastricht
Dassen Electrotechniek B.V. (1978)	Stein
Drukkerij H. van der Marck en Zonen B.V. (1978)	Roermond
D.S.M. (1978)	Heerlen
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Eurohal Maastricht B.V. (1978)	Maastricht
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hahmes C.V., Fa. P. (1949)	Maastricht
Hepworth-N.G.I. B.V. (1978)	Belfeld
Hobru Hoensbroek B.V. (1978)	Hoensbroek
Hostellerie 'De Hamert' B.V. (1979)	Wellerlooi
Industriemaatschappij J. C. Bamford (N.W.E.) N.V. (1978)	Meerssen
Ingenieursbureau Jongen-Laura B.V. (1978)	Maastricht
Kleiwarenfabrieken Gebr. Laumans B.V. (1978)	Tegelen
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wijlré
Koninklijke Fabriek van Tabakspijpen Elbert Gubbels & Zonen B.V. (1978)	Roermond
Koninklijke Nederlandse Papierfabrieken N.V. (1949)	Maastricht
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Koninklijke Van Gorcum Maastricht (1983)	Maastricht
Laura, Stichting Jubileumfonds (1978)	Eijgelshoven
Limburgse Kaarsenfabriek C.V., Van de Weyer en Zn. (1958)	Maastricht
Limburgse Maatschappij voor Gasdistributie Limagas N.V. (1958)	Heerlen
Maastrichtse Spaarbank (1958)	Maastricht
Machinefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Maison Louis Kledingmagazijnen N.V. (1958)	Maastricht
Meij's Expeditiebedrijf (1959)	Maastricht

Mora Snacks B.V. (1978)	Maastricht
'Mosa' B.V. (1949)	Maastricht
Muyres Algemene Bouw B.V., Marcel (1959)	Sittard
Natronchemie B.V. (1950)	Roermond
Nederlandse Credietbank N.V. (1958)	Maastricht
Nelissen Aannemingsbedrijf B.V., J.P.A. (1978)	Venray
Papierfabriek 'Gennep' N.V. (1958)	Gennep
Pieters-Dortu N.V. (1958)	Heerlen
Provinciale Limburgse Electriciteits Maatschappij N.V. (1949)	Maastricht
Rabobanken in de regio Roermond (1970)	Roermond
Rank Xerox Manufacturing B.V. (1978)	Venray
Roosmalen's Transport en Handel Mij B.V., Van (1961)	Maastricht
Sekisui Alveo B.V. (1978)	Roermond
Stienstra Roermond B.V. (1978)	Roermond
Technisch Bureau Vromen B.V. (1958)	Amstenrade
Teewen B.V. (1958)	Tegelen
Uiiteversmaatschappij De Limburger B.V. (1949)	Roermond
Verenigd Streekvervoer Limburg (1958)	Heerlen
Verfindustrie Jac Eyck B.V. (1978)	Heerlen
Vissers' Wegenbouw- en Aannemingsbedrijf C.V. (1961)	Drunen
Volvo Car Produktie Born B.V. (1969)	Born
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Westland-Utrecht Hypotheekbank N.V. (1958)	Maastricht
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Zinkwit Nederland B.V. (1953)	Eijsden
Zuid Nederlandse Aannemers Vereniging (1979)	Heeze
Zuid-Ooster Autobusdiensten N.V. (1978)	Gennep

Organisaties en instellingen

Adviesburo voor Ruimtelijke Ordening	
E. H. Starren B.V. (1974)	Maastricht
Adviesgroep Partners B.V. (1974)	Maastricht
Algemeen Rijksarchief (1972)	's-Gravenhage
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Bakker, Versteegh en Co. Accountants (1974)	Maastricht
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk College (1958)	Sittard
Bisschoppelijk College voor Atheneum en HAVO (1978)	Echt
Broeklandcollege voor HAVO en MAVO (1978)	Hoensbroek
Buro voor Stedebouw Maastricht Hoen-Ubachs-Roomans B.V. (1970)	
College 'Sancta Maria' (1977)	Maastricht
'Collegium Carolinum' der Paters Oblaten (1961)	Kerkrade
	Valkenburg
	aan de Geul
Culturele Raad Limburg (1959)	Maastricht
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's-Gravenhage
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht

Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
F.N.V.-Limburg (1961)	Heerlen
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Franciscanen (1967)	Venray
Franciscanessen (1979)	Maastricht
Geerlingshof, Volkshogeschool en Europahuis, Stichting (1978)	Valkenburg aan de Geul
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentekrediet van België (1976)	Brussel (B)
Gemeentelijke Archiefdienst (1979)	Maastricht
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Hamont-Achel (B)
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Gemeentelijke Openbare Bibliotheek (1979)	Maaschelen (B)
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo-Blerick
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)	Meijel
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	St. Odiliënberg
Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden (1982)	Lomm
Historischer Verein für Geldern und Umgegend (1975)	Geldern (D)
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hogere Technische School (1960)	Heerlen
Hogeschool voor Theologie en Pastoraat (1958)	Heerlen
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Industriebond F.N.V. (1981)	Amsterdam
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Janscollege, Sint (1979)	Hoensbroek
Jongerencentrum 't Vloot (1978)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg (1956)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek (1956)	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Katholieke Economische Scholengemeenschap, afd. MEAO- St. Servaascollege (1978)	Maastricht
Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1970)	Hoensbroek
Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek, Stichting (1964)	Schaesberg
Katholieke School voor MAVO Koningin Gerberga (1978)	Meerssen
Koninklijke Bibliotheek (1974)	's-Gravenhage
Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempen (D)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Heerlen

LEAO-School (1978)	Kerkrade
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)	Maastricht
Limburgse Groene Kruis (1950)	Sittard
Limburgse Land- en Tuinbouwbond (1951)	Roermond
Limburgs Landschap, Stichting Het (1982)	Venlo
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
MAVO-School Maria Regina (1978)	Blerick
MAVO St. Jacobus voor Born en Omstreken (1978)	Born
Mediatheek Katholieke Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Middelbare Landbouwschool (1978)	Roermond
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Minderbroeders (1960)	Maastricht
Minderbroeders, Provinciaal (1959)	Utrecht
Missionarissen van het H. Hart (1979)	Bree (B)
Montfortanen (1959)	Valkenburg aan de Geul
Museumvrienden van Rekem (1979)	Rekem-Lanaken (B)
Mijnmuseum, Stichting (1984)	Heerlen
Nederlands Openluchtmuseum (1979)	Arnhem
Normaalschool Humaniora, Zusters Kindsheid Jesu (1979)	Hasselt (B)
Openbare Bibliotheek (1979)	Venlo
Openbare Bibliotheek en Leeszaal Valkenburg (1979)	Hulsberg
Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)	Venray
Openbare Werken (1957)	Maastricht
Opleidingen voor Middelbare Akten (1965)	Tilburg
Oudheidkamer Horst e.o., Stichting (1978)	Horst
Oudheidkundige Dienst gemeente Heerlen (1979)	Heerlen
Pedagogische Academie Dr Van Gils (1966)	Roermond
Peutz Architecten B.V. (1974)	Heerlen
Procuratuur P. P. Augustijnen (1960)	Venlo
Provinciale Bibliotheek (1979)	Hasselt (B)
Provinciale Bibliotheek Centrale Limburg (1978)	Roermond
Provinciale Inspectie Gemeente Archieven (1973)	Maastricht
Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer in Limburg (1960)	Valkenburg aan de Geul
Provinciale Waterstaat in Limburg (1962)	Maastricht
Provinzialinstitut für Westfälische Landes- und Volksforschung (1967)	Münster (D)
Rafaëlschool voor MAVO (1978)	Maasbracht
Rooms-Katholiek Gymnasium 'Rolduc' (1978)	Kerkrade
Rooms-Katholieke Huishoudschool St. Anna (1978)	Stein
Rooms-Katholieke MAVO Pius XII (1975)	Kerkrade
Rooms-Katholieke MAVO-School Bergen (1978)	Bergen
Rooms-Katholieke MAVO-School Het Wormdal (1978)	Ubach over Worms
Rooms-Katholieke Middelbare Landbouwschool (1961)	Horst
Rooms-Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1958)	Heerlen

Rooms-Katholieke Scholengemeenschap St. Ursula voor Gymnasium, Atheneum en HAVO (1978)	Horn
Rijksarchief in Limburg (1964)	Maastricht
Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)	's-Hertogenbosch
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Zeist
Rijksopleiding voor Onderwijzers (-essen) (1978)	Maastricht
Rijksuniversiteit Limburg (1977)	Maastricht
Samenwerkende Bouwverenigingen Eigen Haard, Gezond Maastricht en St. Servatius (1977)	Maastricht
Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)	Geleen
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO St. Antonius Doctor College (1978)	Kerkrade
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Scholengemeenschap voor Atheneum, HAVO en MAVO 'Bouwers van der Boye College' (1978)	Panningen
Scholengemeenschap voor Gymnasium, Atheneum en HAVO van het Bisschoppelijk College Schöndeln (1978)	Roermond
Scholengemeenschap voor MAVO/L.T.O. 'de Hamert' (1978)	Wellerlooi-Bergen
Sociaal Pedagogisch Onderwijs voor Limburg, Katholieke Stichting (1978)	Sittard
Stadsacademie voor Toegepaste Kunsten (1978)	Maastricht
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stedelijk Instituut voor Sociaal Werk Maastricht (1958)	Maastricht
Stedelijk Lyceum en HAVO (1979)	Maastricht
Stedelijke MAVO-School (1978)	Maastricht
Streekarchief Zuid-Oost Brabant (1974)	Eindhoven
Telefoondistrict Maastricht (1958)	Maastricht
Universitätsbibliothek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek Economisch- Historisch Seminarium (1973)	Amsterdam
Universiteitsbibliotheek Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
Vastelaovesgezelschap JOCUS (1979)	Venlo
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam
Ziekenhuis 'De Goddelijke Voorzienigheid' (1960)	Sittard

Persoonlijke contribuanten

Aalbrecht, W. C. L. G. (1977)	Nieuwstadt
Aalsma, P. R. A. J. (1981)	Roermond
Aardening, Chr. J. M. W. (1981)	Beek
Abrahams, A. G. J. (1979)	Maastricht
Acker, B. M. J. van (1981)	Heerlen
Admiraal, Mr W. A. M. (1979)	Heiloo
Adriaens, Drs F. H. M. C. (1960)	Horn
Aerts, Mevr. M.-L. (1979)	Munsterbilzen (B)
Alers, F. H. P. (1979)	Roermond
America, Dr. G. G. J. (1973)	Amstenrade

Aretz, J. A. W. (1980)
 Augustus, Drs L. (1975)
 Backbier, H. A. M. (1974)
 Baerts, M. W. P. te (1973)
 Baeten, Mr A. M. I. H. (1958)
 Bakker, L. B. (1983)
 Baltis, C. H. J. M. (1974)
 Baltus, C. J. (1975)
 Bastiaansen, Drs J. C. A. (1977)
 Becker, Drs H. J. G. (1982)
 Beckers, J. J. (1974)
 Beckers, P. B. H. (1982)
 Beek, Chr. W. ter (1974)
 Berden, Drs J. V. C. M. (1977)
 Berebrouckx, H. A. R. (1979)
 Berger, Mr. E. A. (1974)
 Bergers, H. (1981)
 Bergh, J. E. van de (1979)
 Bergmans, N. H. M. (1974)
 Bertens, Drs J. W. (1975)
 Bertrand, C. (1979)
 Betteray, Mevr. J. J. H. van (1979)
 Beugels, J. J. P. (1982)
 Beijers, Drs J. G. Th. M. (1979)
 Biggelaar, J. C. van den (1977)
 Billekens, G. (1979)
 Bisschops, H. J. (1979)
 Bleus, J. (1981)
 Block, Ed. J. (1982)
 Bloemen, H. A. C. (1966)
 Bloemen, M. (1979)
 Blok, Prof. Dr A. (1974)
 Boelens, F. P. (1966)
 Boer, F. J. M. A. (1984)
 Boersma, H. J. L. M. (1976)
 Boersma, M. Th. L. W. (1982)

Boesten, H. M. P. L. B. (1979)
 Bogman, B. (1974)
 Bokken, H. L. M. (1979)
 Bonnet, J. J. (1979)
 Bönninghausen, Dr Jur. A. Freiherr von (1974)
 Boom, Th. M. P. M. (1982)
 Boonstra, B. P. A. (1970)
 Bos, Dr. R. W. J. M. (1974)
 Bosman, Prof. Dr H. W. J. (1969)
 Bosmans, Dr. J. L. J. (1974)
 Botman, S. G. J. M. (1974)

Ubach over Worms
 Heerlen
 Vessem
 Brunssum
 Maastricht
 Rotterdam
 Sittard
 Rosmalen
 Maastricht
 Maastricht
 Ubach over Worms
 Heerlen
 Venray
 St. Geertruid
 Ekeren (B)
 Ottersum
 Maastricht
 Beek
 Haelen
 's-Gravenhage
 Wijlre
 Haarlem
 Amstenrade
 Melick
 Wintelre
 Venlo
 Duiven
 Broekom (B)
 Kerkrade
 Zeist
 Kaulille (B)
 Soest
 Oldenzaal
 Hilvarenbeek
 Eijsden
 Valkenburg
 aan de Geul
 Buchten-Born
 Brussel (B)
 Thorn
 Maastricht
 Willich-Anrath (D)
 Roermond
 Rosmalen
 Berg en Terblijt
 Tilburg
 Nijmegen
 Valkenburg
 aan de Geul

Bots, Dr A. C. A. M. (1976)
 Bouwens, J. G. T. (1967)
 Boven, J. H. H. van (1981)
 Bovens jr., Th. (1979)
 Brasseé, Ch. J. P. (1973)
 Brassée, J. H. J. (1958)
 Bremmers, M. J. (1974)
 Broens, J. W. (1974)
 Bronzwaer, Mr N. W. J. G. (1960)
 Brorens, F. M. C. (1960)
 Brouwer, Ir J. F. H. (1979)
 Brouwers, E. H. (1974)
 Brouwers, J. L. A. (1970)
 Brouwers, P. C. M. (1975)
 Buchem, G. J. van (1981)
 Bult, C. van de (1974)
 Busch, M. J. (1983)
 Can, Drs A. J. M. L. van (1959)
 Castermans, W. P. (1979)
 Chambille, Ing. H. (1974)

Charpentier, P. H. M. (1983)
 Cillekens, Drs C. M. H. (1978)
 Claessen, W. Q. J. G. (1981)
 Claessens, Ir J. M. M. (1979)
 Claessens, Drs Th. J. A. H. (1960)
 Claessens, V. Th. J. (1982)
 Clermonts, Drs E. (1982)
 Closset, Drs P. L. J. L. (1982)
 Cluitmans, Drs J. H. (1958)
 Cobben, Drs Ing. N. P. (1976)
 Coenen, Drs H. L. M. (1973)
 Coenen, L. W. (1958)
 Cohlst, J. M. F. (1982)
 Collen, J. V. A. (1979)
 Colsen, J. H. M. (1959)
 Coops, H. Th. (1980)
 Cornelissen-Janssens, Mevr. (1979)
 Cornips, J. H. A. (1979)
 Cornips, Drs J. H. A. E. (1982)
 Corten, Alb. J. A. M. (1960)
 Courtens, Dr N. G. M. (1974)
 Cox, Drs G. W. H. (1958)
 Cozijnsen, W. (1979)
 Creemers, P. L. W. B. (1982)
 Crolla, A. A. (1980)

Crolla-Baggen, de heer en mevr. A. M. G. (1964)
 Crombach, H. (1982)

Nijmegen
 Eijsden
 Nuth
 Maastricht
 Waubach
 Oirsbeek
 Roermond
 Roermond
 Weert
 Munstergeleen
 Heythuysen
 Klimmen
 Maastricht
 Utrecht
 Mheer
 Ransdaal
 Nijmegen
 Roosendaal
 Maastricht
 Valkenburg
 aan de Geul
 Eijsden
 Maastricht
 Steyl
 Maastricht
 Dommelen
 Wamel
 Leunen
 Maastricht
 Swalmen
 Maastricht
 Moergestel
 Hoensbroek
 Vaals
 Hasselt (B)
 Venray
 Heerlen
 Brasschaat (B)
 Breda
 Maastricht
 Heerlen
 Maastricht
 Goirle
 Maastricht
 Weert
 Valkenburg
 aan de Geul
 Noorbeek
 Voerendaal

Crousens, Dr A. M. F. B. (1960)	Roermond
Crutzen, F. (1979)	Simpelveld
Crijns, Ir A. W. N. J. (1967)	Bunnik
Custers, M. H. (1979)	Leiden
Daamen, J. (1979)	As (B)
Daems, J. G. (1973)	Maastricht
Daniëls, A. L. M. J. (1977)	Maastricht
Darley, W. (1968)	Maastricht
Debats, M. (1974)	Maastricht
Debets, Drs R. M. C. (1974)	Haarlemmermeer
Defesche, H. F. H. G. (1981)	Goirle
Defesche, Mr H. J. M. (1974)	Venray
Delissen, Th. M. J. (1958)	Bocholtz
Derickx, J. W. M. B. (1982)	Venray
Derkx, Th. J. F. (1979)	Venlo
Dewez, Dr J. Th. M. (1960)	Sittard
Diederens, Drs J. A. M. (1958)	Monnickendam
Diederiks, Dr H. A. (1973)	Amsterdam
Dierick-Van Loo, Mevr. M. C. G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J. W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P. E. M. (1982)	Ubach over Worms
Dingjan, Drs F. C. M. (1982)	Knegsel
Dingjan-Laarakker, Mevr. L. M. A. (1984)	Hilversum
Dister, H. M. J. (1979)	Roermond
Dittrich, Drs M. J. A. R. (1958)	Meerlo-Wanssum
Dohmen, F. S. (1958)	Heerlen
Donker, Mr J. G. (1974)	Afferden
Dorenbosch, M. K. W. (1975)	Roermond
Dormans, E. H. M. (1979)	Munstergeleen
Drenth, J. H. (1981)	Kerkrade
Driessen, J. A. (1978)	Maastricht
Driessen, M. A. W. (1973)	As (B)
Dijk-Regout, Mevr. Drs L. van (1965)	Heerlen
Dijksman, C. (1982)	Neer
Eerenbeemt, Prof. Dr H. F. J. M. van den (1968)	Tilburg
Einig, Drs P. C. A. (1974)	Roermond
Engelen, C. F. M. (1979)	Sittard
Engelen, J. P. J. (1975)	Klimmen
Engelen, Drs Th. L. M. (1982)	Cuijk
Engels, G. (1972)	Helden
Ensinck, J. H. (1958)	Maastricht
Erp, A. F. C. M. van (1974)	Oss
Erps, J. (1979)	Apeldoorn
Esser, Dr J. G. M. van (1981)	Roermond
Essers, H. (1979)	Maastricht
Eussen, J. A. M. T. (1983)	Sittard
Faessen, J. H. (1977)	Venlo
Feller, Drs J. C. (1979)	Grubbenvorst

Folbert, J. H. (1981)	Maastricht
Frankort, W. J. M. (1979)	Kerkrade
Franssen, F. S. (1980)	Schinveld
Franssen, Drs G. H. (1977)	Tilburg
Franssen, M. (1979)	Vaals
Frantzen, J. W. H. (1959)	Sittard
Frantzen, Leon F. J. H. (1983)	Maastricht
Frederiks, Dr P. W. J. M. (1974)	Geleen
Frederix, Drs L. L. M. (1980)	Maastricht
Gales, B. (1975)	Hulsberg
Geelen, Ch. H. (1974)	Voerendaal
Geelen, Mr J. F. L. (1974)	Kerkrade
Geenen, Drs W. (1982)	Wijlré
Gemmeke, Drs Ch. E. A. (1960)	Maastricht
Gerards, A. J. M. (1979)	Sittard
Gerrits, H. P. A. J. (1958)	Blerick
Geurts, A. J. (1977)	Nijmegen
Geurts, J. H. J. (1974)	Nijmegen
Geux, A. J. (1972)	Helden
Ghelen, J. D. (1979)	Neerharen (B)
Giebels, C. P. (1982)	Utrecht
Gielen, P. M. P. J. (1978)	Nijswiller-Wittem
Giesen, J. J. H. (1979)	Venray
Gieskens, Drs J. H. H. (1960)	Sittard
Gillessen R. A., J. H. M. J. (1979)	Weert
Glaudemans, F. J. T. H. (1982)	Maastricht
Goes, Mej. H. M. (1974)	Maastricht
Gool, A. M. A. van (1964)	Venlo
Goossens, H. M. H. (1979)	Ubach over Worms
Gootzen, P. J. (1969)	Melick
Göttgens, H. R. (1983)	Sittard
Graus-Koenen, Mevr. A. G. (1979)	Echt
Grimbergen, J. M. (1974)	Lelystad
Gulikers, J. H. J. (1982)	Maastricht
Gijbels, G. (1968)	Maastricht
Gijsen, Chr. (1958)	Maastricht
Gijsen, Mgr Dr J.M. (1969)	Roermond
Haanen, Drs E. P. H. P. T. (1974)	Swartbroek
Haas, Dr J. A. K. (1963)	Maastricht
Haegen, Prof. Dr H. van der (1971)	Heverlee (B)
Haenen, N. H. V. (1978)	Eijsden
Hall, J. H. M. van (1960)	Eijsden
Hamburger, M. (1984)	Schin op Geul
Hamelers, Ing. H. H. M. (1982)	Bunde
Hanckx, J. Th. F. G. M. (1981)	Maastricht
Hardy, L. V. H. (1958)	Heerlen
Hautvast, J. P. G. (1979)	Heerlen
Heggen-Schils, Mevr M. B. M. (1960)	Maastricht
Hélin, Prof. Dr E. (1975)	Luik (B)

Helsen, J. (1981)	Tongeren (B)
Heltzel, J. J. M. (1974)	Herten
Hendriks, A. J. G. (1975)	Kessel
Hendriks, Th. (1979)	Overpelt (B)
Hendriks, W. Th. M. (1958)	Venlo
Henrar, A. F. (1975)	Maastricht
Hermens, P. (1982)	Schinnen
Herp, Drs P. J. van (1964)	Treebeek
Hertog, C. G. (1979)	Heerlen
Heus, G. M. de (1974)	Valkenburg
	aan de Geul
Heijboer, Drs H. J. (1959)	Heerlen
Heijden, P. van der (1978)	Amsterdam
Heyden, R. P. W. J. M. van der (1974)	Maastricht
Heijen, Drs F. J. (1958)	Kerkrade
Heythuysen-Corstjens, Mevr. A. (1979)	Kerkrade
Hillen, A. (1979)	Neer
Hodiamont, Mej. E. (1979)	Maastricht
Hoebers, P. C. M. (1974)	Horst
Hoen, J. G. H. (1975)	Maastricht
Hogesteege, Drs G. (1974)	Rotterdam
Hommes, Mej. Mr A. H. M. H. (1958)	Maastricht
Hoof, M. H. J. van (1974)	Maastricht
Höppener, Mr R. G. A. (1958)	Roermond
Horn, H. K. F. ten (1981)	Maastricht
Houben, Drs C. J. M. (1974)	Roermond
Houben, G. L. (1982)	Buchten
Houben, Mr H. (1982)	Roermond
Hout, J. H. M. van (1979)	Venray
Hout, Ir L. W. M. van (1974)	Zelhem
Hövell tot Westerfliet, J. G. F. M. G. Baron van (1970)	Ohé en Laak
Hummel, R. P. (1975)	Brunssum
Hupperts, Mr A. J. M. (1982)	Maastricht
Hustinx, Mr F. P. J. (1958)	Maastricht
Huyben, Drs J. J. C. (1975)	Kessenich (B)
Huijs, Drs Th. P. M. (1978)	Venlo
Huijts, F. L. (1974)	Cadier en Keer
Impe, M. (1979)	Kermt (B)
Jacobs, F. G. J. (1976)	Maastricht
Jacobs, G. S. (1984)	Tegelen
Jacobs, J. H. M. (1960)	Geleen
Jaegers, A. P. J. M. (1973)	Schinnen
Jamar, Drs J. T. J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jans, A. (1975)	Oostrum
Jans, L. (1983)	Maastricht
Jans, V. (1979)	Piringer (B)
Jansen, Drs P. C. (1974)	Amsterdam
Janssen, B. G. Chr. (1979)	Sittard

Janssen, Mr C. M. J. M. (1958)
 Janssen, E. M. L. (1981)
 Janssen, Drs H. A. J. (1966)
 Janssen, J. (1979)
 Janssen, Drs J. A. J. (1974)
 Janssen, J. H. (1960)
 Janssen, Drs J. P. (1982)
 Janssen, J. P. H. M. (1979)
 Janssen, Mr J. W. A. M. (1974)
 Janssen S. J., Prof. Dr L. H. (1974)
 Janssen, Mej. P. L. F. (1975)
 Janssen, R. (1979)
 Janssen, W. P. M. (1980)
 Jenniskens, Drs A. H. (1975)
 Jennissen, H. H. (1976)
 Jetten, J. M. A. (1982)
 Jong, Pater Dom. de (1968)
 Jongen, H. (1979)

Jongen, J. M. G. (1979)
 Jongh, A. de (1974)
 Jonkergouw, A. E. L. (1979)
 Joosten, J. (1979)
 Joosten, J. J. J. G. (1979)
 Jorritsma, H. H. M. D. (1976)
 Jurriëns, Drs R. (1971)
 Kappelhof, Drs A. (1977)
 Kempkens, P. H. (1979)
 Kerckhoffs, Drs J. H. H. (1974)
 Kerckhoffs, J. H. L. (1974)
 Kerkhofs, M. (1979)
 Kersten, Mej. A. H. H. M. (1964)
 Kessels, F. A. H. (1974)
 Keijsers, Dr L. L. J. M. (1981)
 Kirkels, L. (1979)
 Klaassen, Drs W. J. M. (1974)
 Klaassens, D. H. P. (1979)
 Klep, Prof. Dr P. M. M. (1978)
 Kleuters, Mej. M. H. (1959)
 Kleutghen, A. (1979)
 Kleijnen, H. A. J. (1958)
 Klomp, J. A. H. M. (1974)
 Knapen, Drs J. G. J. (1975)
 Knoors, H. J. (1979)
 Knoors, J. A. (1972)
 Kockelkoren, J. M. H. (1979)
 Koelman, Drs J. B. H. (1979)
 Kok, G. (1968)
 Kokkelmans, J. J. M. F. (1979)

Nijmegen
 Heerlen
 Nederweert
 Oirschot
 Nuth
 Hoensbroek
 Obbicht
 Nijmegen
 Nijmegen
 Tilburg
 Meterik-Horst
 Dilsen (B)
 Maastricht
 Maastricht
 Meers-Elsloo
 Sittard
 Borkel en Schaft
 Zichen-Zussen-
 Bolder-Riemst (B)
 Heerlen
 Maastricht
 Sittard
 Echt
 Venlo
 Amsterdam
 Overijse (B)
 's-Hertogenbosch
 Sittard
 Spaubeek
 Maastricht
 Schimmert
 Maastricht
 Venlo
 Maastricht
 Meerssen
 Alphen aan de Rijn
 Venlo
 Nijmegen
 Roermond
 Overpelt (B)
 Roermond
 Kerkrade
 Bunde
 Roermond
 Grevenbicht
 Haelen
 Heerlen
 Borkel en Schaft
 Eys

Koldeweij, J. (1982)	Utrecht
Korsten, Drs H. S. M. (1974)	Venlo
Kreuwels, Ir W. G. J. (1984)	Geldrop
Krey, W. van (1984)	Baarlo
Kreijn, M. H. M. (1960)	Brunssum
Kuypers, Drs. H. M. M. (1974)	Heerlen
Lamers, Drs J. (1982)	Maastricht
Lardinois, P. M. J. P. (1975)	Maastricht
Lauwers, P. (1979)	Beringen (B)
Leclercq, R. M. F. M. (1981)	Stein
Leenders, Chr. (1973)	Maastricht
Lem, W. F. Th. (1969)	Maastricht
Lemmens, B. M. P. (1974)	Nijmegen
Lemmens, W. L. M. (1976)	Poortugaal
Lendfers, J. M. (1972)	Maastricht
Leufkens, Ir J. (1982)	Maastricht
Leunissen, H. J. (1980)	Voerendaal
Leurs, Ing. C. J. P. (1984)	Venray
Leyen, C. J. M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J. W. V. van (1981)	Jabeek
Limpens, J. (1982)	Maastricht
Linden, Prof. Dr A. S. van der (1981)	Maastricht
Linden, Drs P. R. H. M. van der (1971)	Nuth
Linssen, Mr A. J. C. (1974)	Jabeek
Linssen, Drs C. A. A. (1962)	Zuidhorn
Linssen, Dr G. C. P. (1960)	Roermond
Linssen, H. J. J. (1974)	Weert
Litjens, Dr H. P. M. (1958)	Roermond
Locht, Drs B. J. (1977)	Echt
Loo, A. J. W. van (1982)	Klimmen
Loo, T. F. J. van de (1979)	Venlo
Lucardie, Drs G. R. E. (1974)	Cuijck
Lucassen, Drs J. M. W. G. (1974)	Gouda
Lucassen, L. J. (1971)	Meijel
Lücker, B. P. L. (1974)	Schaesberg
Luthjens, Ir L. H. (1976)	Delft
Luykx, P. M. (1975)	Nijmegen
Luyn, Drs P. B. N. van (1980)	Limbricht
Maas, P. (1979)	Hoensbroek
Machielsen, F. (1982)	Meerssen
Maenen, Dr A. J. Fr. (1958)	Maastricht
Maenen, J. (1979)	Lanaken (B)
Maes, J. (1979)	Maastricht
Maesen, Dr Fr. (1981)	Heerlen
Mandemakers, J. C. M. A. (1981)	Venlo
Manders, W. G. A. (1974)	Meerlo
Mantel, J. L. (1977)	Heerlen
Marres, E. C. W. L. (1969)	Helmond
Martens, Ir A. H. W. (1960)	Simpelveld

Martens, M. E. R. (1981)	Maastricht
Martens, M. J. M. (1979)	Nijmegen
Mast, Drs E. R. J. van der (1974)	Warmond
Mathijsen, Mr H. J. M. E. (1977)	Weert
Matti, Mr J. L. (1979)	Weert
Maussen, Drs M. J. (1972)	Schaesberg
Meerman, M. (1982)	Kerkrade
Meertens, Mgr L. (1974)	Roermond
Meessen, H. L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J. B. R. G. (1974)	Nijmegen
Meiboom, A. (1982)	Nieuwenhagen
Mennens, P. G. H. (1974)	Beek
Mertens, C. G. A. (1958)	Blerick
Mertens, Ir P. A. M. (1974)	Hoensbroek
Mestrom, W. H. (1974)	Pey-Echt
Meijer, Ir J. B. M. A. (1961)	Eigenbilzen (B)
Meijsing, Mej. J. C. (1978)	Valkenburg aan de Geul
Michiels, G. (1979)	Lommel (B)
Michiels van Kessenich, Jhr Mr L. M. (1979)	Banholt
Michielsen, J. J. M. (1981)	Geleen
Mingels, A. P. Y. M. (1982)	Maastricht
Minis, Drs S. (1981)	Maastricht
Mobers, H. (1979)	Hoogezaand
Moelaert, J. (1982)	Wijchen
Molemans, Dr J. (1979)	Hechtel-Eksel (B)
Mommers, L. (1973)	Maastricht
Monna, Drs A. D. A. (1972)	Utrecht
Mooren, L. W. H. (1981)	Linne
Moorer, W. T. (1982)	Brunssum
Mosmuller, Drs J. M. H. (1972)	Voerendaal
Muisenbergh, Mr C. W. F. H. van den (1958)	Goirle
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amstenrade
Mijland, H. J. M. (1976)	Oirschot
Narinx, J. M. G. (1979)	Maastricht
Naus, J. H. (1975)	Meijel
Naus, J. M. A. M. (1979)	Sittard
Neer, F. C. J. van (1981)	Geleen
Neer, L. P. G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, Dr R. (1967)	Köln (D)
Nicolai, P. (1979)	Duras (B)
Nies, F. F. N. J. W. (1981)	Melick
Niessen, B. (1981)	Bunde
Niessen, H. F. (1974)	Delft
Niessen, Drs L. F. P. (1974)	Oirsbeek
Nieste, H. M. (1982)	Maastricht
Niستن, J. J. C. M. (1973)	Roermond
Nieuwenhuis, M. (1980)	Venlo

Nieuwhof, C. (1960)
 Nispen tot Pannerden, Jhr Drs H. J. C. M. van (1978)
 Nissen, P. J. A. (1980)
 Notenboom, Drs H. A. C. M. (1958)
 Notermans, Drs J. (1960)
 Notten, J. G. M. (1980)

Nouwen, A. M. C. (1974)
 Nusteling, Dr H. P. H. (1974)
 Offermans, Drs J. P. L. G. (1981)
 Oldenbeuving, G. L. J. (1980)
 Olieslagers, Drs P. J. J. H. (1964)
 Ommeren, Drs H. R. van (1973)
 Oojen, T. W. A. van (1981)
 Op den Kamp, H. J. (1979)
 Op het Veld, A. J. G. (1975)
 Oppen, Mr M. A. W. van (1960)
 Ottenheim, C. J. C. (1958)
 Oudshoorn, R. (1980)
 Palmen, C. J. M. (1963)
 Palmen, Ir H. M. J. (1974)
 Palmen, J. Ch. (1963)
 Palmen, Mr P. M. M. C. (1958)
 Panhuysen, Dr G. W. A. (1964)
 Panhuysen, J. F. M. (1982)
 Parren, Drs H. P. C. M. (1974)
 Patelski, A. S. M. (1982)

Paulussen, Mr J. (1958)
 Peeters, Drs J. G. H. (1958)
 Pelt, J. M. C. van (1980)
 Pelzer, Dr L. H. (1958)
 Penners, W. J. A. M. (1982)
 Pennings, Dr Ir J. G. M. (1979)
 Pernot, R. A. J. G. (1982)
 Perry, Dr J. (1976)
 Peters, H. W. J. R. (1976)
 Philippe, A. (1979)
 Piercy, Drs L. J. M. (1974)
 Pieters, H. (1981)
 Piets, J. P. M. (1983)
 Pluymaekers, L. (1974)

Pluijmen, L. J. H. (1979)

Poel, A. J. van der (1981)
 Poell, Drs W. A. G. (1974)
 Poeth, Mej. Y. G. M. J. (1975)
 Prevaes, P. (1980)

Hoensbroek
 Roermond
 Nijmegen
 Venlo
 Maastricht
 Valkenburg
 aan de Geul
 Stramproy
 Bommel
 Sittard
 Born
 Maastricht
 Bunde
 Heerlen
 Munstergeleen
 Helden-Panningen
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Maastricht
 Heerlen
 Sittard
 Tervuren (B)
 Heerlen
 Bunde
 Beek
 Heerlen
 Valkenburg
 aan de Geul
 Maastricht
 Boxmeer
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Holtum-Born
 Lemiers
 Sittard
 Nijmegen
 Beek
 Hasselt (B)
 Heerlen
 Stein
 Maastricht
 Valkenburg
 aan de Geul
 Valkenburg
 aan de Geul
 Maastricht
 Ulestraten
 Tilburg
 Utrecht

Purnot, J. H. M. G. (1982)	Cadier en Keer
Puts, H. P. (1979)	Rijswijk
Putte R. A., Dr C. P. C. van (1983)	Geulle
Puijenbroek, Dr F. J. M. van (1974)	Arnhem
Pijls, V. (1970)	Gouda
Pijpers, Drs J. H. F. (1982)	Maastricht
Quaedvlieg, Drs N. T. J. (1982)	Kerkrade
Quint-Maagdenberg, Mevr. Drs M. J. I. (1983)	Geleen
Raedts, Ir C. J. B. M. (1984)	Limerick (Ierland)
Remans-Bollen, Mevr. J. (1979)	Genk (B)
Rensch, Mr T. J. van (1975)	Maastricht
Resoort, A. P. (1981)	Maastricht
Ritzen, G. L. H. (1978)	Eijgelshoven
Roberts, P. (1979)	Nijmegen
Roebroeck, Prof. Dr E. J. M. G. (1967)	Utrecht
Roebroeck, J. M. G. F. (1981)	Maastricht
Roemen, Dr H. C. W. (1982)	Maastricht
Roll, J. (1978)	Gulpen
Ronckers, E. M. A. (1979)	Banholt-Mheer
Roomans, N. A. J. (1958)	Maastricht
Roosen, Ir M. H. (1959)	Lanaken (B)
Roost, P. M. (1982)	Ittervoort
Ros, Joh. (1979)	Reuver
Rosenboom, E. (1979)	Zoetermeer
Rouwet, Drs J. P. H. M. (1974)	Kerkrade
Royen, E. J. G. van (1979)	Maastricht
Rutten, Mr E. G. G. M. (1979)	Maastricht
Rutten, F. (1979)	Roggel
Ruyters, Mevr. M. H. (1981)	Berg en Terblijt
Rijcken, R. J. L. M. (1979)	Oirschot
Rijk, Mr A. A. (1973)	Valkenburg aan de Geul
Saes, Drs J. L. (1964)	Cadier en Keer
Sampers, F. J. W. A. (1960)	Maastricht
Santvoord, J. H. M. van (1973)	Jutphaas
Scaf, A. (1964)	Maastricht
Schaaf, G. (1980)	Maastricht
Schatorjé, J. M. W. C. (1980)	Horst
Schefman, P. (1979)	Maastricht
Schellinx, Ing. J. H. W. (1979)	's-Hertogenbosch
Schimmelpenninck van der Oije, Drs C. O. A. Baron (1975)	Ellecom
Schippers, R. M. G. (1968)	Amstelveen
Schlösser, Ir J. C. (1959)	Heerlen
Schmitz, M. M. R. N. (1984)	Tilburg
Schreuder, P. F. J. M. (1975)	Maastricht
Schreurs, Drs J. J. M. (1963)	Heerlen
Schreurs, Mej. Maria J. J. G. (1973)	Eindhoven
Schreurs, J. W. J. (1976)	Herten
Schreurs-Obers, Mevr. H. P. R. (1979)	Venlo

Schrijnemakers, L. (1979)
 Schrijnemakers, Prof. Dr M. J. H. A. (1974)
 Schuffelers, P. (1982)
 Schümmer, P. C. H. (1976)

Schunck-Brouwers, Mevr. J. H. L. M. (1979)
 Schutgens, N. H. J. (1966)
 Schwanen, H. M. M. (1975)
 Schwartz, Drs G. A. H. de (1960)
 Seelen, Drs Th. L. A. M. (1959)
 Seems, J. H. B. (1974)
 Segers, L. (1983)
 Semmeling, R. J. J. (1982)
 Severens, J. J. (1979)
 Sillekens, J. P. H. (1979)
 Sillekens, Drs J. Th. (1972)
 Simonis, J. G. C. (1977)
 Sliepen, Ing. W. L. A. G. (1960)
 Slootweg, G. J. (1980)
 Smeets, Mr C. G. (1979)
 Smeets, H. M. A. A. (1974)
 Smeets, J. H. (1979)
 Smeets, Ir J. J. W. M. (1982)
 Smeets, Drs M. K. J. (1967)
 Smeets, N. H. (1972)
 Smeets, P. J. (1974)
 Smeets, Mr S. H. F. (1971)
 Smeets, V. (1979)
 Smeijsters, Drs E. M. A. (1974)
 Smisdom, R. (1979)
 Smits, F. H. M. (1982)
 Snijders, D. (1979)
 Spaan, P. J. M. (1968)
 Specker, C. (1968)
 Speth, L. J. H. (1979)
 Spierts, P. J. G. (1968)
 Spiertz, L. J. (1974)
 Spiertz, Prof. Dr M. Ph. G. (1972)
 Spitz, E. J. C. (1958)
 Sporcken, Prof. Dr C. P. (1981)
 Spreuwenberg, H. (1977)
 Stals, L. (1979)
 Standaert, C. M. H. (1982)
 Stappers, Mej. M. (1982)
 Stassen, Mr R. J. (1969)
 Steeghs, W. J. H. (1982)
 Steen, F. M. J. van der (1970)
 Stehmann, Chr. H. (1979)
 Stekelenburg, M. (1982)

Geleen
 New York (U.S.A.)
 Maastricht
 Valkenburg
 aan de Geul
 Weert
 Maastricht
 Kerkrade
 Stein
 Venlo
 Horn
 Maastricht
 Maastricht
 Hoensbroek
 Heerlen
 Nijmegen
 Maastricht
 Geleen
 Limbricht
 Maastricht
 's-Hertogenbosch
 Kerkrade
 Merkelbeek
 Maastricht
 Maastricht
 Bocholtz
 Weert
 Hasselt (B)
 Spaubeek
 Antwerpen (B)
 Amsterdam
 Maaseik (B)
 Elsloo
 Waubach
 Maastricht
 Rimbürg
 Kerkrade
 Nijmegen
 Maastricht
 Maastricht
 Amsterdam
 Weert
 Thorn
 Sevenum
 Roermond
 Venlo
 Helden
 Cadier en Keer
 Maastricht

Steur, A. G. van der (1968)	Haarlem
Stevelmans, F. (1976)	Groningen
Stevens, M. F. M. N. (1981)	Nuth
Stevens-Heinen, Mevr. A. (1975)	Venray
Steijvers, J. L. (1974)	Eelde
Stille, Mr A. L. G. A. (1979)	's-Gravenhage
Stoel, Mej. J. G. M. (1979)	Lomm
Stouthart, Drs L. G. M. (1964)	Maastricht
Stratmans, H. (1974)	Geldern (D)
Stratum, Drs J. C. M. van (1965)	Rosmalen
Straus, C. P. L. (1981)	Valkenburg aan de Geul
Stroom, A. M. G. G. (1974)	Maastricht
Stuffken, Dr Ir J. (1978)	Heerlen
Stuurman, J. A. G. M. (1967)	Hoensbroek
Stijnen, P. J. J. (1979)	Nijmegen
Swelsen, J. J. P. M. (1979)	Nijmegen
Systermans, G. H. J. (1979)	Maastricht
Tagage, Drs J. M. B. (1982)	Venlo
Tagage, Broeder S. (1982)	Gronsveld
Teeuwen, Drs P. J. M. (1980)	Venlo
Theelen, J. E. (1974)	Roermond
Theelen, Drs R. C. C. (1964)	Maastricht
Theunissen, R. J. (1983)	Linne
Thewissen, A. (1979)	Maastricht
Thewissen, Drs E. J. C. G. (1982)	Wittem
Thoelen, J. (1979)	Hasselt (B)
Thoonen, G. (1979)	Nazareth (B)
Thurlings, Prof. Dr Th. L. M. (1960)	Wageningen
Thijs, Drs P. (1975)	Maastricht
Thijssen, J. H. F. (1979)	Born
Tilliard, R. (1979)	Hasselt (B)
Timmermans, H. J. (1979)	Stein
Timmermans, H. J. S. M. (1980)	Meerssen
Tonnaer, J. J. G. (1958)	Sittard
Tonnaer, F. J. G. J. (1981)	Maputo (Moçambique)
Tooren, J. F. R. (1983)	Purmerend
Trier, Dr W. G. J. M. van (1974)	Venray
Tulden, M. van (1977)	Roermond
Tummers, Drs P. M. J. E. (1971)	Arnhem
Turlings, J. (1982)	's-Gravenhage
Ummenthum-Coppers, Mevr. M. (1979)	Well
Utens-Hovens, Mevr. M. H. J. (1979)	Sittard
Vaessen, J. S. G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J. W. (1972)	Sittard
Valk, J. C. de (1967)	Roermond
Valk, J.P. de (1982)	Zoetermeer
Vallen, Ir J. (1979)	Roermond
Vanderbecken, G. (1979)	Heerent-Winksele (B)

Velzen O. F. M., Drs M. J. van (1974)	Kerkrade
Venner, Drs G. H. A. (1975)	Maastricht
Venner, J. (1982)	Grathem
Verbeet, Dr G. J. B. (1960)	Maastricht
Verbong-Giesen, Mevr. A. (1979)	Tegelen
Verhagen, Drs Th. J. P. (1977)	Maastricht
Verheggen, A. (1982)	Roermond
Verheggen, H. A. J. A. (1974)	's-Gravenhage
Verheggen-Crousen, Mevr. E. W. M. (1982)	Sittard
Verheijen, G. F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, Mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhoeven, L. M. H. (1974)	Venlo
Verlonje, Ir W. E. F. (1979)	Oostende (B)
Vermeulen, E. J. J. H. (1980)	Weert
Vermeulen, L. P. (1975)	Heerlen
Versteeg, J. H. W. (1974)	Maastricht
Veugelers, G. M. (1965)	Heerlen
Veugen, F. L. G. (1982)	Sittard
Vinckenroije, Dr F. van (1974)	Hasselt (B)
Visée, J. (1982)	Heerlen
Vissers, Drs F. A. (1975)	Aerdenhout
Vleeshouwers, J. M. E. (1979)	Munstergeleen
Vlerken, Drs J. P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Voragen, J. (1974)	Nijmegen
Vorbach, A. H. J. (1975)	Venlo-Blerick
Vrencken, Ir J. H. A. M. (1979)	Leischendam
Vries, Prof. Dr Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G. J. (1975)	Eindhoven
Vroomen, R. J. P. M. (1971)	Echt
Waltmans, Dr H. J. G. (1958)	Oosterhout
Waltmans, R. F. B. (1979)	Klimmen
Wanders, Mr J. W. M. (1968)	Brunssum
Wanders, Mr R. M. H. (1971)	Venlo
Warreburg, W. F. M. van de (1974)	Nederweert
Werf, G. H. F. van de (1981)	Neerbeek
Werf, W. H. E. van der (1974)	Heerlen
Wetering, J. L. H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, Mr Drs Nic. J. (1958)	Kerkrade
Wetzels, P. J. M. (1975)	Maastricht
Weusten, H. A. M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Weijer, J. J. van de (1979)	Maastricht
Widdershoven, A. (1981)	Heerlen
Widdershoven, A. J. H. (1982)	Susteren
Widdershoven, Drs G. M. J. (1965)	Maastricht
Wieërs, J. L. L. J. (1979)	Hasselt (B)
Wilbers, Drs J. H. M. (1972)	Maastricht
Willems, J. H. (1979)	Beek
Willems, J. J. S. (1966)	Heerlen

Winckers, J. A. A. G. (1964)	Maastricht
Wintgens, D. (1981)	Heerlen
Wintgens, Mej. E. M. A. (1979)	Maastricht
Worms, G. (1982)	Oirsbeek-Schinnen
Wijers, Drs J. J. M. (1959)	Brunssum
Wijnands, H. J. G. (1982)	Eijsden
Wijnen, Prof. Dr W. (1981)	Bunde
Wijngaard, Th. (1974)	Maastricht
Wijngaarden-Briërs, Mevr. M. van (1982)	Heerlen
Wynia-Gils, Mevr. J. L. (1982)	Amstelveen
Xhonneux, Ir G. S. J. A. (1982)	Oud-Beijerland
Zanders, Dr H. L. G. (1969)	Lage Mierde
Zeekaf, Ing. J. G. M. E. H. (1962)	Well
Zeguers, Mej. D. P. M. H. (1975)	Nuth
Zeijen, M. P. J. (1982)	Swalmen
Zijlstra, N. (1982)	Maastricht